

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Валерій Смолій
Валерій Степанков

ФЕНОМЕН
УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ
РЕВОЛЮЦІЇ XVII СТ.

КОМПАРАТИВНІ ТА ЕВРИСТИЧНІ ПРОЕКЦІЇ

Київ 2019

УДК 94(477)«1648/1676»

Смолій В., Степанков В. Феномен Української національної революції XVII ст.: компаративні та евристичні проєкції. – К.: Інститут історії України НАН України, 2019. – 374 с.

В запропонованих нарисах апробуються нові евристичні підходи до дослідження Української національної революції XVII ст. як складного суспільного та соціально-політичного феномена раннього нового часу, породженого специфікою перебігу історичного процесу на етнічному українському ареалі й водночас типологічно спорідненого з революційними рухами в ряді країн Європи, а також англійських колоніях Нового Світу, що вступали у період створення національних держав і вироблення якісно відмінних від середньовічних моделей суспільних відносин.

Розраховано на науковців, викладачів та студентів вишів, широкий читацький загал.

*Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту історії України НАН України
(протокол № 6 від 12 вересня 2019 р.)*

ISBN 978-966-02-9005-1

© В.Смолій, В.Степанков, 2019
© Інститут історії України
НАН України, 2019

ЗМІСТ

Вступ до проблеми	5
Феномен революції у предметному полі соціогуманітаристики	8
Типологізація, хронологічні межі, періодизація та соціальна база національного революційного процесу	35
Причини визрівання революційної ситуації на українських землях Речі Посполитої	59
Революція як каталізатор радикальної зміни українського соціополітичного простору	98
Простір революції як поле перетину ідеологій, соціально-політичних сподівань та ментально-свідомісних стереотипів	130
Українська революція в системі європейських революційних рухів раннього нового часу	154
Образ революції в ментально-інтелектуальній матриці України (замість епілогу)	194
Іменний показчик	218
Вибрана бібліографія	223

ВСТУП ДО ПРОБЛЕМИ

Інтеграційні процеси, які набули помітного прискорення на зламі другого і третього тисячоліть, однозначно не могли залишити на маргінесах загальних об'єднувчих тенденцій наукову сферу, зокрема, її гуманітарний сегмент. Відповідно якісним виявом в полі сучасної соціогуманітаристики стала помітна переорієнтація дослідницьких пріоритетів з емпіричного на теоретичний рівень нарощування наукового знання. «Потреба в теоретичному осмисленні фактів, – наголошував, наприклад, фактично у переддень III тисячоліття М. Бацер, – усвідомлюється нині на заході як визначальна характеристика сучасного пізнавального процесу»¹. Звернення до аналітичного аналізу, широкого використання можливостей теоретичної компаративістики значно розширює перед вченим-гуманітарієм горизонти пошукової перспективи. В цьому зв'язку хотілося б пригадати влучне зауваження американського філософа, фахівця в галузі історичної епістеміології Марка Вартофського, зроблене ще наприкінці 1970-х років щодо того, «що метафізика історично була і продовжує залишатися евристичним засобом для наукового дослідження і побудови теорій»².

В історичній науці найбільш продуктивною подібна теоретична концептуалізація стає при дослідженні як епох складних міжцивілізаційних зламів, так і тих суспільно-політичних явищ і процесів, які виразно позначені феноменологічним характером.

---

¹ *Бацер М.И.* От нарратива к теории. Англо-американская историография Английской революции XVII в. // Новая и новейшая история. – 1997. – № 5. – С. 42.

² *Вартофский М.* Эвристическая роль метафизики в науке // Структура и развитие науки. Из Бостонских исследований по философии науки. – М., 1978. – С. 43-44.

В масштабах всесвітньої історії епохальною вважається доба переходу від середньовічної до модерної цивілізації, хронологічно фіксована у межах кінця XV – кінця XVIII ст. До найяскравіших суспільно-політичних феноменів цієї доби (переважно локалізованих простором Європи) вчені все частіше відносять таку наймасштабнішу й найрезультативнішу форму масового протесту, як революція.

Характерно, що при цьому їх увагу починає привертати той генетичний зв'язок, який поєднує революційну хвилю раннього модерну з докорінними суспільними трансформаціями того часу, власне, значною мірою визначаючи тим самим внутрішній зміст нового цивілізаційного витка. Відповідно в просторі сучасної соціогуманітаристики рельєсно вимальовується тенденція до переосмислення усталених на попередніх етапах типологічних характеристик ранньомодерних європейських революцій, введення їх у найширший контекст глобальних суспільно-політичних, соціальних, культурних зламів епохи. Власне, така переоцінка спостерігається як щодо Нідерландської, Англійської, Французької, Американської революцій, зарахованих історіографічною традицією до категорії класичних, або «великих», так і майже не згадуваних в загальнотеоретичних розробках та відомих на сьогодні класифікаційних схемах революційних виступів кінця XVIII ст., що відбулися в Італії та Бельгії.

Гадаємо, що для сучасної вітчизняної історичної думки є престижним підведення теоретичної основи, зокрема, під дослідження того масштабного національно-визвольного, з притаманним йому потужним соціальним струменем, руху, яким у XVII ст. були охоплені терени України, і для класифікації якого як революційного явища існують цілком обґрунтовані підстави. Адже подібно до всіх великих ранньомодерних революцій, значення яких вимірюється як короткотривалою, так і довготривалою історичною перспективою, в історичному поступі української нації революція XVII ст. стала великою школою боротьби, в горнілі якої істотно збагатилися форми і зміст національно-визвольних змагань, кристалізувався державотворчий і соціальний досвід. Неодноразово в подальшому сила народної пам'яті в

роки збройного протистояння чи в періоди відносного затишшя повертала українців в революційну добу, коли їх соціальні ідеали знаходили свій матеріалізований вимір в площині практичної діяльності.

«Теорія революції, – зазначив на початку 1990-х років М. Кіммель, – має відповісти на п'ять основних питань: Що таке революція? Що змінюється в процесі революції? Якими є причини революції? Чому люди беруть участь в революціях? Якими є наслідки революції?»³ Тим самим вчений акумулював провідні тенденції, які, по суті, почали визначати основну векторну спрямованість подальших дискурсивних практик. Саме у відповідності до цього і скомпонована структура пропонованої праці. В ній акцентовано увагу на низці таких важливих в полі сучасної соціогуманітаристики теоретичних аспектів, як типологія революційних рухів, їх хронологічні межі; змістове наповнення термінологічно-понятійного апарату; фактори формування революційної конфліктності та її динаміка; соціальний склад і мобілізація революційних акторів; масштабність викликаних революцією змін; наслідки революційного виступу; пошукові можливості, які відкриваються в процесі висвітлення революційних подій в Україні з порівняльно-історичної перспективи.

Обраний нарисовий формат структурування тексту надав змогу, абстрагувавшись від подієвої канви та зосередившись на назрілих питаннях теоретичного характеру, поєднати в окремих проблемних блоках нові спостереження над добою Української революції з сегментарним залученням апробованих у працях попередніх років думок та ілюстративного фактичного матеріалу.

Ми не пропонуємо вичерпаних відповідей на порушені в праці проблеми, а лише окреслюємо їх як можливі інваріації прочитання. Частина положень пропонованої авторської концепції може розцінюватися як свідомий заклик до наукових дискусій, висловлення альтернативних точок зору з тих чи інших питань.

---

³ *Kimmel M.S. Revolution: a Sociological Interpretation. – Philadelphia, 1990. – P. 3.*

ФЕНОМЕН РЕВОЛЮЦІЇ У ПРЕДМЕТНОМУ ПОЛІ СОЦІОГУМАНІТАРИСТИКИ

Складні та суперечливі процеси, що відбуваються у соціо-політичному просторі сучасності, з характерними для нього руйнуванням просторової замкненості анклавів цивілізацій, високими показниками рівня турбулентної дифузності, гібридизацією, здавалося б, звичних і достатньо опанованих (в сенсі прогнозованості) формовиявів суспільного життя, незахищеністю всіх сфер останнього перед викликами глобалізації, неминуче змушують аналітичну думку шукати пояснення суспільних трансформацій і аномалій сьогодення в досвіді минулого. Помітної актуальності у цьому контексті набуває звернення посиленої уваги вчених на феномен революції, під знаком якого відбувалися як сам перехід людства на новий (тобто сучасний) цивілізаційний рівень, так і формування усієї суспільної системи модерну. Зокрема, за Ш. Ейзенштатом, саме на цьому етапі «революційні ідеології, революційні образи та рухи перетворювалися в базисні компоненти сучасного розвитку»⁴, а революції «неминуче виходили за рамки будь-якого соціального порядку», намагаючися «увібрати у себе ті символи, які були звернені до духовних якостей людської природи»⁵, й водночас призводили до «радикальної трансформації самих правил політичної гри»⁶.

---

⁴ Eisenstadt S.N. *Revolutions and the Transformation of Societies*. – New York, 1978; *Айзенштадт Ш.Н.* Конструктивные элементы великих революций: Культура, социальная структура, история и человеческая деятельность // THESIS. – 1993. – Вып. 2. – С. 193.

⁵ *Айзенштадт Ш.* Революции и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций. – М., 1999. – С. 227.

⁶ *Айзенштадт Ш.Н.* Конструктивные элементы великих революций... – С. 193.

«Автори багатьох досліджень про революції і соціальні зміни, – доводить ізраїльський вчений, – приймали як даність положення, що саме революції є чистою, дійсною соціальною зміною, і тому оцінювали інші соціальні процеси, співвідносячи їх з певним ідеальним типом революції»⁷. Прикметно, що вже при перших спробах їхнього теоретичного осмислення вчені починають пов'язувати з контекстом революційних змін також історичну еволюцію сучасної держави⁸. В подальшому цей погляд, вперше запропонований Дж. Кларком на гіпотетичному рівні, міцно вкорінився серед суспільствознавців, знаходячи все нових і нових прибічників.

Дослідження революцій, як у подієвому вимірі, так і в аспектах теоретичної рефлексії щодо цих складних суспільно-політичних феноменів, починаючи від ХІХ ст., традиційно посідає одну із чільних позицій в предметному полі соціогуманітаристики. На тематику революційних рухів спрямовувалася увага не однієї генерації представників професійного середовища в таких наукових галузях, як філософія, соціологія, політологія, історія, психологія тощо. Причому періодичні коливання амплітуди піднесення / спаду дослідницького інтересу, як правило, пояснювалися насамперед тим, наскільки гостро сучасна цивілізація опинялася перед перспективою бути втягнуеною у черговий революційний вихор.

Загалом масштабність і різноманітність дослідницьких практик зрештою дали підстави конституювати окрему субдисциплінарну галузь – революціологію, в профільній проблематиці якої протягом ХІХ – початку ХХІ ст. сформувалися такі основні сегменти, як історіософія революцій, їх соціологічні, філософські та політичні теорії, а також порівняльно-історичний аналіз, які, ґрунтуючись кожний на власних методологічних засадах, запропонували широкий спектр теоретичних підходів і концепцій, водночас демонструють стійку тенденцію до взаємопроникнення

---

⁷ Там же.

⁸ *Clark J. The History and Theory of Revolution.* – Philadelphia, 1862.

методик і дослідницьких практик та взаємозбагачення спільного теоретичного базису.

Найбільш плідними, у плані накопичення нової теоретичної якості (емпірична складова формувалася при цьому в дещо інших часових ритмах), у вивченні революційних феноменів, вочевидь, можна вважати XIX – початок XX ст., 1920–1930-ті роки, кінець 1950-х – кінець 1970-х років, нарешті період, започаткований кінцем 1980-х років, який, власне, має тяглість у сьогодення. Зокрема, на першому з цих етапів німецькими мислителями як найвиваженішу в аспектах теоретичної обґрунтованості (принаймні такий погляд широко побутує у західних соціологічних теоріях революції) було запропоновано концепцію матеріальної детермінанти революційного процесу, щоправда, вже незабаром знецінену теоретиками, а особливо практиками так званого «вульгарного марксизму».

Починаючи з другої половини 20-х років XX ст., виокремлюється спеціальний теоретичний напрям – «соціологія революцій», який, власне, протягом наступних десятиліть відіграв роль своєрідного каталізатора в процесі концептуалізації знання про цей специфічний соціально-політичний феномен і водночас спричинився до так званої соціалізації низки інших суспільних наук, зокрема, порівняльної історії, помітно потіснивши історіософський підхід та привнісши в них потужний струмінь міждисциплінарності. Його перші теоретичні положення були запропоновані і обґрунтовані в працях американських вчених П. Сорокіна (1925 р.) і Л. Едвардса (1927 р.). Зокрема, останній значну увагу приділив визначенню місця революційних рухів в історичному процесі, аналізу їх соціальної динаміки, виявленню тих символічних кодів, якими позначаються позиції окремих соціально-політичних груп, які взяли у них активну участь

Подальший продуктивний розвиток цього напрямку пов'язаний з іменами Е. Ледерера, Ф. Гросса, Ч. Джонсона, Дж. Пітті та ін. Як зазначає у своїй дисертаційній розробці О. Грязнова, результатом їхніх творчих зусиль стало «висунення гіпотез про існування різного роду індикаторів революційного процесу і

специфіки його розвитку»⁹. Загалом же, за спостереженням сучасного польського соціолога П. Штомпки, у передвоєнну добу відбувся якісний поворот у вивченні проблематики теорії революцій, коли увага щодо трактування останніх «з загальних моделей і кінцевих результатів» змістилася на людський ресурс та «альтернативні сценарії соціальних процесів, засоби, які люди використовують для того, щоб творчо перетворювати історію»¹⁰.

Вагомий внесок в соціологічну теорію революцій наприкінці 1950-х – у 1970-х роках зробили такі вчені, як Дж. Девіс, Т.Р. Гарр, К. Брінтон, Н. Смелзер, С. Хантінг, Е. Хобсбаум, Ч. Тіллі, Г. Екштейн, Е. Обершаль, Е. Мулер, Р. Мур, Б. Саллерт. Плідними спостереженнями та новизною пропонованих гіпотез позначені тогочасні праці представників старшої наукової генерації, зокрема, Ч. Джонсона. Завдячуючи їхньому науковому доробку, теоретично-методологічна база вивчення революцій поповнилася новими класифікаційними схемами¹¹, методологічними принципами і підходами (емпіричний аналіз політичної поведінки; орієнтація на теоретичні узагальнення і створення «чистих теорій»; відмежування дослідницької діяльності від ціннісної складової, агрегативно-психологічний підхід тощо¹²), утвердженням державно-центричних моделей та теорій відносної депревації й ціннісно-орієнтованих рухів.

Розвиваючи концептуальні положення своїх попередніх праць, Ч. Джонсон у 1960-х роках запропонував, наприклад, свій варіант процесуальної теорії революції. Основним в ній стало

---

⁹ Грязнова О.С. Теоретические подходы в социологии революции: сравнительный анализ концепций П. Сорокина, Л. Эдвардса и Т. Скокпол. Автореф. дис. ... канд. социол. наук. – М., 2009. – С. 4.

¹⁰ Штомпка П. Социология социальных изменений. – М., 1996. – С. 370.

¹¹ Brinton K. The Anatomy of Revolution. – New York, 1965; Johnson C. Revolution and the Social Sistem. – Stanford, 1964.

¹² Див.: Истин Д. Политическая наука в Соединенных Штатах: прошлое и настоящее // Современная сравнительная политология: Хрестоматия. – М., 1997. – С. 13-17.

положення про непередбачуваний характер революційного процесу, який значною мірою залежав не стільки від об'єктивованих передреволюційною добою умов, скільки від взаємодії акторів-опонентів на відповідному його етапі. Розглядаючи революцію як особливий вид соціального зрушення, вчений розробив власну соціологічну концепцію революційного насилля¹³. Водночас він загострив увагу на тому, що «дослідження революції є невід'ємним від дослідження життєздатних, функціонуючих суспільств»¹⁴.

Подібний зв'язок пояснювався не лише тим, що революція трансформувала «базові інститути суспільства». Головний доказ цьому вчені вбачали у тому, що на злеті революційної активності спостерігається виплиск масового мобілізаційного ресурсу і «відкритої боротьби основних політично активних груп». Відповідно в революційному процесі, що «розглядається як послідовність подій», як обов'язковий починає виділятися комплекс «взаємопов'язаних компонентів», що складаються з «посилення соціальної і політичної напруги», «інституційної дисфункції», масового політичного ангажування тощо¹⁵, а його результативність ставиться у безпосередню залежність від того, чи зуміє «революційна коаліція підпорядкувати собі значні сили»¹⁶.

Найбільш помітним внеском у теорію соціальних революцій на зламі 1970–1980-х років стала монографія Т. Скочпол¹⁷, поява якої відразу поділила сучасників і послідовників вченої на прибічників і опонентів висловлених нею положень. У передмові до праці зазначалося, що завданням автора було «дати нові орієнтири нашому розумінню того, що є характерним для революцій,

---

¹³ *Johnson Ch.* *Revolutionary Change*. – Boston, 1966. – P. 8-9, 13.

¹⁴ *Ibidem*. – P. 3.

¹⁵ *Грязнова О.С.* Теоретические подходы в социологии революции... – С. 11.

¹⁶ *Tilli Ch.* *From Mobilization to Revolution*. – New York, 1978. – P. 212.

¹⁷ *Skocpol T.* *States and Social Revolutions. A Comparative Analysis of France, Russia and China*. – Cambridge (England), 1979.

як вони реально відбувалися в історії і що входить у коло проблем при їх вивченні»¹⁸. По суті, у світовій соціогуманітаристиці було започатковано перехід до теоретичного переосмислення ролі в глобалізованому суспільстві модерної доби революційних процесів як дієвих рушіїв соціально-політичних змін. Дещо пізніше дослідниця визначила соціальну революцію як «стрімкі фундаментальні трансформації державних і класових структур суспільства, які супроводжуються і частково підтримуються класовими повстаннями знизу»¹⁹.

Запропонований Т. Скочпол інтерпретаційний контекст, концентрований на концепті держави як основного актора та кінцевого (у своєму новому вимірі) продукту революційного конфлікту, був підхоплений іншими науковцями і вже наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. оформився у цілісну, «центровану на державі» (за образом висловом Р. Коллінза²⁰) теорію у працях С. Пінкуса²¹ та Дж. Голдстоуна²². Останній як основні критерії, які наближують до розуміння сутності революцій, виділив «еластичність угруповань в межах еліти і народу, процеси революційної мобілізації й лідерства, а також різні наміри і результати революційної діяльності та революційних подій»²³. Окремі теоретичні аспекти феномена революцій розроблялися і розробля-

---

¹⁸ Цит. за російськомовним перекладом: *Скочпол Т.* Государства и социальные революции: Сравнительный анализ Франции, России и Китая. – М., 2017. – С. 11.

¹⁹ *Skocpol T.* Explaining revolutions: inquest of a social-structural approach // *Skocpol T.* Social Revolutions in the Modern World. – Cambridge, 1997. – P. 5.

²⁰ *Коллинз Р.* Четыре социологических традиции. – М., 2009.

²¹ *Pincus S.* 1688. The First Modern Revolution. – New Haven, 2011; *Пинкус С.* 1688. Первая современная революция / Пер. с англ. – М., 2017.

²² *Goldstone J.A.* The Comparative and Historical Study of Revolutions // *Revolutions: Theoretical, Comparative and Historical Studies.* – Belmont, 2003; *Голдстоун Дж.* К теории революции четвертого поколения // *Логос: Философско-литературный журнал.* – 2006. – № 5 (56). – С. 58-103; *Его же.* Революции. Очень краткое введение / Пер. с англ. – М., 2015.

²³ *Голдстоун Д.Ж.* К теории революции четвертого поколения. – С. 64.

ються також в різних новітніх методологічних традиціях філософії Дж. Гудвіном, Дж. Фораном, В. Мау, І. Стародубровською, А. Магуном та іншими сучасними науковцями. Поряд з соціологічними та філософськими концепціями, спроби теоретичного осмислення причин виникнення революційних процесів, залежності їхнього перебігу і наслідків від глибини і масштабності конфлікту інтересів соціальних страт тощо становлять традиційну евристичну складову політичних наук, в результаті чого у сучасній соціогуманітаристиці, паралельно з теоретичними схемами загального характеру, сформувався доволі широкий спектр політико-публіцистичних та соціально-філософських інтерпретацій.

На думку О. Никифорова, вже 1980-ті роки виразно продемонстрували зародження в дослідженні феномена революцій двох паралельних тенденцій – зменшення «авторських» праць та їх заміщення «теоретичним синтезом» і колективними дослідженнями²⁴. Свою живучість друга з означених тенденцій зберігає і в наступний час. Однак з початком нового тисячоліття частішають спроби «реанімування» на помітно вищому методологічному рівні індивідуальних розробок, які відзначаються синтетичним характером і відбивають тяжіння їх авторів до теоретичних узагальнень. Яскравим засвідченням присутності цієї нової якості в концептуальному полі суспільних наук стала поява на теренах світової соціогуманітаристики таких синтетичних індивідуальних або ж колективних праць, як, наприклад, «Revolutions. Theoretical, Comparative and Historical Studies» (Davis, 2003), «Nonviolent Revolutions: Civil Resistance in the Late 20th Century» (S.E. Nepstad; N.Y., 2011); «Смысл истории и революция» (Н.В. Болдырев, Д.В. Болдырев; М., 2001); «Отрицательная революция. К деконструкции политического субъекта» й «Отрицательная революция» (А. Магун; СПб., 2008; СПб., 2009); «Массы, движения, револю-

---

²⁴ *Никифоров А.А.* Революция и ее причины: ответы и новые вопросы. URL: http://www.politex.info/index2.php?option=com_content&tast=view&cid=433&pop=1&page=0&Itemid=30

ции» (Владимир и Виктор Мейтусы; Киев, 2008); «Дуалистическая революция и смыслогенез в истории» (А.А. Пилипенко; М., 2011); «Теория революции: революции и современные цивилизации» (Э.Э. Шульц; М., 2017); «Концепт “революция” в современном политическом дискурсе» (СПб., 2008), «Антропология революции» (М., 2009) та «Революция как концепт и событие» (М., 2015). Зокрема, анотацією останньої з них читачеві пропонується «концептуальне осмислення» поняття «революція» з одночасним акцентуванням на взаємозв'язку його з такими категоріями, як «свобода», «справедливість», «розум», «воля», «історія» тощо. Водночас авторами приділяється помітна увага формам практичної репрезентації феномена революцій, також актуалізується проблема їх історичної специфіки.

Загалом протягом ХІХ – початку ХХІ ст. у теоретично-методологічному полі вивчення революцій сформувалися найрізноманітніші дослідницькі моделі та концепції, які дають змогу прослідкувати не лише тенденції у змінах професійних зацікавлень представників тих чи інших наукових шкіл, а й виявити основні вектори трансформацій, які відбувалися на парадигмальному рівні й відповідно справляли вплив на стан цілих наукових галузей. Головними їх методологічними основами в різний час виступали марксизм і неомарксизм, позитивізм та психологічний неопозитивізм, структуралізм, біхевіоризм, рефлексологія, теорії циклічності політичних процесів, теорії циркуляції еліт і нераціональної дії В. Парето, зрослих і невинуватих очікувань А. де Токвіля, теорія J-кривої Дж. Девіса, теорія рівноваги соціальної системи, теорії політичного конфлікту тощо. В останні роки політична теорія революцій поповнилася запропонованою А. Магуном концепцією «негативної» революції²⁵.

---

²⁵ Основні положення цієї концепції викладено у авторських працях: *Магун А.* Отрицательная революция. К деконструкции политического субъекта. – СПб., 2008; *Magun A.* La rewlution negative. La deconstruction du sujet politique. – Paris, 2009; *Idem.* Negative Rewolution. Modern Political Subject and its Fate alter the Colt war. – New York–London, 2013.

При цьому індивідуальні дослідницькі підходи ґрунтувалися і ґрунтуються на різних конфігураціях таких методів, як метафізичний, історичний, соціологічний, психологічний, теологічний, ідеографічний, системний, дедуктивний, лінійно-стадіарний, індукції, історичної компаративістики, одиничної тотожності й одиничної відмінності, казуального аналізу та ін. Відповідно найбільш поширеними на сьогодні є метафізична, історична, соціологічна, політологічна, конфліктологічна та аксіологічна моделі революцій, а сукупність запропонованих концепцій, поза загальнотеоретичним блоком, поділена між кількома групами – інтерактивною, структурною, процесуальною, акторсько-орієнтованою. Крім того, окремою підгрупою Д. Карасьов виділяє т. зв. «інтегративні» теорії, які, за його зауваженням, «вміщують революційні рухи в більш широкий контекст суспільних рухів» з метою з'ясування їхніх «витоків», «ідеологічного контенту», структурних аспектів, джерел «рекрутування і втягнення» провідних гравців і мас, а також тих факторів, що «змušують такі рухи... змінювати суспільство через революцію...»²⁶.

Характеризуючи сутність відомих на сьогодні загальнотеоретичних концепцій революції, О. Грязнова відзначила їх переважну спрямованість на «виявлення сутнісно-змістових і цільових змін у феномені революції, який водночас вміщується у ширший контекст розмірковувань щодо спрямованості й логіки суспільного розвитку»²⁷. До необхідних структурних елементів сучасних теорій дослідники зараховують концепцію довгострокових структурних причин революції, концепцію революційної ситуації, концепцію революційного процесу та концепцію рево-

---

²⁶ Карасев Д.Ю. Теория революции Чалмерса Джонсона // Вестник Российского университета дружбы народов. – Серия «Социология». – 2014. – № 1. – С. 38.

²⁷ Грязнова О.С. Теоретические подходы в социологии революции... – С. 11.

люційних результатів²⁸. Разом з тим, в спеціальній літературі відзначається суб'єктивність будь-яких спроб класифікації існуючого концептуально-теоретичного доробку в площині дослідження революційної феноменології²⁹.

Попри різноманітність пропонованих підходів та концепцій до вивчення революційних процесів, доводиться констатувати фактичну сталість в царині теоретичного студіювання його основних проблемно-тематичних блоків. Зокрема, на сьогоднішній день, власне, так і не вийшли за дискусійні рамки такі традиційно присутні в полі зору більшості теоретиків революцій і частково озвучені нами у вступі до цієї праці ключові питання, як причини виникнення революційних ситуацій і їх переростання в активну фазу боротьби; встановлення крайніх дат та визначення загальної динаміки революційних рухів, а також бази та способів рекрутування їх учасників; формування революційної ідеології; вивчення історичного контексту, в якому відбувалися революції; аналіз досвіду інших країн; залежність успіху тієї чи іншої революції від співвіднесення факторів зовнішніх впливів і внутрішнього конфлікту в державі, міри революційного насильства тощо.

Не втрачають своєї актуальності і проблеми реконструкції різноманітних форм соціальної революції, її результативності, дослідження поведінкових моделей групових та індивідуальних агентів революційного процесу. Останнім часом до числа дослідницьких пріоритетів включено і такі проблемні блоки, як співвіднесення соціальної структури, історії і людської діяльності; взаємообумовленість культури, соціальної структури і соціальної поведінки, що, за спостереженням Ш. Ейзенштадта та

---

²⁸ *Карасев Д.Ю.* Современные зарубежные теории социальных революций: социологический анализ: Дис. ... канд. социополит. наук. – М., 2015. – С. 30.

²⁹ *Миронов Б.Н.* Русская революция 1917 года в контексте теорий революции. Статья 1 // *Общественные науки и современность.* – 2013. – № 2. – С. 73.

С. Арьомана, супроводжується зміною «систем влади та інших компонентів соціального життя»³⁰.

У цьому розмаїтті актуальної проблематики традиційно на перших позиціях перебуває проблема генезису терміну «революція», який має давню і своєрідну історію трансформацій свого понятійного навантаження. Дослідники пов'язують започаткування його застосування для означення «певних подій і наслідків соціально-політичного характеру» з англійським філософом другої половини XV – першої чверті XVI ст. Ф. Беком³¹. Міцно в історіографічну практику саме в такому змістовому сенсі ця дефініція вкорінюється після Великої французької революції кінця XVIII ст., перманентно змінюючи свою семантику залежно від загального стану розробки теоретичних аспектів революції як явища. Гостро, на думку Д. Карасьова, проблема «уточнення обсягу і ревізії змісту поняття “революція” постає перед суспільними науками з другої половини XX ст.»³². При цьому вчений акцентувався на комплексності терміну, одночасно зауваживши притаманну дослідницькій практиці тенденцію до його спрощеної концептуалізації. Революцію, зазначає він, «розглядали як соціальну зміну, як форму поведінки людей, як різновид війни» або ж політичного насилля³³. Натомість, на підставі аналізу сучасної теоретичної бази дослідження європейських політичних рухів, він висловив припущення, що, починаючи з XVII ст. і закінчуючи кольоровими революціями на постсоціалістичному просторі Центрально-Східної Європи, всі відомі зразки

---

³⁰ *Айзенштадт Ш.Н.* Конструктивные элементы великих революций... – С. 191; *Arjomand S.* History, Structure and Revolution in the Shi'ite Tradition in Contemporary Iran // *International Political Review*. – 1989. – Vol. 10. – № 2.

³¹ Див.: *Шульц Э.Э.* Причины революций: «Голова или кошелек?» // *Историческая психология и социология истории*. – 2014. – Вып. 1. – С. 102.

³² *Карасев Д.Ю.* Современные зарубежные теории социальных революций... – С. 31.

³³ *Карасев Д.Ю.* Теория революции Чалмерса Джонсона. – С. 27.

революційних виступів поєднані тим, що їх сутнісний зміст становлять «модернізаційні трансформації»³⁴.

Розвиваючи далі цю тезу, М. Федорова схиляється до того, щоб підходити до згаданого поняття як «пограничного», тобто такого, що було сформоване на «перетині двох типів досвіду, двох типів рефлексії, історичної та політичної». Відповідно вона трактує революцію, як «той час, коли історія змінювала свій сенс»³⁵. «Й, вочевидь, – продовжує дослідниця свою думку, – саме поняття революції є тією точкою, у якій відбувається зіткнення двох порядків – історичного й політичного»³⁶. Як на своєрідну «ідеологічну програму, що розгортається в історії», пропонує подивитися на революцію Б. Межуєв. В цілому погоджуючись з Х. Аренд щодо неможливості запобігти революційному виступу там, де для цього утворилися відповідні умови, вчений водночас заперечує проти її спроб протиставити його соціальну і політичну складові³⁷. При цьому він вважає, що в координатах нового часу «революція ставала явищем міжнародного масштабу, яке змінювало не лише порядок в тій чи іншій країні, але і світ загалом»³⁸.

Підкреслюючи дуалістичний характер дефініції «революція», сучасний російський філософ А. Магун зазначає, що заховане під нею явище «перевертає наші уявлення про минуле і майбутнє й визначає завершену епоху... залишаючи в ній більшу частину людських сподівань»³⁹. В його баченні «історія революцій не

---

³⁴ Карасев Д.Ю. Современные зарубежные теории социальных революций... – С. 5.

³⁵ Федорова М.М. Революция и История (революция в контексте времени Истории и времени Политики) // Революция как концепт и событие: Монография. – М., 2015. – С. 80, 83.

³⁶ Там же. – С. 83.

³⁷ Межуев Б. Революция – в сторону от Равенства и Свободы: по поводу книги Б. Капустина // Логос. – 2012. – № 4 (88). – С. 241.

³⁸ Там же. – С. 242.

³⁹ Магун А. Опыт и понятие революции // Новое литературное обозрение. – 2003. – № 64.

зводиться до простого відтворення однакових феноменів або ж (за вульгарно-марксистською моделлю) до послідовності закономірних стадій. Вона складає серію рухів, ... що обриваються на половині шляху, які наступна хвиля історії підхоплює і радикалізує, щоб знову відкотитися назад у всій своїй силі...»⁴⁰.

Думку про те, що революції своїм продуктивним наслідком мають докорінний переоблаштунок суспільної організації, розвиває в новітній російській соціології Б. Ісаєв⁴¹. Намагаючись простежити перспективу формування сучасного образу революції, професор Санкт-Петербурзького університету, зокрема, пропонує в основу подальшого порівняльного вивчення цього узагальненого феномена, що включає в себе найбільш гострі форми найрізноманітніших і водночас багатовимірних суспільних конфліктів, покласти такі показники, як протяжність, широта і глибина охоплення суспільства тощо⁴².

На відміну від тих вчених, які намагаються виявити певні закономірності в порядку виникнення масштабних революційних хвиль та з'ясувати їх загальну логіку, дещо іншу позицію обстоює Б. Капустін. Зокрема, він схильний пояснювати неможливість спрогнозувати масштабні революційні процеси «недосконалістю наукового інструментарію». У такому випадку «непередбачуваність революцій, – стверджує науковець, – постане не характеристикою їхньої “онтології”, а недосконалістю процесу їхнього пізнання»⁴³. Загалом він пропонує подивитися на революцію «як продукт теорій конкретних подій»⁴⁴. «Немає ніякого метанаративу революції, – переконаний дослідник, – всі вони

---

⁴⁰ Там же.

⁴¹ *Исаев Б.А.* Революция как конфликт и ее измерения // Конфликтология. – 2016. – № 1.

⁴² *Исаев Б.А.* Принцип домино и цели революций: где, почему и как случаются «цветные революции» // Конфликтология. – 2014. – Т. 2. – С. 43-63.

⁴³ *Капустин Б.Г.* О понятии «революция» // Революция как концепт и событие. – С. 17.

⁴⁴ Там же. – С. 6.

одиничні й випадкові, кожна має свою логіку розвитку, у кожній свій особливий генезис і свій власний непередбачуваний фінал»⁴⁵.

На наш погляд, найбільш глибоко сутнісний зміст цього унікального суспільного феномена об'єктивовано у визначеннях, запропонованих останнім часом як на західних, так і пострадянських обширах Й. Арнасоном, Л. Грінінім, Дж. Голдстоуном, Дж. Израелем, Ю. Назаровим, М. Розовим, С. Хантінгтоном, С. Цірелем. Їх акумулятивна версія дає змогу репрезентувати революцію як явище, що «радикально переломлює хід історії»⁴⁶ в результаті здійсненої «внутрішніми силами»⁴⁷ швидкої та «докорінної зміни одного чи кількох елементів суспільства (соціального організму), а також системи “суспільство” загалом»⁴⁸, що відбувається внаслідок «масштабної мобілізації (воєнної, цивільної чи тієї й іншої разом узятих)»⁴⁹ лише на тих теренах, де сформувалися «довготривалі передумови, що утворили нездоланні конституційні, соціальні, ідеологічні й духовні суперечності»⁵⁰. Вони є наслідком «глибокої соціально-політичної кризи... з таким рівнем загострення конфлікту», коли «верховна державна влада» опиняється перед реальною загрозою свого насильницького усунення. Одночасно з цим кардинально переформатовується «політичний режим: відносини, й інститути політичної взаємодії»⁵¹, що супроводжується «прийняттям нових політичних

---

⁴⁵ *Капустин Б.* Критика политической философии. Избранные эссе. – М., 2010. – С. 22.

⁴⁶ *Израэль Дж.И.* Голландская республика. Её подъем, величие и падение: В 2 т. – М., 2018. – Т. 1. – С. 186.

⁴⁷ *Хантингтон С.* Политический порядок в меняющихся обществах. – М., 2004. – С. 267.

⁴⁸ *Назаров Ю.Н.* Революция как предмет социально-философского исследования: Дис. ... докт. филос. наук. – Шуя, 2006.

⁴⁹ *Голдстоун Дж.* Революции. Очень краткое введение. – С. 15.

⁵⁰ *Израэль Дж.И.* Голландская республика... – Т. 1. – С. 186.

⁵¹ *Розов Н.С.* Кризис и революции: поля взаимодействия, стратегии акторов и траектории конфликтной динамики // Полис. Политические исследования. – 2017. – № 6. – С. 94.

цінностей і нових понять про політичну легітимність, з завоюванням влади новою, більш динамічною елітою⁵², перетворенням усього соціального укладу⁵³. Загалом «поняття революції, – зауважує доктор соціологічних наук Д. Безнюк, – виступає однією із тих категорій, ... без допомоги якої проблематично об'єктивно подивитися на історичний процес, зокрема, осягнути сутність його базових процесів – процесів змін, трансформацій, переходів»⁵⁴.

Пов'язаність революцій з епохою модерну відкриває перед сучасною наукою ще одну важливу дослідницьку перспективу. «Так як новий світ, світ модерну, – зазначав свого часу Ю. Хабермас, – є відмінним від старого тим, що відкриває себе майбутньому, то в кожному моменті сучасності, що продовжує нове із себе самої, повторюється і набуває характеру безперервності процес зародження нової епохи наново, так відбувається знову і знову... Сучасність, яка розуміє себе з горизонту нового часу як актуалізацію новітньої доби, повинна реалізувати, здійснити у вигляді безперервного оновлення розрив нового часу з минулим»⁵⁵. Цією тезою вчений, по суті, розвинув погляд на великі соціальні революції початків модерної доби як на своєрідний імпульс щодо перетворення цього «нового» на «політичний феномен», що постав у результаті «свідомо здійснюваних дій»⁵⁶.

Попри весь трагізм, що його привносять у революційні епохи супровідні їм певні деструктивні процеси та явища, головним їх результатом стає творення докорінно відмінних у своїй основі

---

⁵² Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. – С. 267.

⁵³ Арнасон Й. Революции, трансформации, цивилизации: пролегомены к переориентации парадигмы // Новое литературное обозрение. – 2017. – № 5 (115). – С. 37-69.

⁵⁴ Безнюк Д. Анти-Конфуций или социология революции // Аспект: Международный журнал социальных и гуманитарных наук. – 2017. – № 2. URL: zapadrus.su/istf/1684...html?tmpl=component...

⁵⁵ Хабермас Ю. Философский дискурс о Модерне. – М., 2003. – С. 12.

⁵⁶ Аренд Х. О революции. – М., 2011. – С. 57.

політичних, соціальних, економічних й духовно-культурних систем, а також зміна звичних ментальних, моральних, правових і побутово-звичаєвих імперативів у площині суспільної психології. Як розрив з попереднім історичним часом, що «ставив під питання загальний характер людського існування завдяки переходу від одного політичного устрою до іншого, абсолютно відмінного від попереднього і розцінюваного його прихильниками як вищий у порівнянні з попереднім», на думку Ж. Гусдорфа, сприймалися революції їхніми фактичними очевидцями вже наприкінці XVIII – початку XIX ст.⁵⁷ Відповідно, своєрідно підсумовуючи подібний світоглядний підхід, М. Федорова запропонувала ввести у семантичне наповнення розуміння революцій нового часу такі концепти, як «визволення» та «радикальна новизна й легітимація створюваного соціального порядку»⁵⁸. Революція з такого ракурсу починає трактуватися як творення «нового порядку, нового часу на попередньо розчищеному місці»⁵⁹.

Протягом кількох останніх десятиліть з подібних концептуальних позицій та міждисциплінарних підходів переосмислено значення у світовому цивілізаційному процесі Нідерландської⁶⁰, Англійських⁶¹, Французької⁶² та Американської⁶³ революцій.

---

⁵⁷ *Gusdorf G.* Les sciences humaines et la pensee occidentale. – Т. III: L'acon science revolutionnaire Les Ideologues. – Paris, 1978. – P. 59.

⁵⁸ *Федорова М.М.* Революция и История (революция в контексте времени Истории и времени Политики). – С. 93.

⁵⁹ Там же. – С. 94.

⁶⁰ *Демин О.Б.* Англо-нидерландские отношения второй половины XVI – начала XVII века (на английских материалах): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – М., 1984; *Израэль Дж.И.* Голландская республика. Её подъем, величие и падение: В 2 т. – М., 2018; *Мотлей Дж.* История Нидерландской революции и основания республики Соединенных провинций; В 3 т. – СПб., 1985; *Lem A. van der.* De Opstand in de Nederlanden, 1568–1648: De Tachtjarige Oorlog in word en beeld. – Nijmegen, 2014 та ін.

⁶¹ *Барг М.А.* Великая английская революция в портретах её деятелей. – М., 1991; *Ерохин В.Н.* Пуританское движение в Англии в XVI – начале XVII вв. в освещении современной англо-американской историографии. – Екатеринбург, 2001; *Креленко Н.С.* Образ английской революции в

В українському варіанті подібна концептуалізація дослідницького поля в аспектах вивчення революційних феноменів ранньонової доби набуває особливого навантаження через ті специфічні

общественной памяти Великобритании XVII–XIX веков. – Саратов, 2012; *Томсинов В.А.* «Славная революция» 1688–1689 годов в Англии и Биль о правах. – М., 2015; *Хилл К.* Английская Библия и революция XVII века. – М., 1998; *Эйлер Дж.* Восстание или революция? Англия 1640–1660 гг. – СПб, 2004; *Berman H.J.* Law and Revolution II. The Impact of the Protestant Reformatiys on the Western Legal Tradition. – Cambridge, 2003; *Cruikshanks E.* The glorious Revolution. – London–New York, 2000; *Dillon P.* The Last Revolution: 1688 and the Modern World. – London, 2006–2007; *Valance E.* Glorious Revolution, 1688. Britains Fight for Liberty. – London, 2006 та ін.

⁶² *Бачко Б.* Как выйти из террора? Термидор и революция / Пер. с франц. – М., 2006; *Берк Э.* Размышление о революции во Франции. – М., 1993; *Бовыкин Д.Ю.* Революция окончена? Итоги термидора. – М., 2005; *Кожокин Е.М.* Государство и народ от Фронды до Великой французской революции. – М., 1989; *Минье Ф.* История Французской революции с 1789 по 1814 гг. – М., 2006; *Фюре Ф.* Постигжение Французской революции. – СПб., 1998; *Чеканцева З.А.* Порядок и беспорядок: протестующая толпа между Фрондой и революцией. – М., 2012; *Чудинов А.В.* История Французской революции: пути познания. – М., 2017; *Его же.* Старый порядок во Франции и его крушение. – СПб., 2017; *Его же.* Французская революция: история и мифы: Ч. I–II. – М., 2007; *From Deficit to Deluge: The Origins of the French Revolution.* – Staford, 2010; *The French Revolution in Social and Political Perspectives.* – London, 1996 та ін.

⁶³ *Согрин В.В.* Идеиные течения в Американской революции XVIII века. – М., 1980; *Филимонова М.А.* Еще раз о Термидоре в Америке. Сопоставительный анализ завершающих фаз Французской и Американской революций конца XVIII века // Американский ежегодник 1999. – М., 2001; *Её же.* Классический республиканизм в Американской и Французской революциях конца XVIII века // Новая и новейшая история. – 2004. – № 1; *Bailyn B.* The Ideological of the American Revolution. – Cambridge, 1993; *Boonwick C.* The American Revolution. – London, 1991; *Draper T.* A Struggle for Power: The American Revolution. – New York, 1997; *Jenniogs F.* The Creation of America. Through Revolution to Empire. – Cambridge (Mass.), 2000; *Wood G.S.* The Creation of the American Republic 1776–1787. – Chapel Hill, 1998; *Idem.* The Radicalism of the American Revolution. – New York, 1992; *Idem.* American Revolution: a History. – New York, 2002 та ін.

умови, в які протягом тривалого часу був поставлений сам процес наукового осмислення національної історії, особливо на етапі XVII–XVIII ст., що, власне, і спричинилося до тривалого побутування в історіографічному просторі далекого від відповідності своєму реальному прототипу образу масштабної національно-визвольної епопеї, що сколихнула українські терени на початку 1648 р. і мала грандіозний за своїми наслідками злам усього укладу суспільного життя українців, а також помітний міжнародний резонанс.

По суті, вибудова цього образу у різний час суворо регламентувалася певною панівною загальною концепцією, яка практично не залишала для науковців варіантів відступу за чітко визначені межі оціночних координат. В історіографічних традиціях сусідів України, здавалося, було зроблене все можливе, щоб звести це неординарне і типологічно складне явище в українській історії до тривіального (хай і значного за розмірами) регіонального конфлікту, локалізованого східними теренами Речі Посполитої.

Зокрема, концепція «домової (громадянської) війни», що зародившись у другій половині 1650-х років, і нині ще значною мірою продовжує впливати на погляди польських істориків, фактично залишала поза увагою національно-визвольний зміст виступу українців, відшукуючи пояснення йому в задавленому у часі соціальному протистоянні збунтованого козацтва і хлопства зі шляхтою, при цьому на чільне місце висувалася його руїницька складова. Загалом згадана концепція засновувалася на ідеї цивілізаційної місії Польщі щодо України, замовчуванні факту існування українського народу як етнічного суб'єкта Речі Посполитої, його нерівноправного становища в аспектах віросповідання, права на самостійне політичне життя тощо. Не маючи змоги повністю проігнорувати роль козацького фактора в українських подіях XVII ст., прибічники таких поглядів зводили його значення до відстоювання козаками (за підтримки поспільства) своїх прав, свобод і вольностей, що легітимізувало загальну типологію т. зв. Хмельниччини на кшталт «козацького повстання»,

«козацької війни», «польсько-козацької війни» тощо. При цьому залишався поза увагою її державотворчий потенціал.

У 50-х – першій половині 70-х років XX ст. в історичній науці Польщі (вочевидь, не без впливу радянської історіографії) було все ж таки визнано наявність національно-конфесійного протистояння у першій половині XVII ст., а водночас національно-визвольний характер боротьби українців. Однак вже з другої половини 1970-х років концепція «домової війни», накладаючись на міф «східних кресів», знову повертається на чільні позиції, щоправда, не без певної кореляції її найбільш одіозних положень (особливо у 1990-х роках – на початку нового тисячоліття).

На зламі XVIII–XIX ст. закладаються основи російської версії інтерпретування українських подій середини XVII ст. Однак ані в імперські, ані в радянські часи їхня оцінка як революційних не була можливою, оскільки дії українського соціуму класифікувалися як боротьба за «возз'єднання Русі» після вимушеної багатовікової перерви, викликані монгольським і татарським завоюванням. Відповідно російська історіографія почала розглядати національно-визвольну боротьбу українців під кутом добровільної зміни річпосполитського режиму на протекцію російського царя. Як і в польській, у ній обходилися увагою питання, пов'язані з розбудовою Української держави, ідеалізувалася політика російського уряду щодо України, а виступи проти заходів Москви козаків і поспільства різко осуджувалися. Вкрай негативно оцінювалася орієнтація українських гетьманів на Польщу чи Османську імперію. Неоднозначними були і оцінки діяльності Б. Хмельницького (як і на більш пізніх етапах, полярність їх здебільшого обумовлювалася досить віддаленими від наукової сфери інтересами).

У дослідженнях першої третини XX ст. починають переважувати проблеми українсько-російських стосунків у контексті укладення українсько-російського договору 1654 р.; соціально-економічних процесів; започатковується ігнорування національно-визвольної складової боротьби українців. Надалі підходи і оці-

ночні критерії в російській і українській (принаймні на радянських теренах) історіографіях починають визначатися спільними чинниками, отже розмежовувати ці історіографічні напрями щонайменше до середини 1980-х років доволі проблематично.

Далеко не пріоритетне місце дослідження визвольних змагань українців XVII ст. і ролі в них Б. Хмельницького займає у російській історіографії 1990-х – початку 2000-х років. Аналіз створених у цей час праць і зміст дискусій на спільній конференції українських і російських дослідників з нагоди 340-річчя Переяславської ради (Москва, січень 1995 р.) у цілому засвідчили неоднозначність і складність тих малопомітних переоціночних процесів, які почали відбуватися в історичній думці Росії стосовно змісту і мети боротьби, зовнішньої політики Української держави, характеру українсько-російських відносин, сутності Переяславського акта й укладеного договору 1654 р. Переважно ж російська постперебудовча історіографія у ключових моментах продовжувала залишатися на концептуальних позиціях попередніх часів (зокрема, це стосується традиційного обмеження хронологічних меж Визвольної війни в Україні 1648–1654 рр., переважного зображення Б. Хмельницького талановитим політиком проросійської орієнтації, яка трактується безальтернативно-оптимальною для національних інтересів України). Тенденції повернення російської наукової школи у лоно концепції «возз'єднання України з Росією» помітно зміцнюються на зламі першого і другого десятиліть XXI ст., коли в історичній політиці урядових кіл Російської Федерації історіографія починає розглядатися як важливий сегмент ідеологічного фронту майбутнього російсько-українського військово-політичного протистояння.

Відповідно українська історіографія кінця XVIII – початку XX ст., постійно відчуваючи на собі потужний тиск як польської, так і російської історіографічних традицій й водночас намагаючись утвердитися в історіографічному просторі того часу, поза власною волею впадала в іншу крайність – героїзації національного історичного процесу (принаймні у межах наявних для того можливостей). Подібний пошуковий експеримент набув

свого якісного вияву, починаючи з середини XIX ст., коли в умовах інституалізації української історичної науки вивчення національної історії трансформувалося у формат націленого на об'єктивізм наукового знання. Як наслідок, на початок нового століття українськими науковцями народницького та державницького напрямів було запропоновано досить цілісну концепцію українського історичного процесу з особливим місцем у ній революційної доби раннього нового часу. Ситуація змінюється з кінця 1920-х років, відколи на історичну науку в Україні посилюється тиск ідеологічних факторів, а справжнього погрому вона зазнає на зламі 1928–1929 рр., будучи затаврованою на першій Все-союзній конференції істориків-марксистів у Москві як «наука націоналістична». І якщо у працях кінця 1930-х – першої половини 1940-х років проблематика, пов'язана з революційною боротьбою українського соціуму, ще розглядалася у рамках концепції «найменшого зла», що залишало певний простір для оціночних маневрувань, то, починаючи від 1947 р., поступово утверджується офіційна доктрина «Визвольної війни і возз'єднання України з Росією», останні штрихи в оформлення якої було внесено появою ініційованих центральними партійно-ідеологічними структурами у 1654 р. «Тез про 300-річчя возз'єднання України з Росією», які істотно деформували основну суть подій середини XVII ст. Панування цієї офіційної концепції Визвольної війни українського народу негативно позначилося на дослідженні практично всіх аспектів події, її вертикальних та горизонтальних зрізів, загальних оцінках сутнісного змісту.

Новий етап у вивченні Української революції окреслився в українській історіографії з кінця 1980-х років. Зміни, започатковані у цей час, вже у 90-х роках XX ст. вилилися у принципово іншу якість. Глибинний зміст цих процесів вимагає спеціального дослідження. Тому торкнемося лише основних напрямів наукового пошуку та їх результатів. Фактично від початку 1990-х років науковці намагаються по можливості знайти відповіді на актуальні питання, продиктовані тими суспільними запитами, що сформувалися в українських реаліях зламу XX–XXI ст. Підго-

товлено нові збірники документів, опубліковано цикли статей, побачила світ низка індивідуальних монографій, які позначені інноваційністю трактування цілого ряду спірних моментів української політичної історії раннього нового часу. Найголовнішим стало переосмислення усталених у радянській історіографії поглядів на суть Визвольної війни та її наслідків. Науковому загалу було запропоновано нову концепцію, яка докорінно переглядала сенс національно-визвольних змагань українського народу середини – другої половини XVII ст.

Відповідно на центральне місце у дослідженнях науковців вийшла проблематика, пов'язана з висвітленням, по-перше, самої тягlosti національно-визвольної, конфесійної та соціальної боротьби у їх тісних взаємозв'язках; по-друге, особливостей процесу державотворення у взаємодії з соціально-економічною політикою гетьманських урядів та соціальними виступами поспільства й козацьких низів; по-третє, функціонування витвореної в ході революції національної політичної системи в цілому та окремих її структурних підсистем зокрема. Активізувалося також вивчення локальної або ж регіональної специфіки перебігу революційних подій.

Помітним досягненням сучасної історіографії стало відродження дослідження процесу формування нової української політичної еліти. З'явилися ґрунтовні праці в царині генеалогії козацьких та шляхетських родів. Зроблено першу успішну спробу з'ясувати політико-культурні орієнтації козацької старшини; чималих успіхів досягнуто у вивченні політичних поглядів як окремих представників елітарних кіл, так і існуючих угруповань. Значно активізувалася робота у сфері дослідження зовнішньополітичних аспектів існування Української козацької держави, зокрема, характеру міжнародних відносин та їх впливу на внутрішню політику і ситуацію в країні. Відродилася традиція історико-біографічного студіювання. Так, останнім часом створено цілу галерею історичних портретів володарів гетьманської булави, представників генеральної старшини і полковників. З-поміж них найповніше висвітлено життя і діяльність Богдана Хмель-

ницького та Петра Дорошенка. Одночасно зріс інтерес до таких політичних постатей, як І. Виговський, Ю. Хмельницький, П. Тетеря, І. Брюховецький. На жаль, помітно скромнішу увагу приділено діяльності Д. Ігнатовича (Многогрішного), І. Самойловича, М. Ханенка, П. Суховієнка, С. Опари, менш яскравих представників тогочасного українського політикуму, діячів регіонального та місцевого рівнів.

Не оминули вчені й комплексу питань, пов'язаних із розвитком національної свідомості, становленням й еволюцією української державної ідеї. Окреслилися істотні зрушення у вивченні процесів формування військової доктрини Б. Хмельницького, створення української армії, аналізі її стратегічно-тактичної практики, проведених у ході революції воєнних кампаній. Посилилася увага до висвітлення ролі конфесійного чинника у визвольних змаганнях українців, зокрема, значимості православ'я й православної церкви, політики гетьманів у релігійному питанні, хоча в цілому ці аспекти все ще залишаються недостатньо розробленими. Особливо вагомими виявилися здобутки в царині дослідження геополітичного становища козацької України, зовнішньої політики українського уряду, характеру відносин з Росією, Річчю Посполитою, Портою, Кримом, Швецією, Молдавією та іншими державами. Науковцями розвінчано Переяславський міф 1654 р., сформульовано концепцію полівасалітетної залежності Українського Гетьманату тощо.

Однак, незважаючи на вагомий внесок не одного покоління вчених, національній історіографії майже до самого кінця XX ст. так і не вдалося запропонувати цілісну, позбавлену деформацій та перекручень, панораму українського революційного процесу середини – другої половини XVII ст. Особливо відчутно це позначилося на розробці теоретичних аспектів проблеми. Певною мірою така ситуація пояснюється і тим, що, попри впровадження до наукового обігу величезного масиву нового джерельного матеріалу, вихід друком десятків монографій і не однієї сотні статей, в історіографії революції, поряд із концептуально новачійними інтерпретаціями українських реалій середини – другої

половини XVII ст., в окремих аспектах і донині продовжують домінувати погляди, що усталилися ще в другій половині XIX ст. Зокрема, значною мірою це стосується сутнісного навантаження національно-визвольної, конфесійної, соціальної і політичної складових того могутнього протестного руху, яким були охоплені у цей час найвіддаленіші місцевості України. До сьогоднішнього дня продовжують залишатися дискусійними питання причин революції, її сутнісного змісту, типології, хронологічних меж, періодизації, особливостей, ролі і місця у вітчизняній та європейській історії. Наприклад, недостатньою увагою до існуючого наукового доробку в царині теорії революційних процесів пояснюється малоефективна практика довільного вживання термінів «повстання», «війна», «революція» для означення типології подій (не поодинокими залишаються випадки використання авторами як синонімів в одній і тій же праці означень «козацьке повстання», «селянська війна», «козацька революція» тощо; при цьому, що прикметно, традиція їхнього впровадження в суспільну свідомість не лише популяризаторами історичного знання, а й окремими представниками академічного наукового загалу зберігає свою тяглість до сьогодення). Починаючи від 1990-х років, на цьому тлі виникає ще одна проблема. Йдеться про заперечення в певних наукових колах доцільності застосування до реалій XVII ст. таких дефініцій, як «національний», «нація», а також «Україна», «український» як назв території і народу, який проживав на «руських землях» Речі Посполитої, що знову ж таки імплементується в український історіографічний простір з продуктованих іншими суспільними середовищами позанаукових перспектив.

Крім згаданих, існує безліч інших питань (назвемо хоча б такі, як співвідношення національно-визвольного, конфесійного й соціального аспектів боротьби; розвиток національної самосвідомості; політичні програми угруповань еліти; політична культура тогочасних станів; роль особи і мас; боротьба монархічної і республікансько-олігархічної тенденцій у політичному просторі козацької України; соборність держави; формування державної

еліти; роль геополітичного фактора; масштаби руйнувань; створення нової політичної системи та її функціональна результативність; вплив українських подій на розвиток міжнародних відносин у Центрально-Східній, Східній і Південно-Східній Європі тощо), без висвітлення яких неможливо ані подолати схематичності у розумінні сутності Української революції, ані усвідомити складності і суперечності її розвитку, ані відтворити цілісний подієвий зріз, ані вийти за межі традиційного недооцінювання її ролі і місця в європейському революційному процесі (до речі, без врахування величезного теоретичного досвіду дослідження самого процесу, накопиченого світовою науковою думкою, всі спроби осмислення його української складової навряд чи виявляться результативними).

Фактично від часу проголошення у 1991 р. незалежності Української держави проблематика величної визвольної епопеї, що за своїми масштабами не мала собі рівних в ряду тогочасних європейських революційних змагань, посідала чільне місце в наукових інтересах авторів пропонованої праці. Наша увага акцентувалася як на відтворенні загальної подієвої канви цього унікального явища української історії раннього нового часу, так і виявленні важливих складових єдиного революційного потоку, які акумулюють у собі надзвичайно широкий і різнобічний комплекс проблем. Йдеться про геополітичні реалії центрального і центрально-східного регіонів Європи, в силовому полі яких перебувала Україна; рівень її економічного розвитку та політичну ситуацію всередині країни; розстановку політичних сил; економічний та військовий потенціал; рівень політичної культури елітарних прошарків; особливості національного характеру та рівень розвитку національної свідомості суспільства. Водночас це і вибудова складної ієрархії соціальної взаємодії; і відмінності засадничих принципів функціонування державних організацій та систем, з якими волею історичної долі доводилося вступати у різного роду відносини національним державним та політичним інституціям; зрештою, збалансованість урядової політики (причому як у внутрішньодержавному, так і міжнародному аспектах)

тих, хто на тому чи іншому етапі розвитку революції перебував при владі.

Думається, такий підхід дав можливість представити виважену наукову модель цього унікального феномена українського цивілізаційного процесу у взаємопереплетенні та взаємозбагаченні таких його важливих вимірів, як ментально-аксіологічний, національно-визвольний, державотворчий, політичний, соціальний тощо. При цьому всі наші узагальнення, а також висвітлення перебігу подій були б неможливими без вагомих напрацювань в царині українського раннього нового часу кількох генерацій вчених, як українських, так і зарубіжних, в працях яких розкриваються різні аспекти суспільно-політичної історії, порушено важливі соціальні та економічні проблеми, досліджуються політичні програми українських гетьманів, їх боротьба за реалізацію державної ідеї та фундацію Української держави, а також за визнання її чинності європейською спільнотою на міжнародному рівні.

І все ж треба визнати, що, попри помітні досягнення останніх років, свого подальшого осмислення потребують теоретичні аспекти дослідження Української національної революції XVII ст., при цьому основною мотивацією, що спонукає вчергове загострити увагу на дискусійних проблемах її історії, є назріла потреба ввести національний сегмент як у його подієвій, так і концептуальній складових у загальний контекст набутої соціогуманітарними науками практики дослідження революційних рухів.

При цьому важливим видається врахування тієї методологічної реальності, що поява нових дослідницьких ракурсів в проблемно-тематичному полі дослідження ранньомодерних революцій обумовлює відповідний перерозподіл акцентів і в джерелознавчих аспектах – «по-новому останнім часом оцінюється й інтерпретується джерельний матеріал, що давно перебуває у науковому обігу, а головне – цей матеріал постійно поповнюється новими джерелами, а отже і новими фактами»⁶⁴. Прикметно, що

---

⁶⁴ Якименко М.В. Буржуазные революции в Европе XVII – первой половины XIX вв. и их изучение в советской историографии довоенного периода: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – М., 2011. – С. 5.

ця теза повністю відповідає ситуації, що склалася на сьогодні з документальним забезпеченням дослідження тих революційних подій, якими на середину XVII ст. був охоплений український простір. Нові архівні знахідки переконливо доводять, що певне розширення джерельної бази проблеми вивчення Української революції продуктивне лише в аспектах доповнення її подієвої картини і фактично мало що змінює в її сутнісному наповненні. Перспектива насамперед вбачається в новому прочитанні інформативного вмісту відомого дослідникам джерельного комплексу.

ТИПОЛОГІЗАЦІЯ, ХРОНОЛОГІЧНІ МЕЖІ, ПЕРІОДИЗАЦІЯ ТА СОЦІАЛЬНА БАЗА НАЦІОНАЛЬНОГО РЕВОЛЮЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ

У теоретичному блоці дослідження Української революції, як нами неодноразово наголошувалося, одним з найактуальніших і водночас найскладніших продовжує залишатися питання ідентифікації цього соціально-політичного феномена. Комплексне у своїй основі, воно є тісно пов'язаним як із визначенням внутрішнього змісту та типологічної сутності українських подій середини – другої половини XVII ст., так і процесами руйнування в суспільній пам'яті поколінь усталених щодо них ідеологічних кліше та стереотипів з одночасним формуванням наближеного до історичних реалій історіографічного образу. Означений контекст акумулює у собі такий важливий аспект, як семантична відповідність вживаного науковцями понятійно-термінологічного апарату. Разом з тим, важко не погодитися з побутуючою в історіографії думкою, що вирішальними при виборі тієї чи іншої дефініції нерідко виступають як намагання найбільш точно охарактеризувати «хід розвитку подій», так і різні ідейно-методологічні підходи в розумінні того, що відбувається»⁶⁵.

Як засвідчує практика, «ситуації, коли термінологія здатна суттєво змістити акценти в презентованих концепціях, а новітні підходи поєднати з неусвідомлюваною, чи навпаки добре завуальованою підтримкою старих концептуальних уявлень», в су-

---

⁶⁵ *Ерохин В.Н.* Религиозный фактор в происхождении Английской революции // Вестник Санкт-Петербургского университета. – Серия: История. – 2017. – С. 562.

часній соціогуманістиці, є, на жаль, зовсім непоодинокими⁶⁶. Подібна ситуативна «амбівалентність», на думку, наприклад, В. Маслака, «насамперед проявляється в маркуванні» національно-визвольних змагань українців «середини XVII ст. як відправного пункту ланцюга змін, що визначили канву подальшої української ранньомодерної історії та співвідношення українського нарративу з російським та польським»⁶⁷.

Без сумніву, питання причин появи й утвердження в історичній науці загалом досить широкого спектру понять, термінів та дефініцій щодо визначення суті подій, характеру національно-визвольної й соціальної боротьби, що розпочалася в Україні у 1648 р., становить окрему складну методологічну проблему, яка вимагає детального дослідження. Не заглиблюючись у неї, зауважимо лише, що свого часу, засновуючись на семантичній спорідненості певних їх груп, ми спробували звести наявний глосарій, яким оперують дослідники, у таку класифікаційну схему:

- повстання («козацьке повстання», «Руська ребелія», «хлопське повстання», «загальнонародне повстання», «Велике козацьке повстання», «Велике українське повстання», «Національне повстання» і т. п.);

- війна («козацька війна», «селянська війна», «громадянська (домова) війна», «Велика війна 1648–1654 рр.», «польсько-козацька війна», «Національно-визвольна війна» і т. п.);

- революція («козацька революція», «буржуазна революція», «Національна революція», «Національно-визвольна революція», «Велика українська революція», «народна революція» тощо).

Зрозуміло, що кожне з цих понять («повстання», «війна», «революція») відбиває певний сегмент того складного різнопланового явища, яке покликали до життя українські історичні реалії середини – другої половини XVII ст. Втілюючись у конкретно-

---

⁶⁶ Маслак В. Базова термінологія з історії Гетьманщини в сучасній польській та російській історіографії // Історіографічні дослідження в Україні. – 2014. – Вип. 25. – С. 321.

⁶⁷ Там само. – С. 322.

історичні події, наділені спорідненими рисами, це феноменальне явище, з іншого боку, характеризувалося їх безупинним розвитком та перетіканням з однієї форми в іншу. При цьому самі події збагачувалися новою сутністю, набували більш глибокого змістового наповнення, що, своєю чергою, потребувало адекватного їх відображення в термінології. Отже, грубою методологічною помилкою було б поставити такі поняття, як «повстання», «державний переворот», «війна», «революція», в один синонімічний ряд, оскільки кожне із них несе у собі своє особливе, відмінне від інших внутрішнє навантаження, а отже всі вони призначаються для розкриття змісту далеко не тотожних між собою явищів суспільно-політичного життя⁶⁸.

Наукова література наводить різні варіанти трактування кожного із згаданих термінів. Зокрема, на думку Е. Шульца, «державний переворот», як форма акумуляції невдоволення елітарних суспільних прошарків, в принципі не потребує масової суспільної підтримки⁶⁹. П. Штомпка, наприклад, вважає за доцільне означувати дефініціями «бунт», «повстання», «непокора» такі «масові насильницькі дії, що спрямовуються проти власних узурпаторів або іноземних завойовників», і в результаті яких відбуваються лише «деякі зміни чи реформи, але не революційні перетворення». «Під “громадянською війною”, – продовжує польський вчений, – розуміється збройний конфлікт в суспільстві, який частіше за все викликаний релігійними або етнічними протиріччями». Терміни «заворушення», «соціальна напруга» тощо він

⁶⁸ Детально ці питання розглядаються в працях: *Эйлер Д.* Восстание или революция? Англия 1640–1660. – СПб., 2004; *Goldstone J.A.* Analyzing Revolutions and Rebellions: A Reply to the Critics // *Debating revolutions.* – New York, 1995. – P. 178-200; *Idem.* Revolution and Rebellion in the Early Modern World. – Berkeley–Los Angeles, 1991; *Gruse H.* Rebellion or revolution? – New York–Morrow, 1968; *Selbin E.* Revolution, Rebellion, and Resistance. – London, 2010; *Zagorin P.* Rebels and Rubers 1500–1660. – 2 vols. Cambridge, 1984. – V. 1. – P. 3-60.

⁶⁹ *Шульц Э.Э.* Типология революций: история создания и современное состояние // *Человек. Сообщество. Управление.* – 2014. – № 1. – С. 77.

пропонує вживати щодо «стихійних виявів невдоволення, тривоги, роздратування, які не спрямовані проти когось конкретно і не націлюються на будь-які зміни»⁷⁰. В понятійній матриці, запропонованій К. Чимирис, такі терміни, як «бунт», «повстання» тощо, відзначені превалюванням стихійної складової, натомість революція трактується як процес соціального змісту, що «відбувається всередині певного державного утворення» і викликає різкі перетворення кардинального масштабу та має цілеспрямований певною соціальною силою характер⁷¹. В концептуальній схемі В.Ф. Вартайма головною їх відмінністю пропонується вважати той рівень ризиків, який при цьому демонструвався щодо існуючих режимів⁷².

З наведеного вище логічно напрашується висновок, що застосування терміна «повстання» є цілком доречним, коли йдеться про збройний виступ певної соціальної групи на захист своїх інтересів і проти «придушення базових інстинктів» опонента. Як правило, така форма протесту має локальний характер, відзначається слабкою організацією й організованістю, а його керівники формулюють в зародкових формах (а частіше взагалі не висувають) програму ліквідації існуючої соціальної ієрархії й захоплення політичної влади.

Водночас за певних обставин повстання може спричинитися до розв'язання повномасштабного воєнного конфлікту, насамперед внутрішнього змісту, однак не виключаючи при цьому і задіяності у ньому зовнішніх сил. Саме ж поняття «війна» ідентифікує при цьому найжорстокішу, найорганізованішу і наймасовішу форму збройної боротьби між державами, націями (народами), соціальними станами, яка носить політичний характер і спрямовується на розгром (знищення) противника й утвердження

---

⁷⁰ Штомпка П. Социология социальных изменений. – С. 372-373.

⁷¹ Чимирис Е.С. Революция. Опыт когнитивного осмысления понятия // Политика. – 2008. – № 1 (48). – С. 126-130.

⁷² Wertheim W.F. Evolution and Revolution: The Rising Waves of Emancipation. – Harmondsworth, 1974. – P. 127.

своєї волі. Як правило, при цьому боротьба позбавлена конструктивного навантаження (адже не йдеться про перетворення соціальної структури суспільства, суспільного і державного устрою тощо) – вона націлюється насамперед на запобігання агресії, утисків у національній чи духовній сферах, пом'якшення результатів соціально-економічної політики урядів й т. п. Разом з тим, останнім часом в науковій літературі простежується тенденція виділяти окремою підгрупою революційні громадянські війни, в яких присутня така атрибуція, як елементи нової ідеології, нові принципи формування армій та їх тактичних завдань тощо⁷³.

Під самою ж дефініцією «революція», як ми мали змогу переконатися, розуміється складне соціально-політичне явище, яке визріває й реалізується в моменти найгостріших суспільних дисфункцій, коли втрачається (через вузол загострених до межі протиріч) можливість поступового еволюційного перетікання суспільної організації від застарілих у більш розвинені, прогресивніші форми. Сутнісний зміст революційного процесу (навіть за умови мирного варіанту розгортання подій) полягає у докорінній зміні (шляхом надзвичайно пришвидшених у часі перетворень) суспільного і державного ладу, панівного політичного режиму насильницьким (переважно) методом, що супроводжується одночасним зломом узвичаєних устоїв не лише суспільної, а часто й морально-побутової та духовної сфер. Загалом революції покликані вирішувати низку завдань, які визрівають в площинах національних, суспільних та соціальних інтересів. При цьому, визнаючи за революціями здатність до нав'язування «нових правил гри» на полях політики та соціальної взаємодії, як їх важливу ознаку (на відміну від локальних бунтів) дослідники називають

---

⁷³ *Гринин Л.Е.* Революции. Взгляд на пятисотлетний тренд // Историческая психология и социология истории. – 2017. – № 2. – С. 15; *Шульц Э.Э.* К вопросу о социальной базе радикальных массовых форм социального протеста // Вестник Московского государственного областного университета: Электронный журнал. – 2017. – № 2. – С. 1. URL: www.vestnik-mgou.ru.

«розкол у масштабах усього соціуму»⁷⁴, що супроводжується втягненням в активне політичне життя масового актора⁷⁵.

Торкаючись питання взаємопов'язаності війн і революцій, наприклад, американський дослідник М. Малія пропонує розглядати останні «внутрішньою війною»⁷⁶, апелюючи до вивільнення як війнами, так і революціями потужного руйнівного потенціалу, що загалом «вважається несумісним з цивілізованим існуванням»⁷⁷. Між тим сучасний чеський вчений Й. Арнасон, зокрема, спробував застерегти від необгрунтованих отожднень цих понять, водночас не заперечуючи того факту, що революційні цикли модерної доби, як правило, супроводжуються хвилеподібним піднесенням протистоянь воєнного характеру⁷⁸. Однак, попри увесь трагізм, що привноситься революціями у налагоджений ритм суспільного життя, вони, на відміну від воєн, насамперед концентрують у собі потужний конструктивізм. Зумовлюючи, за зауваженням П. Сорокіна, «зміну поведінки людей, їх психіки та ідеології, переконань і вірувань, моралі і цінностей»⁷⁹, революція «як закономірно обумовлена ланка історичного прогресу, як найбільш ефективний спосіб вирішення найгостріших конфліктів у визначальних сферах життя суспільства», на думку Я. Дрбакіна, може визріти лише в умовах достатньо високої

---

⁷⁴ Шубин А. Первая русская революция в системе исторических координат // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 6 (44).

⁷⁵ Smitt S. Review of Stone B. The Anatomy of Revolution Revisted // American Historical Review. – 2015. – Vol. 120. – № 5. – P. 1861-1862; Goldstone J. Towards a Fourth Ceneration of Revolutionary Theory // Annual Review of Political Science. – 2001. – № 4. – P. 142.

⁷⁶ Малія М. Советская трагедия: История социализма в России, 1917–1991. – М., 2002; Malia M. The Soviet Tragedy: A History of socialism in Russia, 1917–1991. – New York, 1994.

⁷⁷ Малія М. Локомотивы истории. Революции и становление современного мира / Пер. с англ. – М., 2015. – С. 335.

⁷⁸ Арнасон Й. Революции, трансформации, цивилизации...

⁷⁹ Сорокин П. Социология революции. – М., 2005. – С. 32.

концентрації організаційних спроможностей суспільства⁸⁰. Ще більш складне історичне явище становить національна революція, під час якої поряд із змінами суспільного устрою відбувається, в умовах боротьби за незалежність, процес ліквідації вироблених в інших політичних культурах структурних основ організації політичного життя й заміни їх національними. Не випадково у їхньому перебігу часто спостерігається суперечливе переплетення масштабного соціального конфлікту та національно-визвольної війни, що надає боротьбі виняткової жорстокості й супроводжується значними матеріальними й людськими втратами.

У світлі вищесказаного, на наш погляд, широко вживані в польській історіографії і запозичені звідти окремими українськими науковцями терміни «козацьке повстання», «козацька війна» тощо є однозначно неприйнятними щодо маркування українських реалій середини – другої половини XVII ст., оскільки акцентуються лише на їх окремих сторонах, помітно звужуючи формат явища в цілому і зводячи його сутність до внутрішнього соціального конфлікту в Речі Посполитій. При цьому повністю ігнорується національно-визвольний аспект тогочасних подій, який сконцентрований у прагненні українців до створення незалежної соборної держави і боротьбі за її суб'єктивізацію в системі міжнародних відносин, що тоді існувала.

Не точним є й широко використовуване поняття «козацька революція», оскільки також абсолютизує лише соціальний момент. Не повною мірою відбиває зміст українського феномена і часто вживане дослідниками означення «визвольна» або «національно-визвольна війна». Як цілком слушно зауважував свого часу Я. Ісаєвич, в них не відбивається насамперед той факт, що з українсько-польською війною тісно поєднувалася і перепліталася доволі гостра соціальна боротьба всередині самого українського

---

⁸⁰ Драбкин Я.С. Нерешенные проблемы изучения социальных революций // Историческая наука и некоторые проблемы современности. – М., 1969. – С. 215.

суспільства⁸¹; крім того, поза увагою залишаються процеси державотворення, зміни системи суспільно-політичних відносин і соціально-економічної моделі в Українській державі.

Неодноразово підкреслюючи недовершеність пропонованих класифікаційних схем і різновекторність дослідницьких підходів до проблеми типології явищ, що претендують на статус революцій, вчені водночас наголошують на тому, що подібна методологічна розбалансованість є причиною «розмивання меж» самих явищ, а одночасно унеможливує однозначне «розуміння процесів, їх типів й етапності». Причому з подібним комплексом проблем регулярно зіштовхуються всі науковці, незалежно від того, працюють вони на рівні теоретичної революціології чи досліджують окремо взятий революційний феномен⁸². В сучасній соціогуманітаристиці можливість осягнення сутності революції все частіше ставиться в залежність від віднайдення відповіді, зокрема, на таке кардинальне питання, яке місце відведене явищу революції у загальному контексті історії⁸³; водночас обрана на його означення дефініція розглядається шляхом її співставлення з «суміжними поняттями, які “висвічують” різні грані цього багатомірного поняття-явища»⁸⁴.

Щоб поставити вирішальний акцент у цьому задавленому термінологічному розмаїтті, доцільно ще раз пригадати порівняно нещодавно озвучені, проте в цілому не нові для фахівців тези щодо того, що «революції... можуть бути здійснені з застосуванням різноманітних засобів і їх сполучень – переворот, збройне повстання, громадянська війна, радикальні реформи з

---

⁸¹ Ісасвич Я. Передмова // Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – Вид. 2-е, випр. і доп. – Львів, 1990. – С. 8.

⁸² Шульц Э.Э. Типология революции: история создания и современное состояние... – С. 78.

⁸³ Шубин А. Первая русская революция в системе исторических координат...

⁸⁴ Зеленов Л.А., Владимиров А.А. Методологический потенциал категории «революция» // Наука. Мысль: Электронный периодический журнал. – 2017. – № 1-1. – С. 29.

опертям на маси...»⁸⁵, а супровідними компонентами їх повномасштабних прикладів, як правило, є релігійні, антиколоніальні антивоєнні або ж національно-визвольні рухи⁸⁶. В джерельній базі Української революції не важко віднайти численні докази присутності кожної з цих форм в єдиному революційному процесі, що поєднав у собі кілька відмінних революційних потоків.

Наприклад, документально фіксованим є той факт, що, розпочавшись як типове повстання, в якому, щоправда, акумулювався весь набутий на попередньому етапі досвід соціально-політичної боротьби козацтва, помножений на авторитет його керівництва, цей потужний протестний рух вже з літа 1648 р., після перемог українського війська під Жовтими Водами і Корсунем, набуває загальнонаціональних масштабів, поширившись практично на всі етнічні українські землі, що перебували у складі Речі Посполитої (включно з Берестейщиною, Підляшшям, Холмщиною, Надсянням, Пінським і Мозирським повітами), та втягнувши у свою орбіту сотні тисяч осіб. Джерела масово зберігають свідчення щодо того, що збройним виступом був охоплений весь ареал українських земель. За цими показниками, як доводить накопичений на сьогодні значний емпіричний матеріал щодо окремо взятих революційних виступів і масових заворушень у ранньомодерній Європі, позначена яскраво вираженим національно-визвольним, релігійним і соціальним характером боротьба, що розгорнулася на українських теренах влітку–восени 1648 р., не мала собі рівних. Вона велася, по-перше, за створення незалежної Української держави на всьому історичному ареалі етнічних українських земель і, по-друге, за ліквідацію річпосполитської політичної системи й ретроградних форм соціально-економічних відносин та утвердження натомість нових національних моделей, побудованих на засадах козацької державотворчості, в яких

---

⁸⁵ Шубин А. Первая русская революция в системе исторических координат...

⁸⁶ Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. – С. 310; Розов Н. Кризис и революции... – С. 95.

реалізувалися значно прогресивніші тенденції організації суспільного життя.

Вже у вересні 1648 р. анонімний свідок подій зазначив: «...повстання Руське і присяглий з поганими (татарами. – *Авт.*) натовп хлопства, опанувавши всю Україну, ... міста всі, замки, фортеці ... здобули, висікли, костьоли пограбували, шляхти так багато, католиків, ксьондзів повбивали...»⁸⁷. Всеукраїнський характер цього протестного виступу продовжував зберігатися і після 1649 р., незважаючи на втрату західного регіону та обмеження умовами Зборівського договору територіального ядра посталої держави, а отже локалізації боротьби надалі в основному теренами Брацлавського, Київського, Чернігівського та Летичівського повіту Подільського воєводства (хоча могутній виплеск її за ці межі мав місце навесні 1651, у 1652, 1655, 1664–1666 рр.).

Тісне взаємопереплетення таких напрямів боротьби, як національно-визвольний, конфесійний і соціальний (принаймні Ф. Сисин підкреслював притаманність «повстанню Хмельницького» багатьох характерних «рис війни за незалежність (або горизонтальної революції), протонаціональної революції та регіонального руху»⁸⁸), надавало їй максимального ступеня концентрації суспільної конфронтації, що супроводжувалася усіма притаманними їй руйнівними ексцесами, тисячами винних і безневинних жертв, застосуванням репресивних заходів з метою зниження соціальної напруги. Однак новою українською адміністрацією робилося все можливе для того, щоб подібні прояви жорстокості й стихійності на визволених територіях не набували домінуючого характеру. Загалом, попри масштабність присутніх у революційному рухові деструктивних аспектів, вони виявилися далеко

---

⁸⁷ *Michałowski J.* Księga pamiętnicza. – Kraków, 1864. – S. 193.

⁸⁸ *Сисин Ф.* Чи було повстання Богдана Хмельницького революцією? Зауваги до типології Хмельниччини // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Просфоніма. Історичні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича. – Львів, 1988. – Вип. 5. – С. 574; 576-578.

не визначальними щодо формування мети, спрямованості, змісту і характеру боротьби українців.

Динаміка революційних змін засвідчує, що реалізація планів розбудови Української держави виявлялася найбільш ефективною, коли співпадала у часі з розв'язанням проблем соціально-економічного характеру в інтересах абсолютної більшості населення. Натомість ігнорування потреб останнього гетьманськими урядами завжди приводило до загострення соціальної боротьби, спалахів повстань, одне з яких навесні 1658 р. переросло у громадянську війну з усіма її трагічними наслідками. Слід зауважити, що за будь-якого розкладу політичних та соціальних сил, надання на певних етапах переваги тим чи іншим методам і спрямованості боротьби, превалюючим у ній завжди залишалося прагнення до виборення незалежності (хоча в критичних ситуаціях доводилося обмежуватися збереженням політичної автономії), оскільки лише це відкривало перед українським загалом перспективу повноправного входження у європейську цивілізацію раннього нового часу.

Боротьба, що розгорнулася в Україні в середині XVII ст., відзначалася доволі широким спектром своїх формовиявів. У соціальній сфері протестні акції переважно зводилися до відмов від виконання визначених традиціями і середньовічним правом обов'язків, проявів непослуху, подання скарг, залишення місць проживання і переселення на інші територіальні локації, захоплення земель, сільськогосподарських угідь, застосування економічної блокади щодо окремих регіонів, покозачення; індивідуальних та організованих збройних виступів (як локальних, так і таких, що поширювалися на значні територіальні масиви) тощо. Свого найвищого ступеня концентрації соціальна напруга набула у Селянській війні, спрямованій на злам панівних соціально-економічних відносин.

Аналогічні форми використовувалися і в політичній сфері для боротьби за національне визволення. Незначною мірою вони доповнювалися випадками диверсійних атак, елементами етноконфесійних чисток (особливо у 1648–1652, 1654–1655, 1668 рр.).

Широко застосовувалася така форма вирішення зовнішньополітичних проблем, як дипломатична боротьба. Найскладнішим з усіх формовиявів була війна (національно-визвольна проти Речі Посполитої у 1648–1674 рр., з Кримським ханатом у 1654–1657, 1668–1669 рр., з Російською державою у 1658–1659, 1668, 1674 рр., з Османською імперією у 1674 р.). Внутрішньополітична боротьба втілювалася у такі форми, як дискусії на старшинських і козацьких радах, дискредитація супротивників, інтриги і змови, усунення опонентів з посад, перевороты, збройні виступи, громадянська війна, яка мала місце у 1658–1663 рр.; міжусобиці 1664–1665 та 1668–1671 рр. Причому між соціальною і політичною боротьбою не існувало чітких розмежувань – вони розвивалися, набували нової динаміки, перетікали з однієї в іншу, накладалися одна на одну.

На підставі викладеного цілком правомірно говорити про те, що складне суспільно-політичне явище, яке було започатковане на українських теренах, що перебували у складі Речі Посполитої, виведенням з-під польського контролю на початку 1648 р. у результаті козацького повстання Запорозжя, за своєю масштабністю (у територіальному та людському вимірах), змістом, формами і характером боротьби, якісними змінами, що радикально трансформували політичну, соціальну, економічну і духовну сфери буття українського суспільства, без будь-яких перебільшень підпадає під ідентифікацію його як революції. Оскільки головне вістря боротьби спрямовувалося не лише на виокремлення України з державно-політичних структур Речі Посполитої, а й на відстоювання незалежності заснованої українським соціумом держави від посягань з боку таких геополітичних сусідів, як Московська держава, Кримський ханат, імперія Османів, то у своєму сутнісному наповненні ця революція мала насамперед виразну національну та політичну спрямованість, хоча на її окремих етапах апофеоз боротьби зав'язувався навколо соціальної, етнічної або ж релігійної складових.

В низці праць попередніх років ми неодноразово акцентували увагу на тому, що в історіографії тривалий час залишалася

відкритою проблема визначення хронологічних меж Української революції. Як відомо, в 1930–1980-х роках усталена на офіційному рівні концепція історичного розвитку України наприкінці XVI–XVIII ст. унеможлилювала будь-які дискусії з цього приводу, отже тенденція датувати революційну добу 1648–1654 рр., яка започатковується у 1930-х роках і стає домінуючою від початку 1950-х років, у зв'язку з широкоформатним відзначенням 300-річчя ради в Переяславі, залишалася безальтернативною протягом майже чотирьох десятиліть. Однак ідеологічний складник в хронометражі історичного часу хоча і здатний спричинити помітні деформації, втім, все ж таки не належить до факторів визначальних. Зокрема, недвозначно щодо цього висловлюється М. Девід-Фокс, на думку якого, «щоб назвати початки і кінці революції, потрібні особливі інтерпретативні зусилля»⁸⁹.

Певні зрушення в цьому напрямі намітилися в українській історичній науці на зламі 1980–1990-х років, коли започатковувалося переосмислення багатьох вузлових проблем національної історії. Саме в цей час переважною більшістю українських істориків як граничні для національно-визвольних змагань українців середини XVII ст. були визначені 1648–1657 рр. Крім того, припускалося, що Національно-визвольна війна тривала протягом 1648–1658 чи 1648–1660 рр. За іншою запропонованою гіпотезою, що, втім, походила не від професійного середовища істориків і не підкріплювалася належною аргументацією, війну фактично було завершено у 1678 р. знищенням турками Чигирини, а своєї юридичної чинності цей акт набув закріпленням Вічним миром між Росією і Річчю Посполитою в 1686 р.⁹⁰ Не менш апріорно сконструйованою виглядає й пропозиція завершувати український ранньомодерний революційний цикл полтав-

---

⁸⁹ Девід-Фокс М. Жизненный цикл русской революции: опыт теоретического и сравнительного исследования. Часть 1 // Неприкосновенный запас. – 2018. – № 2 (118). – С. 51-76.

⁹⁰ Шевчук В. Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення. – К., 1995. – С. 73.

ською трагедією 1709 р.⁹¹ Прийняття цієї дати унеможливилось хоча б тим, що з останньої чверті XVII – початку XVIII ст. суспільно-політичні процеси в Україні, які увійшли в стадію порівняної стабільності, почали вимірюватися вже за зовсім іншою, ніж на попередньому етапі, цивілізаційною шкалою.

У 1992 р.⁹² авторами цієї праці було запропоновано нову концепцію Визвольної війни, в якій обґрунтовувалося її закінчення 1676 р., а саме ліквідацією державних національних інституцій у Правобережній Україні, що збіглося у часі з відреченням від влади Петра Дорошенка. До певної міри це була провокативна пропозиція, яка переслідувала мету запустити у дію механізм дискусії навколо одного із чи не найбільш сфальшованих в історіографії попередньої доби явищ. Однак, попри очікувану дискусію, запропоноване датування фактично не викликало реакції науковців (по суті, єдиним, хто відразу по слідах якимось відгукнувся на цю хронологічну новацію, став І. Рибалка, який за відверто критичного ставлення до концепції в цілому, все ж констатував, що можна погодитися з авторами в тому, що події, які розвивалися у межах 1648–1676 рр., «становлять собою ланки єдиного процесу боротьби українського народу за створення національної держави, її незалежності і територіальну цілісність»)⁹³. З розривом у дванадцять років свою незгоду щодо верхньої межі революції висловив Я. Федорук, втім, не запропонувавши на це власної альтернативи⁹⁴.

---

⁹¹ *Вирський Д.* Стріла «натягнутого лука»: Україна в Речі Посполитій (1505–1795) // Соціополітичний простір ранньомодерної України: Історичні нариси. – К., 2018. – С. 322.

⁹² Саме цього року побачило світ наше перше спільне дослідження «У пошуках нової концепції визвольної війни українського народу XVII ст.», яким, власне, й започаткувалися багаторічні наукові пошуки в царині переосмислення багатьох аспектів, а також самого змісту епохальної боротьби українців, що повернула в принципово нове річище сам хід історії.

⁹³ *Рибалка І.К.* Історія України. – Ч. 1. – Харків, 1995. – С. 272.

⁹⁴ *Круглий стол по проблеме терминологии и хронологии истории Украины XVII в. // Украина и соседние государства в XVII веке / Материалы международной конференции.* – СПб., 2004. – С. 220-221.

До проблеми хронологічних меж, як і динамізму та типології революцій, нам ще доведеться повернутися в дещо іншому контексті. Тут же зазначимо, що правомірність існування (поряд з іншими) запропонованої нами точки зору на це складне теоретичне питання, яке, без сумніву, потребує своєї подальшої розробки, підтверджується, зокрема, віднайденими науковцями в останні десятиліття у вітчизняних і зарубіжних архівосховищах і рукописних бібліотечних фондах джерелами. Попри це, за своєрідним принципом «замовчування», коли фахівці не вважають за потрібне наводити на користь запропонованої суспільному загалу хронології якісь аргументи, по сьогоднішній день на сторінках наукових, а ще частіше науково-популярних розвідок продовжують фігурувати як кінцеві 1657, 1658 і навіть 1654 роки.

Вочевидь, що подібні хронологічні різночитання не останньою мірою пояснюються надзвичайним динамізмом і різноплановістю так званого «життєвого революційного циклу». Зокрема, частина дослідників схиляється до того, що за підходу до революції як конкретної історичної події остання виступає «хронологічно обмеженим процесом», який може продовжуватися від кількох місяців до кількох років⁹⁵. У такому випадку закінчення революційного виступу логічно має ув'язуватися зі зміною політичного режиму та кардинальними трансформаціями соціального порядку. У разі національно-визвольної революції її верхня межа може обмежуватися суверенізацією нової держави. Між тим, зазначає на увагу і думка, що «революції продовжуються і після захоплення та утвердження влади»⁹⁶, за чим, по суті, починається «середня стадія» революційного процесу, до якої зараховуються «зіткнення, що слідують за зміною режиму». Нарешті «до кінцевих стадій», як правило, відноситься те, «що відбувається після

⁹⁵ Шубин А. Первая русская революция в системе исторических координат...; Завалько Г.А. Социальная революция как явление мировой истории: Автореф. дис. ... докт. филос. наук. – М., 2005.

⁹⁶ Richards M.D. Revolutions in World History. – New York, 2004. – P. 87.

укріплення і консолідації нового режиму»⁹⁷. В такому випадку мова йде вже не про революцію-подію, а революцію-явище, що має значно більш глибокий вимір і помітно довшу хронологічну тяглість, а відповідно перекоцентровує увагу дослідників з відтворення подієвої лінії на «вивчення розгортання революційних процесів»⁹⁸. Повний же революційний цикл, за Л. Гріниним, вкладається у схему: початок революційного виступу – нарощування активності боротьби – пік революції – відкат, коли революційний табір перетворюється на середовище дискусій та розколів, – термідор⁹⁹. До слова зазначимо, що з різних концептуальних підходів та з урахуванням різних реалій, у яких відбуваються революції, ця узагальнена схема може зазнавати певних коректив, а кожна стадія має різну хронологічну тривалість.

Свого часу на підставі синтезного аналізу наявного емпіричного матеріалу та узагальнення типових для певних етапів форм і результатів боротьби нами було виділено у перебігу Української революції п'ять періодів. Перший (лютий 1648 – червень 1652 рр.) характеризується найбільшим розмахом й інтенсивністю її національно-визвольної і соціальної потуги. Швидкими темпами відбувається становлення національних державних інститутів, оформлення державної ідеї, формування політичної еліти, виборюється де-факто державна незалежність, постає нове суспільство, в якому утверджується якісно відмінна від існуючих на той час у Центрально-Східній Європі модель соціально-економічних відносин. Власне, саме на цьому періоді і відбувається революція як подія, а започатковані нею масштабні процеси змін дають підстави говорити про її одночасну трансформацію у явище.

Другий етап (червень 1652 – серпень 1657 рр.) відзначається погіршенням економічного й геополітичного становища козацької України та активними пошуками союзників на міжнародній

---

⁹⁷ Девид-Фокс М. Жизненный цикл русской революции...

⁹⁸ Там же.

⁹⁹ Гринин Л.Е. Революции. Взгляд на пятисотлетний тренд...

арені з метою розгрому Речі Посполитої й возз'єднання в межах держави всіх етнічних українських земель. У політичній сфері започатковується утвердження монархічної форми правління, репрезентованої новим для європейської політичної системи форматом спадкового гетьманства.

Для третього (вересень 1657 – червень 1663 рр.) стало характерним повернення до республіканської форми правління та різке загострення соціально-політичної боротьби, що вже від перших місяців 1663 р. почала набувати все виразніших ознак громадянської війни. Трагічним наслідком останньої став розкол козацької України на два Гетьманати (Правобережний і Лівобережний) та виокремлення Запорозжя в автономну політичну одиницю, що, по суті, утвердило поліцентричну систему влади.

Четвертий етап (липень 1663 – червень 1668 рр.) ознаменувався прагненням польського і російського урядів поділити Українську державу (Андрусівський договір 1667 р.) та відчайдушною боротьбою національно-патріотичних сил за збереження її соборності.

П'ятий (липень 1668 – вересень 1676 рр.) позначений новим загостренням політичної конфронтації (її пік припадає на 1668–1669 та 1674 рр.), що провокувалося посиленням втручання іноземних держав у внутрішні справи України. Відбувається ліквідація державних інституцій у правобережному регіоні, якому довелося пережити спустошливі вторгнення польських, кримських, турецьких і російських військ. Фактично це означає повне завершення всього революційного циклу.

Попри кардинальну розбіжність оціночних характеристик, логічний зв'язок між двома першими і наступними за ними етапами цілком очевидний. Навряд чи дискусійною для когось сьогодні може видаватися теза про те, що після смерті Б. Хмельницького у серпні 1657 р. боротьба за розв'язання найголовніших завдань революції не припиняється, хоча, внаслідок загострення соціально-політичних суперечностей і прорахунків уряду, вона велася у значно складніших умовах і фактично не супроводжувалася у жодній із суспільних сфер якимись масштабними пере-

мінами позитивного характеру. Скоріше йшлося про більш або менш вдалу консервацію здобутків попереднього етапу в умовах майже безперервного громадянського протистояння всередині країни та перманентних актів зовнішньої агресії. Важливим, однак зовсім не вирішальним у контексті врегулювання конфліктної ситуації, стало і укладення Гадяцького договору, неоднозначно сприйняте українським суспільством. Адже і після цієї акції на Правобережжі поспільство продовжувало чинити затятий спротив відновленню польських політичних і господарських структур, що переріс у масштабне повстання 1664–1665 рр. Одночасно на Лівобережжі розгорталася боротьба проти спроб російського уряду звести нанівець українську автономію.

Останніми роками в українській історіографії намітилася стійка тенденція до переосмислення й переоцінки політичної діяльності таких українських гетьманів, як І. Брюховецький, П. Дорошенко, Д. Ігнатович (Многогрішний) та І. Самойлович. Характерним при цьому для більшості дослідників стає виділення у ній виразної державотворчої спрямованості. З особливою силою прагнення до соборності й незалежнення Української держави проявилось у П. Дорошенка, який наполегливо намагався добитися визнання її політичної самобутності урядами Речі Посполитої і Російської держави. І саме розпочатий з 1674 р. під зовнішнім тиском інтенсивний процес руйнування політичних структур, що складали ядро держави, на Правобережжі, який завершився у 1676 р. їхньою ліквідацією, ознаменував закінчення революції. У цьому аспекті показовим є те, що укладений у жовтні того року польсько-турецький Журавинський договір, на відміну від Буцацької угоди 1672 р., уже не апелював до забезпечення міжнародним правом існування Правобережного Гетьманату. Відомо також, що в наступні десятиріччя (незважаючи на всі спроби І. Самойловича, Ю. Хмельницького, І. Мазепи, С. Палія та П. Орлика) відновити функціонування національних державних структур у цьому регіоні, як і добитися його прилучення до Лівобережної України, не вдалося. В іншому – регресивному – руслі почав розвиватися і суспільно-політичний

процес в межах самого Лівобережного Гетьманату, що на кінець XVIII ст. призвело до його повного поглинення російською імперською системою.

До речі, сучасники й учасники національно-визвольних змагань 60-х – першої половини 70-х років XVII ст. також сприймали їх як логічне продовження розпочатої у 1648 р. боротьби. Зокрема, у листі городових козаків до запорожців від 4 березня 1671 р. йшлося про те, що напередодні січневого повстання поляки «важким ярмом підданства обкладали наш народ Український; а якщо було перед війною добре, то не потрібно було ніколи Війську Запорозькому з ними воювати...». За цим слідувало далеко не риторичне запитання: «Для чого ж тоді двадцять і кілька літ воювали і в багатьох військових походах багато крові проливали і головами своїми накладали?»¹⁰⁰ 7 квітня того ж року П. Дорошенко писав до бранденбурзького курфюрста Фрідріха Вільгельма, що, починаючи від Б. Хмельницького, Військо Запорозьке «і увесь народ Руський» борються проти «польського ярма», і тепер поляки «вже розділили наш край на дві частини: одну сторону продали московитам, а нашу хочуть перетворити у Дике поле»¹⁰¹. Аналогічні погляди щодо тяглості подій висловлювалися і з польського боку. Зокрема, про те, що «і по сьогоднішній день, упродовж двадцяти років Річ Посполита голосується з Україною...», йшлося, наприклад, у написаній у 1670–1672 рр. «Думці певної особи»¹⁰². Принаймні такі свідчення утверджують у тому, що подіям 1648-1676 рр. властива спільна спрямованість на звільнення з-під зверхності іноземного політичного режиму, досягнення соборності Української держави, її незалежнення й визнання повноправним суб'єктом міжнародних

¹⁰⁰ Бібліотека Баворовських (Варшава). Відділ рукописів (далі – ББ. ВР.). – № 255. – Арк. 12.

¹⁰¹ Бібліотека Чарторийських. Відділ рукописів (далі – БЧ. ВР.). – № 1376. – Арк. 178-180.

¹⁰² *Мицик Ю.* Козацька держава очима поляка // Київська старовина. – 1993. – № 4. – С. 6-7.

відносин, а також утвердження революційних інновацій в соціально-економічній та культурно-духовній сферах.

Важливим теоретичним питанням будь-якої концепції революції є окреслення її соціальної бази. Зокрема, Ш. Ейзенштадт виділяє в потенційному протестному ресурсі кілька основних груп – такі, що сформувалися з великих і середніх землевласників; різні прошарки селянства; інтелектуальні й релігійні спільноти і рухи; нові політичні еліти¹⁰³. Крім всього іншого, від точного визначення того, який саме соціальний струмінь справив на перебіг революції вирішальну роль, значною мірою залежить і розуміння типологічного характеру явища в цілому. В українському варіанті з-поміж соціальних верств найважливішу роль у подіях кінця 1640-х – середини 1670-х років відігравало козацтво, яке міцно тримало у своїх руках провід і винесло основний тягар боротьби. Ця найбільш енергійна й активна соціальна страта, яка мала у своєму розпорядженні державотворчий потенціал і досвід воєнної організації, опинилася в епіцентрі колосального соціального катаклізму, в який раптово перетворився протест посполитих проти покріпачення, різноманітних форм визиску й особистої залежності.

Участь козацтва надала цим протестним виступам цілеспрямованого та організованого характеру, поставила перед повсталими масами завдання створити нову державність, ґрунтовану, по-перше, на власних політичних потенціях, по-друге, на традиціях давно пригаслої в суспільній пам'яті державотворчості киеворуського та галицько-волинського періодів. Нарешті, заручившись активною участю у боротьбі поспільства, козацтво сформувало військо, здатне протистояти армії Речі Посполитої. Завдячуючи його рішучим діям, досить швидкими темпами в Україні пройшла ліквідація шляхетського землеволодіння та польської політичної системи, а отже, по суті, відбулася радикальна зміна власності та влади.

---

¹⁰³ *Ейзенштадт Ш.* Революции и преобразование обществ... – С. 31, 246.

У молодій державі козацтво становило кістяк національної армії, ту соціальну основу, на якій постала нова політична еліта. Воно чинило найорганізованіший спротив спробам реставрації попередніх форм соціально-економічних відносин, оскільки закріпило за собою статус повноправних землевласників¹⁰⁴. Не випадково в другій половині XVII – на початку XVIII ст. цей стан акумулює у собі й асоціюється у суспільній свідомості з націотворчими та політичними явищами загальноукраїнського характеру, щодо яких вживаються означення: «козацька Україна», «козацький руський народ», «козацька мова» тощо¹⁰⁵.

Як важливий показник масштабності, а також результативності масових протестних акцій на етапі раннього нового часу (виключення щодо цього становила хіба що Англія) зарубіжними дослідниками розглядається участь у них селянського елементу. «У добу селянських війн і перших революцій, – стверджує, зокрема, Е. Шульц, – селянство превалювало над іншими соціальними групами»¹⁰⁶. Надзвичайно активна роль у революційних подіях в Україні (особливо у 1648–1652, 1654–1655, 1658–1659, 1664–1668 рр.) селянства засвідчується не однією сотнею джерел, а також непоодинокі фіксується у тогочасних наративах. Таку його активність спричинила боротьба за поширення на селянський стан тих соціальних прерогатив, якими користувалося козацтво, яка від самого початку революції набула загальноукраїнського масштабу, реалізуючись у масовому покаянні. Проголошуючи себе козаками, селяни масово поривали із своїм соціальним середовищем і вливалися до війська Б. Хмельницького, долучалися до розбудови полково-сотенних органів влади новопосталої держави. Найбільш інтенсивно розгорталася їх боротьба на Право-

¹⁰⁴ *Гришко В.* До суспільної структури Хмельниччини // В 300-ліття Хмельниччини (1648–1948): Збірник. – Мюнхен, 1948. – С. 37-40.

¹⁰⁵ *Сисин Ф.* Хмельниччина та її роль у утворенні модерної української нації // Укр. іст. журн. – 1995. – № 4. – С. 73.

¹⁰⁶ *Шульц Э.Э.* К вопросу о социальной базе радикальных массовых форм социального протеста // Вестник Московского государственного областного университета: Электронный журнал. – 2017. – № 2. [Ел. ресурс]: www.evestnik-mgou.ru.

бережжі та у лівобережній частині козацького регіону, причому особливою активністю відзначалися найбільшійі прошарки селянського люду: броварники, винники, могильники, будники, наймити, пастухи та ін.

Селяни нападали на урядників, орендарів і католицьке духовенство. Однак основне вістря цього потужного селянського руху спрямовувалося проти шляхти. При цьому домінували насильницькі (переважно збройні) форми боротьби, що супроводжувалися масовими жорстокими розправами, погромами шляхетських садиб, захопленням майна, руйнацією поселень, в яких жовніри і шляхта чинили спротив. Здобута М. Кривоносом 26-28 липня 1648 р. перемога над роляками на чолі з І. Вишневецьким біля Старокостянтинова відіграла надзвичайно важливу роль щодо розгортання соціальної і визвольної боротьби у Волинському, Подільському та Руському воєводствах, що фактично ознаменувало завершення процесу переростання повстання поспільства у Селянську війну. У наступні роки селянство боролось проти відновлення дореволюційних порядків як з боку польського і російського урядів, так і українських владних структур. Інших виявів набув масовий селянський протест у західному регіоні, де обезкровлені й позбавлені підтримки з боку українських підрозділів місцеві селяни, починаючи з літа 1651 р., відходять від активної участі у революції. Трагізм їхнього становища полягав у тому, що, залишившись за межами Української держави, вони перетворювалися в об'єкт пограбувань та джерело ясиру для її татарських союзників, внаслідок чого частина селян у пошуках захисту переходить, починаючи з середини 1660-х років, на бік поляків та бере участь у боротьбі проти своїх співвітчизників.

Масовості набула у 1648 р. участь у боротьбі міщанства, хоча в історіографії існують щодо цього неоднозначні погляди¹⁰⁷. Саме

---

¹⁰⁷ Див.: *Комлан О.* Участь міського населення у визвольній війні українського народу 1648–1654 рр. – К., 1954; *Михайлина П.М.* Города Украины в освободительной войне 1648–1654 гг.: Дис. ... канд. ист. наук. – К., 1957; *Яковенко Н.* Між правдою та славою (Не зовсім ювілейні роздуми

за їхнього сприяння вдалося опанувати найміцнішими містами-фортецями. Вони відіграли провідну роль в організації боротьби в окремих районах Поділля, у Житомирському і Луцькому повітах, Руському воєводстві. На їхні плечі, нарівні з розташованими у містах залогами української армії, лягав увесь тягар боротьби із зовнішнім супротивником (поляками, росіянами, татарами, турками). В західному регіоні їхня доля склалася не менш трагічно, ніж у місцевого сільського населення.

Досить помітним у розвиток революції протягом її першого етапу, зокрема, в аспектах ведення національно-визвольної боротьби, створення державних структур, формування еліти, вироблення політичної програми уряду тощо, виявився внесок частини української шляхти. Однак, навіть увійшовши до складу генеральної і полкової старшини, вихідці зі шляхетського стану важко позбавлялися звичних річпосполитських практик організації політичного та соціального простору, часто демонструючи ностальгію за зруйнованими революцією формами соціально-економічних відносин, особливо в питаннях власності на землю. У сфері зовнішньополітичної діяльності вони виявляли схильність до пошуків порозуміння з польським урядом, на що, зокрема, націлювалися пропоновані ними проекти федеративної чи автономної суб'єктності України у складі Речі Посполитої. Цей політичний курс призводив до загострення соціально-політичної боротьби і протистояння правобережної та лівобережної еліти, що вкрай негативно позначалося на розбудові держави і стало одним з головних чинників руйнування її територіально-політичної єдності у середині 1663 р.

Помітну роль у революційних подіях (особливо у 1648 р.) відігравало православне духовенство, переважно його низи. Джерела фіксують непоодинокі випадки, коли священники і дяки виступали організаторами й проводирями повстанських загонів,

прибираючи собі подеколи титули сотників і полковників¹⁰⁸. Верхівка ж православного кліру (за винятком київського митрополита Й. Тукальського, відомого своєю активною державотворчою діяльністю) в цілому займала обережну позицію, інколи брала на себе посередницькі функції у переговорах польського уряду з гетьманом, а у 1651 р. сприяла захопленню Києва литовським військом. З укладенням у 1654 р. договору з Російською державою у своїй більшості вище духовенство починає тісно співробітничати з російською адміністрацією, відіграючи деструктивну роль щодо збереження соборності козацької України та її самостійності.

Повстанський табір відзначався доволі широким етнічним представництвом учасників. Зокрема, у їхніх лавах перебувало чимало поляків, молдаван, росіян, євреїв, сербів, вірмен, білорусів, литовців, представників інших народів, які сповідували різні віровчення. Однак абсолютна більшість втягнутого у вир революції населення належала до православних українців. У настроях цієї людності загалом переважали толерантність і віротерпимість, проте нерідко боротьба все ж таки набувала надзвичайної жорстокості й інколи виливалася в етнічні чистки з усіх задіяних у ній сторін (української, польської, литовської, російської, кримської). З українського боку це мало місце по відношенню до поляків і євреїв влітку й восени 1648 р., квітні–червні 1649 р., першій половині 1657 р.; до українців з боку поляків – у травні–липні 1648 р., грудні 1648 – лютому 1649 р., червні 1651 р., березні–квітні 1653 р., поляків і татар – у січні–березні 1655 р., 1664 – першій половині 1665 р., литовців – липні–серпні 1651 р., росіян – у березні–червні 1659 р. тощо. Оскільки воєнні дії (за незначним винятком) велися на території України, то найбільшу ціну людськими життями заплатили українці.

---

¹⁰⁸ *Грабовецький В.* Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648–1654 рр. – К., 1972. – С. 115-116, 123; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. – К., 1954. – С. 123-124; *Степанков В.С.* Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648–1654). – Львів, 1991. – С. 43-44, 51.

ПРИЧИНИ ВИЗРІВАННЯ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ СИТУАЦІЇ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Дискусійною в теоретичному блоці дослідження революційних рухів незмінно залишається проблема визрівання революційних ситуацій. Вони характеризуються як «нестійкий суспільний стан, за якого достатньо невеликого поштовху в потрібному напрямку, щоб ... виникли зміни, що свідчать про початок революції»¹⁰⁹. Як індикатори, що засвідчують появу ознак подібної дестабілізації, теоретична думка другої половини ХХ ст. запропонувала розглядати критичну масу змін у функціонуванні суспільних інститутів, збої «у роботі механізмів соціального контролю, системах колективних уявлень та поведінкових установок»¹¹⁰, а діапазон факторів, що обумовлюють їх виникнення, визначати у межах від «пригнічення базових потреб до структурних протиріч глобального масштабу»¹¹¹. При цьому спостерігається стійка тенденція пояснювати наростання рівня загального відчуття дискомфорту глибиною протистояння групових інтересів¹¹². Відповідно до агентів радикалізації суспільної сфери стали зараховуватися всі соціальні групи, що активно включалися у протестну діяльність¹¹³.

---

¹⁰⁹ *Кравець Г.В.* Революція як механізм зміни вектора політичного процесу: Дис. ... канд. політ. наук. – Одеса, 2013. – С. 191.

¹¹⁰ *Грязнова О.С.* Теоретические подходы в социологии революций... – С. 11.

¹¹¹ Там же.

¹¹² *Штомпка П.* Социология. Анализ современного общества. – М., 2005. – С. 568-569.

¹¹³ *Грязнова О.С.* Теоретические подходы в социологии революций... – С. 11.

Пропонуючи численні теорії та класифікаційні схеми щодо систематизації того факторно-причинного комплексу, що безпосередньо зіштовхує суспільство у прірву революційного зриву, вчені разом з тим не заперечують тієї очевидності, що його наповнення може помітно різнитися у відмінних умовах розгортання та перебігу кожного окремо взятого революційного процесу. Крім того, на визначення пріоритетності тієї чи іншої групи факторів істотно впливає суб'єктивний чинник, а саме: ті теоретично-методологічні підходи та загальні завдання, що обирає для себе кожний дослідник як теоретичних аспектів, так і окремих практик революційних рухів.

Зокрема, до основних чинників, що можуть спровокувати революції, Л. Готшалк відносив нестачу земель, невиправдані розміри оподаткування, високу платню за послуги, що «надаються або навіть не надаються», «виключення з певного ряду престижу чи певного роду інституцій», недосконале управління, погані дороги, комерційні обмеження, корупцію, військові або дипломатичні поразки, голод, високі ціни тощо¹¹⁴, тоді як Ч. Джонсон зараховував до таких виклики середовища і «необхідність інституалізації нових цінностей», а також «підвищену особистісну напруженість»¹¹⁵, що певним чином перегукується з наданням Е. Уоллесом переваги культурним і психологічним факторам. Натомість у концепції А. Мойзеля головною причиною революції виступав нерівномірний розподіл прибутків. На чинність пріоритетних претендували також дисбаланс між зростанням чисельності населення та реагуванням на зміни демографічної ситуації недостатньо динамічних економічних і політичних систем¹¹⁶, циклічність економічних криз¹¹⁷, зверхність носіїв

---

¹¹⁴ *Gottschalk L.* Causes of Revolution // *The American Journal of Sociology.* – 1944. – Vol. 50. – № 1. – P. 1-8.

¹¹⁵ *Карасев Д.Ю.* Теория революции Чалмерса Джонсона. – С. 31-32.

¹¹⁶ *Goldstone J.A.* Revolution and Rebellion in the early modern world. – Berkeley, 1991. – P. 489, 496; *Хантингтон С.* Политический порядок в меняющихся обществах / Пер. с англ. – М., 2004. – С. 337.

влади та неефективність діяльності владних структур, зневажання потреб соціальної більшості, що загалом сприяє «накопиченню енергії конфлікту»¹¹⁸, яка, досягши певної межі, проявляється щодо як окремих суспільних інститутів, так і політичних фігур, що виступають їх репрезентантами¹¹⁹. Дж. Харт вбачав причини революцій у появі нових соціальних груп, що, набувши певної суспільної ваги, втім, виявлялися позбавленими доступу до влади¹²⁰.

Присутні у різних концептуальних схемах, всі ці чинники своєрідно об'єднуються запропонованою Дж. ДеФранцо моделлю п'яти факторів, яка акцентується на масовій фрустрації, наявності дисидентських настроїв та об'єднуючих мотивацій, з одночасним наголосом на кризі держави і сприятливих для початку революції міжнародних обставин¹²¹. Як побачимо далі, сукупна дія всіх цих факторів з різною мірою концентрації своєї критичної маси та впливовості на суспільну рівновагу, власне, і спричинилася до формування в річпосполитському просторі тієї специфічної, за виразом П. Сорокіна, «атмосфери передреволюційних епох, що завжди вражає спостерігача безсиллям влади і виродженням правлячих привілейованих класів»¹²².

Без сумніву, що проблема з'ясування причин ескалації конфліктної напруги у переддень 1648 р. неодноразово привертала

---

¹¹⁷ *Гринин Л.Е.* Психология экономических кризисов. Историческая психология и социология истории 2. – М., 2009. – С. 75-76.

¹¹⁸ *Дарендорф Р.* Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы. – М., 2002. – С. 10.

¹¹⁹ *Эдвардс Л.* Естественная история революции / Пер. с англ. О.С. Грязновой // Социологический журнал. – 2005. – С. 102, 104, 118; *Edwards L.P.* The natural history of revolution. – 2-nd ed. – Chicago–London, 1970. – P. 24.

¹²⁰ *Hart J.* Revolutionary Mexico: The Coming and Process of the Revolution. – Berkeley, 1987. – P.11.

¹²¹ *DeFranzo J.* Revolution and Revolutionary Movements. – Boulder, 1991. – P. 100.

¹²² *Сорокин П.* Человек. Цивилизация. Общество. – М., 1992. – С. 288.

увагу українських науковців. Водночас звернення до цього важливого теоретичного аспекту вивчення будь-якої революції у вітчизняній історіографічній традиції протягом тривалого часу мали швидше спорадичний, ніж системний характер, демонструючи при цьому помітні тематичні лакуни. Поза розглядом залишалися, наприклад, питання психологічних чинників, особливості менталітету населення південного і південно-східного регіонів тогочасної України. Ситуація ускладнювалася і тим, що загалом започаткований Люблінською унією (1569 р.) надзвичайно важливий період в українській історії, коли переважна більшість етнічно належних Україні земель опинилася під зверхністю Варшави, все ще залишається (значною мірою через обмеженість джерельної бази) недостатньо розробленим й водночас таким, над оцінками якого продовжують довліти польські інтерпретаційні схеми.

Загалом процеси, які відбувалися на українських землях, починаючи з останньої третини XVI ст., далеко не однозначно оцінювалися на різних етапах розвитку історичної науки. Гострі дискусії між старшим і молодшим поколіннями вчених, фахове становлення яких відбувалося в різних суспільно-політичних умовах та світоглядних парадигмах, між представниками різних наукових шкіл і напрямів продовжуються і сьогодні. Ми не будемо вдаватися в причини появи такого досить широкого оціночного спектру. В контексті нашого дослідження важливе інше – саме на зламі 1560–1570-х років у суспільному житті Корони зав'язується комплекс тих суперечностей в політичній, соціальній, економічній та культурно-духовній сферах, які на середину наступного XVII ст. набули настільки високого ступеня концентрації своєї критичної маси, що спричинилися до небаченого ще в ранньомодерній Європі, градус соціальної напруги у якій відверто зашкалював, за своїми масштабністю і наслідками соціального та політичного вибуху. Щоб краще усвідомити його сутність та значення для історичного поступу України, дозволимо собі зупинитися на окремих найбільш знакових подіях і явищах тогочасного суспільно-політичного життя, що безпосередньо відіграли роль його детонатора.

У січні 1569 р. відкрився Люблінський сейм, вагомим практичним виміром багатомісячної роботи якого стало постановня на європейському Сході нового федеративного утворення – Речі Посполитої. У реалізованому в Любліні амбіційному політичному проекті злилися зустрічні інтереси двох основних його колективних авторів – носіїв найвищих владних повноважень Корони Польської та представленого поліетнічним елементом шляхетського стану Великого князівства Литовського. Таке виступаюче за межі традиційного державотворення унікальне поєднання різнорідних у своїй основі складників політичної суб'єктності і обумовило специфіку зафіксованої установчим унійним актом державної конструкції, декларовано побудованої на принципах правової рівноваги¹²³.

Загалом Люблінська унія, поза комплексом породжених нею суперечностей та інновацій суспільно-політичного характеру, а також наданих історичною практикою уроків, спричинила багатолітній історіографічний дискурс, сфокусований переважно на її причинно-наслідкових аспектах, мірі внеску в переговорний процес задіяних у ньому суб'єктів, а також в обширах функціонування дуалістичної польсько-литовської держави. Цей дискурс відбиває всю багатогранність оціночно-інтерпретаційної палітри, запропонованої представниками різних наукових генерацій як в польській, так і литовській, білоруській та українській національних історіографіях, залишаючи на майбутнє широкий спектр нез'ясованих до кінця питань¹²⁴.

---

¹²³ Akta unij Polski z Litwa. 1385–1791. – Kraków. 1932; *Błażczyk G.* Rzeczpospolita w latach 1569–1795. Węzłowe problemy stosunków polsko-litewskich // *Zapiski Historyczne.* – 1998. – T. LXIII. – Z. 1. – S. 59-80; *Rachuba A., Kiaupienie J., Kiaupa Z.* Historia Litwy. Dwugłos polsko-litewski. – Warszawa, 2008. – S. 87-92, 289-293. etc.

¹²⁴ В сучасній історіографії представлено ряд неоднозначних, часто контрверсійних оцінок як самого акту проголошення Речі Посполитої, так і значення цієї події на найближчу та віддаленішу перспективу історичної еволюції не лише польського, литовського, українського та білоруського народів, а й центрально-східноєвропейського регіону загалом. Детальніше

За визначеними документами сейму реалізаційними механізмами процеси, що супроводжували фундацію спільної держави з політичним центром у Варшаві, цілковито вкладалися у річище загальних експансіоністських тенденцій і географічних переділів перехідного від середньовіччя у добу модерну періоду. Власне, підтверджений 1 липня унійний акт об'єктивував правовою підставою поширення на соціополітичний простір ВКЛ – організму як на той час вповні динамічного – польського політично-адміністративного устрою та соціальних порядків. Тим більше, що йшлося про цілковито брутальний тиск на Вільно шляхом експропріації Варшавою підпорядкованого йому значного українсько-білоруського територіально-культурного масиву¹²⁵.

Безпрецедентний для Європи експеримент поєднання спільною політичною системою станово-монархічних структур Литви і традицій аристократичного республіканізму Корони не лише порушував усталену архітектуру східноєвропейської державотворчості. За пунктами Люблінської унії крилися породжені глобалізаційними тенденціями ранньомодерної доби значно ширші контексти, що позначалися на всіх сферах політичного, соціального, економічного і духовного життя¹²⁶.

висвітлення цих сюжетів див.: Білоус Н.О. Люблінська унія 1569 р.: історіографічні погляди та інтерпретації (до 440-річчя Люблінської унії) // Укр. іст. журн. – 2010. – № 1. – С. 65-83; Мальдзіс А. Беларускае ставленне да Люблінскай унії і інтэграцыйных традыцыяў на працягу XX ст. // Unia lubelska i tradycje integracyjne w Europie srodkowo-wschodniej. – Lublin, 1999. – S. 154-159 та ін.

¹²⁵ *Кемпа Н.* Zimie ruskie inkorporowane do Korony w 1569 roku – odrębności prawnoustrojowe i postawy szlachty ukraińskiej (ruskiej) do połowy XVII wieku // Rzeczpospolita w XVI–XVII wieku: państwo czy wspólnota? Zbiór studio. – Toruń, 2007. – S. 129-148; *Мазур К.* W stronę z Koroną: sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648. – Wauszawa, 2006 та ін.

¹²⁶ *Амброзьяк Т.* Партикуляризм в парламентской жизни Великого княжества Литовского 1587–1648 гг.: Дис. ... канд. ист. наук. – М., 2018. – 294 с.; *Дмитрачков П.В.* В составе Речи Посполитой: из истории развития государственности на белорусских землях (вторая половина XVI–XVIII вв.) // Беларуская думка. – 2009. – № 7. – С. 51-58; *Лойка П.А.* Рэалізацыя акта

Своєю інтеграційною складовою унія 1569 р. спричинилася до оновлення всієї геостратегічної системи регіону. Переорієнтація річпосполитської зовнішньої політики на східний вектор створила реальну протидію на шляху загрозливих викликів, що походили від мусульманського світу, головне ж – на певний час відтермінувала гегемоністські плани московської деспотії. На міжнародній арені Річ Посполита покликала репрезентувати спільний політичний курс у «справах важливих для обох народів», з двостороннім представництвом у посольствах та при підписанні договорів.

У соціальній сфері досягнуті у Любліні домовленості, по суті, відкрили перспективу консолідації об'єднаних спільним політичним простором еліт у єдиний політичний народ-шляхту з фактично необмеженим репертуаром привілеїв та помітною девальвацією національних пріоритетів.

Проектувалися нові консолідаційні можливості в аспектах організації системи господарювання. У культурологічному вимірі нова держава, що являла на середину XVI ст. зразок культурно-релігійної толерантності, ставала полем поширення на східний регіон реформаційно-гуманістичних ідей західного світу¹²⁷.

Однак, як це неодноразово траплялося в історії, реалії найближчих десятиліть виявилися значно складнішими за деклароване актовими матеріалами змістове наповнення проекту. В кінцевому рахунку, за зауваженням Г. Голенченка, «від Люблінської

Люблінскага сойма 1569 г. у гістарычнай рэчаіснасці другой паловы XVI – пачатку XVII ст. // Лойка П.А. Выбраныя навуковыя працы ВДУ. – Мінск, 2001; Unia lubelska i tradycje integracyjne w Europie srodkowo-wschodniej. – Lublin, 1999. – S. 154-159 та ін.

¹²⁷ Пичета В.И. Литовско-польские унии и отношение к ним литовско-русской шляхты // Пичета В.И. Белоруссия и Литва XV–XVI вв. (исследования по истории социально-экономического, политического и культурного развития). – М., 1961. – С. 525-550; Яковенко Н. Здобутки і втрати Люблінської унії // Київська старовина. – 1993. – № 3 та ін.

унії й виграли, й програли всі сторони»¹²⁸. Породжені унією виклики поставили об'єднані спільними політико-адміністративними кордонами та структурами різні народи у нерівномірні суспільні комбінації. Поза шляхетською верствою Річ Посполита не гарантувала більшості польського населення належного соціально-правового захисту. В умовах розгортання спровокованої релігійно-етнічними протиріччями, що неухильно наростали, кризи лише Литві вдалося до певної міри зберегти власний державний партикуляризм і юрисдикцію. Більш захищеним почувався переважно залишений під її покровом білоруський етнос. За найбільш драматичним сценарієм подальший історичний процес почав розгортатися на українських теренах. Для України наступні за унією десятиліття перебування під зверхністю Варшави визначили шлях до національного визволення та проголошення незалежності власної держави через одну із найпотужніших у ранньомодерній Європі революційну хвилю.

Взявши курс на створення спільного державного організму, польський та литовський уряди намагалися тим самим розв'язати коло проблем як внутрішнього, так і зовнішньополітичного характеру. Так, правлячі кола ВКЛ за допомогою унії сподівалися запобігти загрозі втрати державної незалежності через невдачі, що спіткали князівство у війні з Московською державою, та у зв'язку з активізацією на його південних рубежах войовничого степового елемента. З іншого боку, в умовах політико-адміністративних реформ 1564–1566 рр. помітно посилювалися пропольські симпатії в середовищі литовської знаті, для якої ідеалом організації політичного життя виступав польський суспільний устрій. Щодо Корони Польської, то для її уряду і панівної верстви унія (до речі, вони домагалися її ще з кінця XIV ст.) ставала дієвим інструментом реалізації польської доктрини

---

¹²⁸ *Голенченко Г.* «Шляхетская демократия» в Великом княжестве Литовском XVI–XVIII вв. // Беларусь и Россия: общества и государства. – Минск, 1998. – Вып. 2. URL: <https://www.yabloko.ru/Themes/Belarus/belarus-33.html>

експансії на Схід. Причому одну із центральних її вісей становило розширення польських державних кордонів шляхом приєднання українських земель.

Цілком закономірно постає питання: наскільки при цьому польською і литовською сторонами враховувалися інтереси українців? Відповідь на нього може бути лише однозначно негативною. Як відомо, західноукраїнські землі, що входили до складу Королівства Польського, вважалися його невід'ємною територіальною складовою, позбавленою будь-яких політичних прав. Помітно складнішою виявилася доля тих українських земель, що перебували у складі Великого князівства Литовського. На перших порах українські князівства користувалися тут певною автономією, однак вже незабаром правлячі кола країни взяли курс на її обмеження, а згодом ліквідацію. Останнім автономним утворенням у межах ВКЛ було Київське князівство, яке припинило своє існування у 1474 р. Фактично це означало перерваність на тривалий час започаткованої у киево-руську добу практики національного державотворення. Водночас на тлі посилення в Литві католицьких впливів конфесійними бар'єрами вносився розкол в статусну рівність литовської та руської привілейованої верстви, що в кінцевому рахунку спровокувало осібну від литовської позицію шляхти українських воєводств у люблінських перемовинах. Вона намагалася скористатися ситуацією у власних інтересах, в полі яких до певної міри перебувало питання отримання певних політичних преференцій для своїх територій.

Законодавчо акт перерозподілу українських земель було оформлено 1 липня, тобто у день оприлюднення основного унійного документа. Причому політика варшавського двору щодо новопридбаних територій відразу ж набула принципово інших рис. Люблінська унія не лише поширила на них чинність польської політичної системи та юрисдикції, впровадила притаманні польському суспільству соціальну та економічну моделі. Значно більш далекосяжним наслідком цього політичного акта стало те, що в межах об'єднаного королівською владою українського

територіального простору вступили в суперечність дві відмінні світоглядно-духовні цивілізації – репрезентована католицизмом (панівна на власне польських теренах релігія) західна і заснована на православ'ї східна (саме в її силовому полі протягом кількох попередніх століть формувалися засади суспільного життя українців)¹²⁹.

Власне, ситуація, що склалася на теренах новоутвореної Речі Посполитої, виявилася результатом запущених ренесансно-гуманістичною ідеологією більш складних процесів, які фактично визначали духовно-політичний клімат континенту перехідної доби. Зрозуміло, що в сакралізованому європейському світі пізнього середньовіччя імпульс вкоріненню нової цілком світської ідеологічної моделі могла надати лише ідея оновлення релігійної сфери. Виплеканий на цьому ґрунті потужний проект релігійного відродження, що оцінюється сучасними дослідниками як проміжний між середньовічними еретичними практиками та революціями нового часу¹³⁰, не лише «назавжди розколов єдиний до того світ латинського християнства на два антагоністичних блоки»¹³¹, а й мав своїми безпосередніми наслідками «значні інституційні перетворення», покликані до життя перепорядкуванням репрезентованої Ватиканом духовної влади абсолютній владі світських правителів¹³².

«Розмежування європейського суспільства за конфесійною ознакою, – зазначають дослідники, – мало місце не лише в ідеології й духовному житті...»¹³³. Народжений тогочасними

---

¹²⁹ *Сисин Ф.* Поняття нації в українській історіографії 1920–1990 рр. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – К., 1992. – С. 74.

¹³⁰ *Гринин Л.Е.* Революции. Взгляд на пятисотлетний тренд... – С. 12.

¹³¹ *Малия М.* Локомотивы истории... – С. 75.

¹³² Там же. – С. 93-94.

¹³³ *Ивонин Ю.Е.* Религия и политика в истории Западной Европы раннего нового времени // Религия и политика. От античности к эпохе Просвещения: Сборник научно-методологических статей. – Смоленск, 1997. – С. 12.

реформаційними викликами «новий тип віри, що відповідав новому індивідуалізованому типу особистості»¹³⁴, власне, перетворився на своєрідний інструмент політики, покликавши до життя незнаний до того феномен «політичної релігії». Тим самим у поле великої політичної гри включався новий колективний актор, що помітно загострювало динамізм політичного життя, включно з його міжнародною сферою та геополітичними вимірами¹³⁵. Подібне переформатування усталеного «світового порядку в напрямі секуляризації зверху та націоналізації при збереженні патерналістського типу систем» протягом незначного часу викристалізувалося у якісно відмінний прецедент формування «нового типу суспільної інтеграції – суспільно-релігійної»¹³⁶.

Вже на середину XVI ст. Європа, за спостереженням Дж. Еліота, опинилася у ситуації, коли «володарям протистояли... різноманітні вияви релігійної незгоди. Ще довше їм протистояла аристократична опозиція, як відверто, так і під конститутційним прикриттям». Інновацією, що набула критичних масштабів, виявилася «загрозлива комбінація релігійного та аристократичного протесту, що породила об'єднавчий рух могутньої сили»¹³⁷. У цьому своєрідному консенсусі релігійного, політичного і соціального вчені схильні вбачати спосіб розв'язання того глобального конфлікту, що народжувався у надрах традиційних суспільних структур у відповідь на паростки пропонувані новою цивілізаційною системою інновацій, що знаходили свій вираз у посиленні абсолютистських режимів¹³⁸, з

---

¹³⁴ Глинчикова А.Г. Логика развития европейских революций в XVI–XIX вв. // Революция как концепт и событие... – С. 97.

¹³⁵ Weber M. *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. – New York, 1958; Veer van der P. *Political Religion in the Twenty-first Century // International Order and the Future of World Politics*. – Cambridge, 1999.

¹³⁶ Глинчикова А.Г. Логика развития европейских революций... – С. 97.

¹³⁷ Elliott J.H. *Europe Divided, 1559–1598*. – London–Glasgow, 1971. – P. 95.

¹³⁸ Уваров П.Ю. Что стояло за религиозными войнами XVI в.? От социальной истории религии к «*le vécu religieux*» и обратно // Французский

одного боку, та надмірної концентрації протестної активності – з іншого¹³⁹. В цьому контексті В. Єрохін, зокрема, вбачає дієвість релігійного фактора у тому, що він «зв'язав у єдине ціле соціальні елементи, які були дуже різними, за винятком того, що вони поділяли спільні релігійні цінності. Релігія навіть легітимізувала такі дії, які в іншому випадку розцінювались би як незаконні й насильницькі»¹⁴⁰. По суті, за зауваженням Я. Домбровського, «у XVI–XVII ст. порушення релігійних прав було в Європі цілком достатньою правовою підставою для відмови у послушенстві володарю й державі»¹⁴¹.

Започаткований на європейському Заході й поширюваний звідти на Схід континенту процес конфесіоналізації зіграв свою фатальну для політичної єдності Речі Посполитої роль через поляризованість її духовної сфери. Як зазначалося, у річеспольському суспільному просторі релігійний розкол відбувся не за традиційною лінією протистояння між консервативним католицизмом та його оновленою протестантсько-кальвіністською версією, а набув якісно відмінної цивілізаційної конфігурації. Починаючи від Люблінської унії, тут утворюється ситуація, коли

ежегодник. 2004: *Формы религиозности в XV – начале XIX вв.* – М., 2004. – С. 2-38.

¹³⁹ Див., наприклад: *Конфессионализация в Западной и Восточной Европе в раннее Новое время / Доклады русско-немецкой научной конференции 14-16 ноября 2000 г.* – СПб., 2004; *Космач П.Г.* Переосмысление роли религиозного фактора в историографии истории стран Запада Нового времени // *Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны.* – Мінск, 2013. – С. 131-137; *Его же.* Религиозный фактор в англо-американском этнополитическом размежевании // *Исторический ежегодник 2011.* – Новосибирск, 2-11. – С. 36-43; *Trevor-Roper H.* *Archbishop Land, 1573-1645.* – 3-nd ed. – London, 1988 та ін.

¹⁴⁰ *Ерохин В.Н.* Религиозный фактор в происхождении Английской революции // *Вестник Санкт-Петербургского университета. История.* – СПб., 2017. – Т. 62. – Вып. 3. – С. 571.

¹⁴¹ *Dobrowski J.* *Próby rozwiązania konfliktu kozackiego w latach 1648-1672 przez polskie elity polityczne* // *Соціум: Альманах соціальної історії.* – К., 2007. – Вип. 7. – С. 156.

зусиллями духовної і світської гілок влади, по суті, конструюється доктрина конфесійної диференціації за шкалою протиставлення згуртованого навколо католицької церкви традиційного польського суспільства та приєднаної руської спільноти зі стійко вкоріненим соціальним престижем православ'я. Упереджене ставлення річпосполитських владних структур до православною віровчення сучасні науковці схильні пояснювати його консолідуючими впливами на мирян, що в тогочасних умовах перетворювало православну релігію на важливий фактор провокування суспільних протестних настроїв та водночас своєрідний маркер ідентифікування за шкалою «свій» – «чужий»¹⁴².

Відкрито взятий офіційною Варшавою та підтриманий Ватиканом курс на «юрисдикційне підпорядкування папству» православної церкви спричинив не лише затяжний конфлікт між прихильниками латинського та візантійського обрядів, а й спровокував глибоку релігійну кризу, яка «в Україні була тісно пов'язана з укладенням 1596 р. Берестейської унії між частиною київської православної митрополії та римською курією», а в ширшому цивілізаційному контексті відбивала породжені реформаційно-контрреформаційними викликами загальноєвропейські тенденції¹⁴³.

Попри далеко не поодинокі звернення як українських, так і зарубіжних науковців до церковного унійного процесу зламу XVI–XVII ст., його історія, особливо в причинно-наслідковій частині, і донині залишає широке поле для дискусій. Зокрема, серед причин укладення унії, поза суто доктринальними аспектами та проявами інституційної кризи, якою на той час до певної

---

¹⁴² Детальніше про це див.: *Глинчикова А.Г.* Индивидуализация личности в преддверии современности. – М., 2012. – С. 95; *Дегтярев А.К., Черноус В.В.* Конфессиональный раскол как инструмент отчуждения в российско-украинских отношениях // Наука. Искусство. Культура. – 2016. – Вып. 1 (9). – С. 90; *Plokhly S.* The Origins of the Slavic Nations in Russia, Ukraine and Belarus. – Cambridge, 2006. – P. 199-202; та ін.

¹⁴³ *Плохий С.* Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – К., 2006. – С. 17.

міри була заторкнута православна церква, називають розрахунок частини єпископату на здобуття для неї рівного з католицькою духовною інституцією статусу в християнському суспільному просторі Речі Посполитої, відповідно зрівняння православної та католицької конфесій не лише у віросповідних, а й громадсько-політичних правах тощо. Далеко не останню роль відігравала також мотивація щодо забезпечення українського православного світу від можливих загроз з боку мусульманського Сходу після підкорення Стамбулу Константинопольського патріаршого престолу. Однак не варто залишати поза увагою і той суто меркантильний інтерес, який провокувався церковними матеріальними ресурсами.

Відповідно діаметральною є оціночна палітра значення цієї події. Зокрема, вкрай негативно відгукувався щодо унії митрополит Іларіон Огінський, пов'язуючи із нею повну нівеляцію православного інтелектуального прошарку та «збаламучення української національної ідеології»¹⁴⁴. На думку ж декого із сучасних дослідників, унійний собор у Бересті, який відновив «єдність Київської митрополії з Апостольською столицею»¹⁴⁵ і «започаткував релігійно-церковну традицію, яка орієнтувалася на західні взірці», тим самим, попри відчутні донині «негативні наслідки міжконфесійної боротьби», наблизив Україну до Європи, яка вже тоді вступила на шлях модернізації релігійного життя¹⁴⁶. Водночас, поза історіографічними оцінками, зберігся чималий блок джерел, якими недвозначно засвідчується, що до 1632 р. православна церква на польських теренах продовжувала залишатися не визнаною юридично, відповідно розкол українського соціуму на конфесійній основі демонстрував тенденцію до поглиблення.

---

¹⁴⁴ *Іларіон*, митрополит. Наслідки Берестейської унії в буденному житті народу // Віра й Культура. – Ч. 8 (22). – 1956. – С. 4.

¹⁴⁵ *Шепетяк О.М.* Церква і екуменізм: кроки до об'єднання // Наука. Релігія. Суспільство. – 2014. – № 1. – С. 48.

¹⁴⁶ *Тимошенко Л.* Берестейська унія 1596 р. – Дрогобич, 2004. – С. 40.

Фактично на зламі XVI – у першій половині XVII ст. на українських теренах Речі Посполитої відбувався типовий для країн Центральної і Західної Європи процес наступу на традиційні моральні устої, що ґрунтувалися на неписаних етичних нормах і цінностях, які у будь-якому суспільстві співіснують з державним правом¹⁴⁷. Їх глибокі корені у свідомості широкого загалу українців заклали фундамент спротиву католицькій експансії. За таких обставин українське православ'я та інститут православної церкви набувають чинності «центру спільної спадщини історичних і культурних традицій, датованих часами Київської Русі. Саме ця церква ... уможливила швидке зростання рутенського національного почуття»¹⁴⁸. Отже не випадково православ'ю випало відіграти роль важливого ідеологічного чинника у визріванні революції.

Обмежувальні заходи щодо православної церкви з боку польської панівної еліти та урядових структур знаходили свій вияв у масовому закритті православних храмів і монастирів, позбавленні їх мастностей і земельних володінь, перешкоджанні функціонуванню братських шкіл. Водночас вони супроводжувалися усуненням православних від участі в органах самоврядування, обмеженням їх допуску до занять ремісничо-промисловою та торгівельною діяльністю; витісненням української мови із діловодства та суспільно-політичного простору тощо¹⁴⁹.

Помітну роль в активізації подібних акцій відігравали єзуїти, які після 1560 р., досить швидко здобувши на польських теренах надзвичайний вплив у вищих колах, розпочали активний наступ на позиції православної церкви, насамперед, в освітянсько-духовній сфері. На осередки місіонерської діяльності були пере-

---

¹⁴⁷ Чеканцева З.А. О новом подходе к истории народных движений: Франция XVI–XVIII вв. // Новая и новейшая история. – 1993. – № 4. – С. 82.

¹⁴⁸ Цит. за: Рубчак М. Від периферії до центру: розвиток української національної самосвідомості у Львові XVI століття // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – № 1. – С. 98.

¹⁴⁹ Tazbir J. Państwo bez stosów i inne szkice: Prace wybrane. – Kraków, 2001. – Т. 1. – С. 196-209.

творені єзуїтські навчальні заклади у Вільно, Любліні, Несвіжі, Ярославі. У 1608–1609 рр. такі школи відкрилися у Львові, Луцьку, Кам'янці-Подільському. В них навчалися сотні дітей української шляхти й міщан, яких уміло навертали у лоно католицизму.

Така політика в конфесійному питанні викликала потужний спротив українського соціуму, репрезентованого його різними прошарками. Проти єзуїтської пропаганди та за збереження і розвиток національної культури рішуче виступили Острозька школа (у 80–90-х роках XVI ст. вона фактично перетворилася на вищий навчальний заклад України і справляла значний вплив на роботу перших братських шкіл, зокрема, Львівської) й окремі письменники-полемісти. Запропонована православними братствами освітньо-виховна програма спрямовувалася насамперед на об'єднання на ґрунті освіти прихожан навколо захисту основних засад православної віри.

На тлі, коли більша частина українського шляхетського стану (переважно середнього і нижчого рівнів) почала використовувати католицьке віровчення як об'єднуючий фактор шляхетської спільноти всієї Речі Посполитої, намагаючись обґрунтувати за його допомогою свої претензії на панівне становище у суспільстві, його верхівкою розгортається шляхетський культурно-національний проект.

Загалом варто зауважити, що роль традиційних елітарних кіл у політично-культурному житті українських земель передреволюційної доби та формуванні ідентичності їх корінного населення висвітлено в історіографії недостатньо. Причому на крайніх оціночних полюсах опинилися такі репрезентанти історичної думки XIX–XX ст., як, наприклад, В. Антонович, О. Гермайзе, М. Голубець, М. Грушевський, М. Костомаров, П. Куліш, В. Липинський та ін.¹⁵⁰ Безумовно, що така поляризація підходів

---

¹⁵⁰ Детальніше щодо цього див.: *Яковенко Н.* Зрадливий перевертень чи цементуючий фермент нації? (шкіц до історії української шляхти) // *Наше минуле.* – 1993. – № 1. – С. 183–192.

обумовлена неоднозначністю процесів, які започаткувалися після 1569 р. у середовищі української знаті з відкриттям перед нею перспективи злиття в єдиному «народі політичному» з польською аристократичною верхівкою. Тим більше, що це забезпечувалося стабільною державною протекцією.

Зрівняні з польською та литовською елітою в правах і привілеях, українські князі, магнати й шляхта загалом безболісно й порівняно швидко інтегрувалися у панівну верству Речі Посполитої, непоодинокі закріплюючи свій новий статус пошлюбленням з представниками знатних польських родів, факт чого відзначив, зокрема, М. Грушевський¹⁵¹. Цей процес супроводжувався переходом традиційної української аристократії у католицьку віру (у першій чверті XVII ст. її сповідували майже всі князівські й магнатські родини українського й білоруського походження: Пронські, Слуцькі (Олельковичі), Збараські, Вишневецькі, Масальські, Острозькі, Ружинські, Заславські, Чорторийські, Корецькі та ін.). По суті, це означало денаціоналізацію економічно найпотужнішої, політично найвпливовішої та найкраще організованої суспільної верстви, яка задля збереження й подальшого зміцнення власних позицій не лише виявилася неспроможною очолити боротьбу українського соціуму за національне визволення, а й відкрито (за поодинокими виключеннями) виступила на супротивному боці. Характерно, що процес денаціоналізації швидко поширювався й на частину православної знаті, що зберігала доволі міцні позиції на Волині, Брацлавщині й Київщині¹⁵². Водночас, на протигагу цій тенденції, в православному шляхетському середовищі названих воєводств доволі міц-

---

¹⁵¹ *Грушевський М.* Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці // Жовтень. – 1989. – № 4.

¹⁵² *Літвін Г.* З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569–1648) / Пер. з польськ. – К., 2016; *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – 2-ге вид. – К., 2008; *Pelenki J.* Inkorporacja ukraińskich ziem dawnej Rusi do Korony w 1569 roku: Ideologia i korzyści – proba nowego spojrzenia // *Przegląd Historyczny.* – 1974. – Т. 65. – З. 2. – S. 243-262.

ними виявилися позиції так званого «специфічного регіонального патріотизму». Як стверджує П. Сас, саме завдячуючи йому «православна конфесія» виявилася для шляхти «тією сферою політичного життя, де реалізовувалися її станові права». Відповідно «православ'я безпосередньо пов'язувало “шляхетський народ” України з усім “руським народом”»¹⁵³.

Безумовно, важко не погодитися з тим, що процес становлення «руського народу» політичного далеко не обмежувався лише конфесійною сферою¹⁵⁴. На сьогодні існує достатньо доказів щодо того, що традиційною українською елітою в межах можливостей її парламентської діяльності здійснювалися непоодинокі кроки, спрямовані на закріплення правовими актами статусу українських земель у складі Речі Посполитої, а відповідно врегулювання юридичними нормами усталеної в їхніх межах системи суспільних відносин. Крім того, за посередництва шляхетської верхівки та завдячуючи її інтелектуальній діяльності землі України ніколи не залишалися поза духовно-культурними здобутками епохи¹⁵⁵.

Однак, знівельовані позицією більшості представництва шляхетського стану, яка, в силу фактичного призупинення на українській частині давньоруського територіального ареалу власних державницьких практик, опинилася поза активним політичним життям та замкнулася у сфері соціально-економічних інтересів своїх удільних володінь і маєтків, ці окремі зусилля, по суті, були приречені залишатися в орбіті станової ідеологічної замкненості. Загалом ініційований на державному рівні проект «культурно-конфесійної полонізації магнатерії та значної частини шлях-

---

¹⁵³ Сас П.М. Політична культура суспільства // Історія Української культури: У 5 т. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століть. – К., 2001. – С. 484.

¹⁵⁴ Зокрема, про необхідність виходу за межі подібного підходу див.: Старченко Н. Люблінська унія як ресурс формування концепту політичного «народу руського» (1569–1648 рр.) // Укр. іст. журн. – 2019. – № 2. – С. 6.

¹⁵⁵ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. ...; Історія Української культури: У 5 т. – Т. 2.

ти й міської верхівки» ознаменував протягом XVI–XVII ст. у межах всієї Речі Посполитої утворення «особливого різновиду шляхетської “сарматської” культури з її ідеалізацією» річпосполитського «політичного устрою..., Вітчизни», лицарських чеснот і ратних звитяг та «істинної католицької віри»¹⁵⁶.

В таких умовах на активну сцену суспільного життя Речі Посполитої виступила нова соціальна верства – українське козацтво. На відміну від своїх сучасників (і значною мірою антиподів) – представників українських князівських родин і шляхти, що пройшли вже значний шлях свого утвердження і вступили у зрілу фазу історичного розвитку, козаки належали до молодих суспільних станів з великими потенційними можливостями. В конкретно-історичних умовах кінця XVI – середини XVII ст. саме вони відроджують державні традиції, які перервалися після сходження з політичної арени Галицько-Волинської держави та Київського князівства. Феномен цього явища полягав у тому, що вперше на теренах Центрально-Східної Європи державотворча функція перейшла безпосередньо до рук непривілейованого суспільного прошарку. Щоправда, нова якість у розвитку козацтва проявилася не відразу. Знадобився певний час, щоб воно усвідомило своє значення і місце в політичному процесі на українських землях. Виняток становила тільки така важлива функція, як захист кордонів України. По суті, козаки виступили тією військовою структурою, яка стримувала спустошливі напади кримських і ногайських татар на прикордонні терени Великого князівства Литовського, що сукупно з іншими негативними факторами поставило український етнос на межу втрати своєї самобутності.

Сьогодні можна дискутувати навколо загальнотеоретичних питань історії держави і права та їх співвідношення із специфікою державотворчості часів утвердження нового феноменального явища в політичній культурі козацького стану – Запорозької

---

¹⁵⁶ *Голенченко Г.* «Шляхетская демократия» в Великом княжестве Литовском...

Січі. Але жодний серйозний дослідник не може заперечувати того факту, що в силу історичних обставин фундована зусиллями козацької спільноти Січ перетворилася на життєздатний політичний організм, який, по суті, забезпечував повноту виконання державних функцій. Козацьке товариство виробило своєрідний внутрішній суспільний устрій, який виглядав справжньою політичною аномалією на тлі пізньосередньовічної цивілізації. Проста, але життєздатна система законодавчих (загальновійськова рада) і виконавчих (кіш) органів влади ґрунтувалася на демократичних традиціях. Республіканська форма правління, участь якнайширших кіл козацтва у вирішенні практично всіх господарських та суспільних питань перетворили Запорозьку Січ на стійкий військово-політичний організм, висока виживаність якого забезпечувалася також загальною демократією, рівністю всіх членів козацької спільноти перед усталеними звичаями та правами.

Протягом свого тривалого існування Запорозька Січ демонструвала якнайширший спектр власне політичної діяльності. На українських землях не було практично жодної сфери життя, яка б залишалася поза увагою січового Коша. Він матеріально підтримував братства та навчальні заклади, фінансував просвітницьку роботу православних церков і монастирів¹⁵⁷. З початку XVII ст. Військо Запорозьке поступово почало відмовлятися від локальних політичних акцій, зосереджуючи свою увагу на вирішенні фундаментальних питань.

Поступово намітився союз між козацтвом і православним духовенством, яке після Берестейської церковної унії 1596 р. опинилося на маргінесах церковно-конфесійного життя, зазнаючи переслідувань на рівні суспільної і державної систем Речі Посполитої. Окремі симптоми такого зближення можна простежити вже під час козацької війни 1593–1596 рр. під керівництвом

---

¹⁵⁷ Дзюба Е.Н. Просвещение на Украине и его роль в укреплении святей украинского народа с русским и белорусским. Вторая половина XVI – первая половина XVII в. – Киев, 1987.

С. Наливайка¹⁵⁸. Восени 1599 р. козаки виступили на захист володінь Києво-Печерського монастиря від зазіхань київського уніатського митрополита Іпатія Потія. З 1601–1603 рр. відома практика надання зверхниками Війська Запорозького (С. Кішка, І. Косий, Г. Крутневич) універсалів Київському Свято-Микільському Пустинному монастирю на підтвердження привілеїв господарського характеру, із застереженням «ні в чому кривди і шкоди церкві божій» не чинити «під ласкою і суворістю військовою»¹⁵⁹. Однак з усією визначеністю ідея захисту «грецької» релігії вперше прозвучала в заяві козацької депутації перед Київським гродським судом (1610 р.). У ній відкрито декларувалися думки про те, що, «яко сынове тоеж соборное апостольское восходное церкви будучи, именем всего Войска Козаков Запорозких,... именем тых своих товаришов, на послузе Речи Посполитое при его королевское милости будучих..., до их милости панов народов тое православное веры и релии старожитное и при особах духовных не отсчепенцах и не отмитных переставати голови против... упорови кгвалт в релей нашей старожитной православной чинить хотячи, протестуемся з докладом того для достаточнитога в той мери поступку...»¹⁶⁰.

Це не поодиноким документально зафіксована згадка такого змісту. Козацькі депутати неодноразово втручалися у сеймову боротьбу між православними і католиками, вносили свої протести в місцеві та вищі органи судової влади Речі Посполитої¹⁶¹.

---

¹⁵⁸ Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов (далі – Архив ЮЗР). – Киев, 1863. – Ч. 3. – Т. 1. – С. 77.

¹⁵⁹ *Сас П.М.* Витоки українського націотворення. – К., 2010. – С. 247-251.

¹⁶⁰ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – Акты ЮЗР). – СПб, 1865. – Т. 2. – С. 59.

¹⁶¹ *Жукович П.* Борьба против унии на современных ей литовско-польских сеймах (1595–1600). – СПб., 1897; *Жукович П.* Сеймовая борьба православного западноукраинского дворянства с церковной унией. – СПб., 1903–1908. – Вып. 1-6.

Разом з тим конфесійна активність запорозького Коша не обмежувалася лише цією формою підтримки православних. У 1620 р., за безпосереднього сприяння гетьманів Петра Сагайдачного, а пізніше Якова Бородавки, стала можливою така політична акція загальноукраїнського значення, як відновлення діяльності православної ієрархії (єрусалимський патріарх Феофан висвятив митрополита та п'ятьох єпископів). Відтоді протягом десятиліть Військо Запорозьке справою своєї совісті, обов'язку та честі вважало боротьбу (сеймову і збройну) за визнання королівським урядом прав православних. Це була принципова лінія, якої воно дотримувалося у переговорах з Варшавським двором. Виступ Коша Війська Запорозького на захист православної віри виходив далеко за межі боротьби представників різних конфесій. Його безпосередні та більш віддалені наслідки об'єктивно були спрямовані (прямо чи опосередковано) на збереження національної і культурної самобутності українців.

У різні періоди свого існування Запорожжя ніколи не було закритою суспільно-державною корпорацією. Всупереч існуючим політичним кордонам воно завжди прагнуло поширити свій політичний суверенітет на інші українські землі. Зрозуміло, що найбільш рельєфно ця політична альтернатива державним структурам Речі Посполитої виявлялася в роки збройної боротьби, яка до краю загострювала соціальні, релігійні й етнічні суперечності, генерувала в козацькому середовищі нові ідеї.

Вже перші великі виступи кінця XVI ст. стали потужним імпульсом розвитку політичної культури козацтва, породивши паростки політичних орієнтацій, що поступово, протягом першої половини XVII ст., викристалізувались у програму козацького автономізму. У вересні 1592 р. гетьман Війська Запорозького Криштоф Косинський у листі до польського короля вперше обґрунтував ідею непідлеглості козацької спільноти владі прикордонних старост і воєвод¹⁶² та запровадження на визволених

---

¹⁶² Брехуненко В., Нагельський М. Дванадцять листів гетьманів Війська Запорозького XVI – першої половини XVII століття з польських руко-

територіях «альтернативних владних структур»¹⁶³ і «козацьких порядків»¹⁶⁴, тобто перепідпорядкування їх козацькій юрисдикції. З'являються також перші проекти козацьких державних утворень: Лівобережного князівства Й. Верещинського та Бузько-Дністровського гетьманату С. Наливайка. Саме Й. Верещинський висунув ідею організації козацтва за полковим адміністративно-територіальним принципом, яка згодом почала втілюватись у життя.

Про радикальність дій козаків свідчить ціла низка документів перших десятиліть XVII ст. За словами черкаського і канівського старости О. Вишневецького, козаки прагнуть «перевернути до кінця все пограниччя і нас (шляхту. – *Авт.*) усіх знищити»¹⁶⁵. У 1613 р. спеціальна сеймова постанова змушена була констатувати, що «ці люди (козаки. – *Авт.*) не визнають нашої влади і самовільно вийшли з-під юрисдикції своїх панів, вибравши собі своїх старших і суддів, і не хочуть підкорятися ніяким судам, крім своїх отаманських...»¹⁶⁶. У 1616 р. польський сейм знову визнав той факт, що козаки не визнають «ні магістратів у містах, ні старост, ні гетьманів, вони самі встановлюють собі право, самі обирають урядників і керівників... У великій Речі Посполитій утворилася інша республіка»¹⁶⁷.

Фактично в ході перших великих козацьких воєн 1590-х років закладаються підвалини такого унікального в соціальних практиках Європи явища, як покозачення, яке з початком революції набуло загальноукраїнських масштабів. Відігравши на по-

---

писних зібрань // Український археографічний щорічник. – К.–Нью-Йорк, 2004. – Т. 11/12. – Вип. 8/9. – С. 410.

¹⁶³ *Леп'явко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996. – С. 71-72, 79.

¹⁶⁴ *Грабовецький В.В., Гавриленко В.О.* Невідомий універсал і найдавніша козацька печатка гетьмана Григорія Лободи з 1595 р. // Середні віки на Україні. – К., 1971. – Вип. 1. – С. 205.

¹⁶⁵ *Listy Stanisława Żółkiewskiego.* – Kraków, 1868. – S. 27.

¹⁶⁶ *Volumina legum.* – Petersburg, 1859. – Т. 3. – S. 107.

¹⁶⁷ *Ibidem.* – S. 111.

чатковому етапі роль своєрідного генератора соціальної активності селянства в охоплених збройними акціями козацтва регіонах, надалі прагнення до здобуття козацького імунітету швидко поширювалося на інші території, втягуючи в свою орбіту, крім селянської маси, частину міщан і збіднілих шляхтичів.

Окремі політичні діячі добре розуміли, чим можуть загрожувати для Речі Посполитої ці глибинні і не завжди контрольовані суспільні процеси. Коронний гетьман Станіслав Жолкевський дивився далі й глибше багатьох своїх сучасників, коли писав, що «з часом той вогонь може і в дальших сторонах вчинити щось небезпечне і прикре для Речі Посполитої. Те хлопство, яке з природи своєї народу шляхетському не є приязне, може наважитися й на дещо інше та гірше, коли його занедбати»¹⁶⁸. Йому вторив пізніше один з великих українських магнатів Ю. Зборовський, який також писав: «Сила козацька так сильна не тільки самою чисельністю тих розбійників, є ще дві речі над тим: великий авторитет їх злочинства і явна або скрита прихильність до них трохи не всієї Київської землі й Білорусії. Міста королівські і приватні, доми шляхетські, одні явно, інші потайні, через страх сприяють їм і бажають всякого успіху і великими приятелями своїми вважають в утиску своїм». Далі він продовжує: «Всі ті руські краї, що почасти вважають себе пригнобленими панською владою, почасти нарікають на ту унію по своїй дурості, безсумніву, рушили б (за козаками. – *Авт.*) і шукали б помсти разом з ними»¹⁶⁹.

Історична реальність перевершувала ці далеко не оптимістичні прогнози представників панівних верств Речі Посполитої. У королівській пропозиції на сейм (1615 р.) прямо зазначалося, що до козаків «йшли... неоселі, йшли засудженці, йшли втікачі, повтікали, покинувши поля, повтікала челядь, зарвавши у панів –

---

¹⁶⁸ Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1901. – Т. 15. – С. 147.

¹⁶⁹ Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1908. – Т. 8. – С. 179.

так, що мало хто і до плуга мав людей на Поділю»¹⁷⁰. Інтенсивне збільшення лав козацької спільноти (згідно даних люстрації ряду подніпровських староств, число послухних і непослухних дворів коливалося у пропорції 1:5) було не лише показником певних структурних змін у становому складі населення цього регіону. Воно свідчило також про те, що з'явилася і швидко набирала широких потенційних можливостей соціальна сила, яка перевернула світоглядну матрицю десятків тисяч селянської та міської людності.

Існування козацького імунітету справляло, безперечно, величезний вплив на думки та настрої представників інших станів, що репрезентували соціальну структуру українських земель. Але водночас і паралельно з цим розвивалися різні сфери суспільної свідомості самого козацтва. У досить широкій палітрі продукуваних ним ідей і поглядів одне з перших місць займали соціальні питання. Однак поряд з ними джерела фіксують й вимоги політичного характеру. До таких, як уже зазначалося, слід насамперед віднести порушену перед польським сеймом і королем вимогу визнати й узаконити діяльність православної церковної ієрархії. Вона не зникала з козацьких петицій протягом багатьох років і, по суті, становила одну з провідних ідей Війська Запорозького.

Інший комплекс питань, які порушувалися у 1620–1630-х роках представниками козацтва, стосувався створення змішаного суду для розгляду позовів козаків і шляхти (1627 р.)¹⁷¹, дозволу козакам брати участь у виборах нового короля тощо¹⁷². Ще на початку XVII ст. з'являється й така нова вимога (незабаром вона стає традиційною), як правове визнання за козаками – «лицарськими людьми» – таких самих прав і вольностей, якими послу-

---

¹⁷⁰ Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – Т. 15. – С. 165.

¹⁷¹ Там же. – С. 187-188.

¹⁷² Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт исторического исследования). – Киев, 1883. – Т. 1. – С. 407.

говувався шляхетський стан¹⁷³. Зафіксована вперше 21 травня 1602 р. у листі гетьмана І. Куцковича до галицького старости Ю. Струся¹⁷⁴, від початку 30-х років вона вже не зникала з козацьких документів і висловлюваних у різний спосіб клопотань включно до повстання 1637–1638 рр. Можна по-різному інтерпретувати посилення авторів документів на тези про «золоті вольності наші» або вимогу боротися за «славу нашу лицарську» тощо¹⁷⁵. Проте суть, на нашу думку, полягає насамперед у тому, що козацтво, висунувши ці вимоги, прагнуло закріпитися в соціально-політичному просторі Речі Посполитої як повноцінний суб'єкт тогочасної польської системи правових відносин.

Військова сила козацтва та самобутня тактика ведення бою (до речі, козаки істотно збагатили арсенал засобів військового мистецтва) були добре відомі за межами України. Участь козацьких полків у окремих кампаніях (як, наприклад, у Хотинській війні 1621 р.) часто вирішувала долю не лише тієї чи іншої битви, а й питання значно масштабнішого характеру.

Паралельно інтенсивно розвивається процес суб'єктивізації козацтва у міжнародних відносинах. Активна участь у боротьбі з Кримським ханатом і Туреччиною, походи в Молдавію і Московське князівство сприяли перетворенню його на впливовий військово-політичний фактор міжнародних відносин у Східній і Південно-Східній Європі. Кіш Війська Запорозького приймав представників Австрії, Швеції, Трансильванії, Польщі, Росії, посольства від кримського хана та зверхників інших країн. Він укладав міжнародні угоди, брав участь у дипломатичних переговорах, підтримував, керуючись власними інтересами, позиції окремих держав або цілеспрямовано створювані для досягнення

---

¹⁷³ Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги. – К., 2016. – С. 123, 131-132, 161; *Голубев С.* Киевский митрополит Петр Могила... – Т. 1. – С. 407.

¹⁷⁴ Документи українського козацтва... – С. 131-132.

¹⁷⁵ Див.: *Леп'яко С.А.* Про природу станових привілеїв українського козацтва // Проблеми української медієвістики. – К., 1990. – С. 97-98.

певної цілі коаліції. 1594 р. Запорозжя уклало договір з представниками християнської спілки держав – «Священної ліги», що передбачав спільну боротьбу проти Османської імперії. Тим самим було докорінно змінено його статус у міжнародних відносинах. З початку 20-х років XVII ст. Військо Запорозьке зав'язало дипломатичні зносини з Москвою. Наприкінці 1624 р. було укладено перший договір з Кримом, що передбачав створення військово-політичного союзу. Не залишилося козацтво й осторонь подій Тридцятирічної війни 1618–1648 рр., що охопила майже всі країни Центральної та Західної Європи¹⁷⁶. І хоча це питання ще не набуло належного висвітлення, все ж існують цілком вагомими підстави припустити, що саме цей військово-дипломатичний досвід козацтва (поряд із стрімким поширенням в українських містах друкарської справи та контактами місцевого купецтва з представниками іноземного торгівельного світу) став одним з важливих каналів ретранслявання в соціокультурний простір України з європейського Заходу нових інтелектуально-ідеологічних віянь і протестних практик.

Зростання політичної ролі козацтва в житті суспільства збіглося в часі з хвилею загального лавиноподібного піднесення національної свідомості, що відкривало перед ним якісно нові перспективи в обстоюванні «прав і вольностей руського народу»¹⁷⁷. В тогочасному українському соціумі визрівало стійке усвідомлення своєї етнічної спільності, що, по суті, дало поштовх для інтенсифікації ідентифікаційних процесів як першого кроку

---

¹⁷⁶ Баран О. Козаки в Тридцятилітній війні // На службі Клію: Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара, з нагоди 50-річчя його наукової діяльності. – К.–Нью-Йорк–Торонто–Париж, 2000. – С. 170-175; Баран О., Гасцький І. Козаки в Тридцятилітній війні. – Т. 1. – Рим, 1969; Т. 2. – Рим, 1983; Варга Б. Украинские казаки на службе Габсбургов в международных военных конфликтах конца XVI – середины XVII в. // Дриновський збірник. – Харків, 2015. – Т. VIII. – С. 171-177; Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – С. 107-162 та ін.

¹⁷⁷ Дашкевич Я. Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України // Наука і культура. – К., 1993. – Вип. 26-27. – С. 51.

до формування української нації. З 20-х років XVII ст. поняття «руський народ» набуває «термінологічної конкретності, позначаючи мешканців територій, історично пов'язаних з Київським і Галицько-Волинським князівствами княжої доби»¹⁷⁸. Починаючи з 1630-х років, функції репрезентанта цього «політичного народу», виразника і захисника «прав і свобод» «нашої руської нації» фактично переходять до козацтва. У 1632 р. у його політичній культурі вперше було обґрунтовано ідею законності не лише відмови Війська Запорозького визнавати владу польського монарха, якщо він не ствердить «присягою право і вольності» українського суспільства, а й збройного виступу на їх захист¹⁷⁹.

Водночас почали викристалізовуватися уявлення щодо самобутності утворюваних козацтвом інституцій, зміцнюється прагнення добитися їх визнання польським урядом¹⁸⁰. Відповідно служба королю починає трактуватися як контракт з обоюсторонніми обов'язками, недотримання яких монархом могло слугувати для

---

¹⁷⁸ Яковенко Н. Шляхта в козацькій революції середини XVII ст. (полемічні зауваги до схеми В'ячеслава Липинського) // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів / Матеріали Другої польсько-української наукової зустрічі (Львів, 12-13 жовтня 1995 р.). – Львів–Люблін, 1995. – С. 25.

¹⁷⁹ Степанков В. Зрада королю чи законне право на виступ? (Козацьке повстання першої половини 1648 р. у сприйнятті Війська Запорозького) // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2006. – Вип. 6. – С. 252.

¹⁸⁰ Брехуненко В., Нагельський М. Дванадцять листів гетьманів Війська Запорозького... – С. 436; Мицик Ю. Деякі документи до історії козацтва першої половини XVII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку / Матеріали Шостих Всеукраїнських історичних читань. – Київ–Черкаси, 1997. – С. 33; Сас П.М. Ідейні вектори політичної культури українського козацтва напередодні Визвольної війни середини XVII ст. // Богдан Хмельницький та його доба / Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Великого гетьмана. – К., 1996. – С. 35-37.

Війська Запорозького законною юридичною підставою розірвати його й захищати свої та українського народу права і свободи¹⁸¹.

В умовах крайнього загострення соціальних, релігійних та національних суперечностей першої чверті XVII ст. Військо Запорозьке впроваджує у Наддніпрянщині власні самоврядні структури, суд і судочинство, військову організацію тощо, тим самим поширюючи на цей регіон свій особливий суверенітет. Одночасно неухильно розширювалися межі козацької юрисдикції (показане населення середньої, південної та східної частин Київського й південно-східної частини Брацлавського воєводства запроваджувало козацькі порядки). По суті, відбувалося виведення контрольованої козаками території «з-під державних впливів метрополії», що не могло не турбувати політичну еліту Речі Посполитої. Так, у 1625 р. король Сигізмунд III змушений був визнати: «Козаки вважають себе окремою Річчю Посполитою. Вся Україна (Брацлавське та Київське воєводства. – *Авт.*) у їхніх руках, шляхтич невільний у своєму домі. У містах і містечках й. к. м. (його королівської милості. – *Авт.*) все управління, вся влада у козаків, вони привласнюють юрисдикцію, встановлюють закони... Мир і війну встановлюють на власний розсуд, вони порушують союзи, укладені Річчю Посполитою»¹⁸².

Надзвичайно важливе значення відіграло започаткування наприкінці 1625 – на початку 1626 рр. процесу формування козацьких полків як військово-територіальних одиниць з центрами у Чигирині, Переяславі, Білій Церкві, Корсуні, Каневі й Черкасах. У першій половині 30-х років розпочалося становлення Полтавського, Миргородського, Лубенського та Яблонівського полків. Тим самим закладалися підвалини національного адміністративно-територіального устрою.

---

¹⁸¹ *Сас П.М.* Ідейні вектори політичної культури українського козацтва... – С. 30-37

¹⁸² *Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в 3 т. – Т. 1. – М., 1953. – С. 64.*

Боротьба протилежних тенденцій спостерігалася в соціально-економічній сфері. Одні з них засвідчували проникнення на українські терени притаманних для цивілізації нового часу форм суспільних відносин (вони, починаючи з XVI ст., активно утверджувалися у Західній Європі, зокрема, в Нідерландах, Англії, Франції), інші демонстрували зміцнення найвідсталіших рудиментів суспільного устрою середньовічної доби. Так, у 50–80-х роках Варшава здійснює заходи, спрямовані на підведення юридичної бази під процес закріпачення селянства (воно позбавлялося права самостійно виступати у суді та повністю підпадало під юрисдикцію доменіального (вотчинного) суду). Помітно ускладнилися умови його виходу від господаря. Протягом 1620-х років магнатерія та шляхта здобули не лише право розшукувати та повертати до своїх маєтностей утікачів. Віднині вони, згідно нових юридичних норм, регламентували всі повинності та розпоряджалися майном кожного підданого, що, по суті, перетворювало навіть особисто незалежного селянина у кріпака. Таким чином, панівний стан отримав правове обґрунтування для тотального наступу на економічні й соціальні інтереси селян і залежних міщан.

Основна причина цих явищ приховувалась у зацікавленості великих землевласників щодо пришвидшення темпів розвитку фільваркового господарства, що зумовлювалося різким зростанням попиту на хліб та іншу сільськогосподарську продукцію на ринках Центральної і Західної Європи. Відтак помітно зростала залежність сільськогосподарського виробництва від динаміки росту товарно-грошового обігу. Намагання шляхти й магнатів отримати якомога більший грошовий прибуток спонукало їх до перетворення маєтків у фільварки, що засновувалися на праці закріпачених селян. Внаслідок цього із середини XVI ст. пришвидшився процес зростання панщинних робіт, повинностей і податків, що супроводжувався втратою селянами землі, перетворенням їх у предмет дарування, продажу та купівлі.

Процеси, які розгорталися, по суті, на всьому ареалі українських земель, мали свою регіональну специфіку. Зокрема,

особливої гостроти суперечності набули на сході Подільського, у Брацлавському, південній і південно-східній частинах Київського воєводств. За своїми інтенсивністю й масовістю колонізація Півдня та Сходу України не мала собі рівних у Європі й багато в чому випередила всесвітньо відому колонізацію «Дикого» заходу Америки. Основний контингент переселенців становили втікачі з панських маєтків, тобто найбільш сміливі, енергійні, вольові й рішучі мешканці сіл і міст Галичини, Волині, Західного Поділля (Подільського воєводства), півночі Київського воєводства. Масового характеру втечі набувають у першій половині 90-х років XVI ст. під час козацького виступу, який очолювали Криштоф Косинський та Семерій Наливайко. У першій половині XVII ст. в переселенський рух втягуються вже десятки тисяч людей. Зростанню кількості колоністів сприяла запроваджена тут практика слобід – звільнення землевласниками поселенців від податків і повинностей на термін від 10-15 до 30 років. Господарства фермерського типу, які інтенсивно утверджувалися на півдні й південному сході України, становили антипод інтересам фільваркового господарства. На думку дослідників, таке зіткнення двох моделей економічного розвитку, заснованих на діаметрально протилежних засадах вибудови соціальних відносин, підсилюване водночас політичними чинниками, створювало в краї вибухонебезпечну ситуацію.

Її визріванню сприяли також й інші фактори. Зокрема, в соціально-економічній сфері став зав'язуватися вузол суперечностей, зумовлений зародженням нових виробничих відносин у промисловості. З кінця XVI ст. в колонізованих районах швидкими темпами засновуються нові поселення міського типу, розвиваються й «старі» міста. Всього на середину XVII ст. в Україні нараховувалося близько 1000-1200 міст і містечок¹⁸³, в яких

---

¹⁸³ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – С. 34; Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. // Историк Олена Компан. Матеріали до біографії / Упордн. Я. Компан. – К., 2007. – С. 79; Українська народність:

проживало щонайменше 20% населення¹⁸⁴. Незважаючи на те, що господарському сектору переважної більшості з них був притаманний землеробський характер (до речі, це було типовим і для Німеччини, Нідерландів, Англії, Польщі та інших країн), все ж таки їхня поява сприяла активізації розвитку ремесла і торгівлі. В цілому на початок революції в Україні налічувалося 270 ремісничих професій (у середніх за розмірами містах працювали ремісники майже 30 спеціальностей)¹⁸⁵.

Незважаючи на те, що за рівнем розвитку промисловості й торгівлі Україна поступалася розвиненим країнам Західної Європи, нові тенденції поступово почали завойовувати господарський простір. Так, протягом першої половини XVII ст. окреслився процес розкладу цехового ремесла і в багатьох промислах (залізорудне, папероробне, винокурне, пивоварне, лісопильне, соляне, поташне, селітроварне та ін.) зароджувалися початкові форми мануфактурного виробництва, що відкривало нові перспективи в організації економіки¹⁸⁶. Проте, на жаль, промислова політика польського уряду істотно гальмувала становлення господарського укладу нового часу.

При цьому далеко не останню роль відіграло посилення впливів на життя українського соціуму іноетнічних елементів.

Нариси соціально-економічної та етно-політичної історії. – К., 1990. – С. 123.

¹⁸⁴ *Сас П.М.* Феодальні міста України в кінці XV – 60-х роках XVI в. – К., 1989. – С. 18.

¹⁸⁵ Економічна історія України: Історико-економічне дослідження в двох томах. – Т. 1. – К., 2011. – С. 396.

¹⁸⁶ *Голобуцький В.* Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період. – К., 1970. – С. 81, 91-96; *Пономарьов О.М.* Про початок мануфактурного періоду на Україні // Укр. іст. журн. – 1970. – № 3. – С. 29-35; *Стрицинець Н.М.* Промышленность Украины XVI – первой половины XVII веков: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Ярославль, 1980. – С. 1, 14-23; *Толстов Р.Д.* Развитие народного ремесла и возникновения мануфактуры на Украине (XVI–XVII ст.) // История народного хозяйства та економічної думки Української РСР. – К., 1983. – Вип. 17. – С. 69.

Так, помітно зросла роль, особливо на Волині й Центральній Київщині, польського магнатства. Родини Калиновських, Конецпольських, Любомирських, Жулкевських, Казановських зосередили у своїх руках адміністративні важелі влади на Брацлавщині, півдні й південному сході Київщини. Позиції поляків, а також представників інших етносів, посилювалися і в українських містах Речі Посполитої. З нарощуванням в першій половині XVII ст. в економічному секторі мануфактурного виробництва та поширенням товарно-грошових операцій збільшилася частка іноетнічного елементу і в лихварській справі, торгівлі, операціях з орендою староств, млинів, маєтків тощо. За обставин, коли на українських теренах в міській економіці спостерігалось зародження продиктованих викликами раннього нового часу якісно нових форм організації промислового виробництва, політика польської влади приховувала загрозу витіснення українців на узбіччя магістрального поступу нової цивілізації, їхньої ізоляції в межах середньовічного села й консервації як «селянської нації». Відповідно козацтво, покозачені селяни й міщани, слобожани півдня та південного сходу України пов'язували різке погіршення свого становища з появою тут поляків, що, власне, і спричинило поширення на регіон традиційних форм фільваркового господарства, відробіткової ренти та особистої залежності.

На середину XVII ст. виразно окреслилися слабкі сторони у функціонуванні політичної системи Речі Посполитої на українських землях (особливо у Брацлавському, Волинському, Київському і Чернігівському воєводствах), що приховувало потенційні загрози її існуванню. Істотними вадами річпосполитської практики державного управління були слабкість центральної влади, насамперед королівської; значна самостійність «локальних осередків...», без погодження з якими не можна було здійснювати управління»¹⁸⁷, відсутність постійної королівської адміністрації –

---

¹⁸⁷ *Makilla D. Wladza wykonawcza w Rzeczypospolitej od pospolitej od połowy XVII wieku do 1768 roku: Studium historyczno-prawna. – Toruń, 2003. – S. 72.*

як у центрі, так і на місцях. На діяльності владно-управлінських структур негативно позначалися конфронтаційні відносини між католицькою, православною та греко-католицькою (уніатською) конфесіями, що, як зазначалося, регулярно породжувало конфлікти на релігійному ґрунті.

Як відомо, за формою державного устрою Річ Посполита становила федерацію, в якій українські землі могли претендувати на обмежену адміністративно-територіальну, судову й культурно-релігійну автономію¹⁸⁸. Попри те, що політика, яка проводилася щодо них польською правлячою елітою, переслідувала повну територіально-культурну інтеграцію, а також уніфікацію, причому не лише в політичній, а й у правовій площинах, спротив частини української шляхти, яка вдало використовувала існуючу адміністративно-територіальну структуру Речі Посполитої (вона фактично становила собою об'єднання значною мірою самостійних самоврядних територіальних одиниць – воєводств і земель¹⁸⁹), давав змогу консервувати базові елементи останньої. Крім цього, місцева шляхта розглядала чотири «руські воєводства» (Брацлавське, Волинське, Київське й Чернігівське) як єдину політичну спільність із загальною спадщиною. Відповідно було вироблено так звану теорію контракту, якою приєднання українських земель трактувалося як «вільний зв'язок руських

---

¹⁸⁸ *Шама О.* Від Люблінської унії 1569 р. до Переяславсько-Московського договору 1654 р. (про зміни в устроєвій структурі українських земель) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку / Матеріали Шостих Всеукраїнських історичних читань. – Київ–Черкаси, 1997. – Кн. 1. – С. 41-48; *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – Вид. 2-е, перероб. та розшир. – К., 2006. – С. 199-201; *Pelenski J.* Inkorporacja ukraińskich ziem dawnej Rusi do Korony w 1569 roku. Ideologia i korzyści: próbanowego spojrzenia // Przegląd Historyczny. – 1974. – Т. LXV. – З. 2. – S. 243-260.

¹⁸⁹ *Makilla D.* Władza wykonawcza w Rzeczypospolitej... – S. 51, 54, 59-65.

сарматів з польськими сарматами, укладений у лоні унії»¹⁹⁰. Залишався лише один крок до того, щоб народилася ідея перетворення Речі Посполитої у триєдину федерацію Польщі, Литви і Русі, що, як це цілком очевидно, вимагало б зміни державного устрою, до чого Варшава, вочевидь, не була готовою.

Внаслідок того, що українське порубіжжя локалізувалося зоною Великого кордону, який, власне, розділяв європейську й кочову цивілізацію, впливи останньої істотно позначилися на способі життя місцевого населення. Йому доводилося зі зброєю в руках постійно захищати родину, дімівку і результати важкої, але вільної праці. Так у горнилі «самопала й плуга» викристалізувався особливий «сукупний історичний індивід», наділений волею, розумом, здатністю не лише сприймати, а й генералізувати ідеї й виявляти ініціативу у практичних діях¹⁹¹. Як наслідок, в південній частині Київського воєводства (за умовною лінією Тетіїв – Біла Церква – Київ – Переяслав – Лубни – Миргород), як нами вже згадувалося, інтенсивно відбувався процес становлення козацького самоврядування, що означало його «виламування» з владної, адміністративно-територіальної й судової систем Речі Посполитої. Не випадково у владно-шляхетських колах поширювалася інформація про творення козаками своєї окремішньої «республіки», перебирання ними на себе владних повноважень, що були прерогативою короля й державних коронних інституцій¹⁹².

---

¹⁹⁰ *Sysyn F.* Stosunki ukraińsko-polskie w XVII wieku: rola świadomości narodowej i konfliktu narodowościowego w powstaniu Chmielnickiego // *Odrodzenie i reformacja w Polsce.* – Wrocław, 1982. – Т. XXVII. – С. 77-78.

¹⁹¹ *Чеканцева З.А.* О новом подходе к истории народных движений... – С. 86.

¹⁹² *Воссоединение Украины с Россией...* – Т. 1. – С. 64; *Мицик Ю.* Польський публіцистичний трактат першої чверті XVII століття про запорозьке козацтво // *Український археографічний щорічник.* – Вип. 8/9. – Т. 11/12. – С. 426; *Сас П.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 1998. – С. 171-172; *Смолій В.,*

Намагаючись якнайшвидше домогтися інтеграції Волині, Брацлавщини, Київщини, а дещо згодом й Чернігівщини з польськими землями в єдиний державно-політичний організм, влада, з одного боку, створювала сприятливі умови для колонізації й покатоличення української еліти з метою її консолідації з польською на основі польської державної ідеї. При цьому переслідувалася мета денационалізації української шляхти, витіснення з її політичної свідомості ідентифікаційного штампу «політичний народ руський» (так, наприклад, у текстах реституційних київського і волинського привілеїв 1569 р. стосовно місцевої шляхти вжито аморфний вираз «стани» цих провінцій¹⁹³), аби запобігти перспективі реставрації руської державності та її суб'єктивізації як третьої складової Речі Посполитої, з наданням українцям рівних політичних прав.

Абсолютне домінування шляхти у соціальній структурі та політичному житті Речі Посполитої призвело до подальшого обмеження свобод міщанського стану та закріпачення селянства, яке ставало об'єктом купівлі-продажу. Разом з тим намагання поширити кріпацтво на південні та східні українські терени спричинило у 30–40-х роках XVII ст. небаченої гостроти соціальний антагонізм, який накладався на національно-релігійний. До того ж польська шляхта не спромоглася об'єктивно оцінити значимість формування у прикордонному регіоні козацтва, а сповідувана нею ідеологія сарматизму виключала будь-яку перспективу визнання за останнім прав вільного, привілейованого («лицарського») стану. Спроба ж взагалі ліквідувати козацтво як стан спровокувала черговий потужний соціально-політичний конфлікт. Подібна конфліктогенна ситуація, що визривала через загострення міжнародних, міжконфесійних та соціально-полі-

---

Степанков В. Державна ідея за козацької доби // Історія українського козацтва: Нариси у 2 т. – Т. 1. – К., 2006. – С. 233-234.

¹⁹³ *Pelenski J.* Inkorporacja ukraińskich ziem dawniej Rusi do Korony w 1569 roku... – S. 258-259.

тичних суперечностей, приховувала у собі загрозу руйнації усїєї іноетнічної для українських земель моделі політичної системи.

Інша лінія розмежування, яка мала стійку тенденцію до поглиблення, сформувалася у сфері політичної культури. Йдеться про протиставлення інтересів польського народу політичного (до нього належала й та частина традиційної української еліти, що перейняла принципи польської політичної доктрини), з одного боку, та українського козацтва й тих шляхтичів, які залишалися на проукраїнських позиціях, – з іншого. Пройнята ідеєю національної верхності, що виступала стрижнем ідеології сарматизму («не має шляхти під сонцем понад шляхту польську і синів Корони»¹⁹⁴), польська шляхта дивилася на Русь як на від спокон віків невід’ємну частину польської території, заселену політично й культурно відсталим народом, який мав бути денаціоналізованим і покатоличеним¹⁹⁵.

З іншого боку, в умовах піднесення національного самоусвідомлення, православне духовенство, українська патріотична шляхта, інтелігенція і козацтво вже на першу половину XVII ст. пропонують власну концепцію відрубного існування руського / українського народу. Вона засновувалася на положеннях про споконвічну руську «отчизну» як священну землю предків; сприйняття Русі політичним простором, сформованим саме у межах українського історично-географічного ареалу; безперервну тяглість і легітимацію політичного буття руського народу («...руські землі Речі Посполитої – це не завойовані провінції Корони Польської, а частина ширшої держави, яка зберегла повноправну суверенність у середньовічному розумінні *in dominium suum rex imperator est* (тобто підданий визнає вишого

---

¹⁹⁴ *Tazbir J. Sarmaci i świat: Prace wybrane.* – Kraków, 2001. – Т. 3. – S. 392-394.

¹⁹⁵ *Дашкевич Я.* Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України. Націогенез – національне відродження – національна свідомість українців на зламі XVI–XVII ст. // *Наука і культура.* – К., 1993. – Вип. 24-27. – С. 57-58.

володаря з умовою збереження необмеженого панування на власній території)»¹⁹⁶; трактування козацтва політичним народом, рівним за лицарськими правами шляхті, який є таким самим «членом Речі Посполитої», як і остання, а руський народ «до польського народу прилучився як рівний до рівного, як вільний до вільного»¹⁹⁷.

Пріоритетними цінностями у свідомості значної частини українського православного населення починають виступати захист віри, «прав і Вольностей руського народу». Зокрема, майбутній лідер Української революції Богдан Хмельницький підкреслював: «Мила нам наша батьківська земля, але природжена віра мусить бути миліша, за неї ми завжди вмирили охоче»¹⁹⁸. Посягання на старожитну віру сприймалося, власне, як загроза існуванню самого народу, а відповідно міжконфесійне протистояння перетворювалося на міжнаціональний конфлікт. Відбувалося утвердження нових стандартів політичної поведінки, визначальною для якої стає готовність піднятися на збройну боротьбу проти існуючого політичного режиму.

Здавалося б, що побудована на засадах шляхетської демократії польська політична система, враховуючи традиційну для неї гнучкість добору методів і засобів реалізації політичної влади, вчасно і адекватно відреагує на паростки нових політичних реалій, що зароджувалися на українських теренах, й через пошук компромісів віднайде механізми збереження владно-політичної інтеграції суспільства. Проте цього не сталося. Польська політична еліта виявилася неспроможною реформувати державний устрій, політичні інститути тощо. Влада зробила ставку на вико-

---

¹⁹⁶ *Величко С.* Володарі і козаки: замітки до проблеми історичної легітимності і тяглости в українській історіографії XVII–XVIII ст. // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.* – К., 1992. – Т. 1. – С. 118.

¹⁹⁷ Тисяча років української суспільно-політичної думки. – Т. 2, кн. 2. – К., 2001. – С. 314-315.

¹⁹⁸ Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) / Упоряд. І. Крип'якевич та І. Бутич. – К., 1961. – С. 196.

ристання виключно силових ресурсів, «вогнем і мечем» придушуючи спалахи невдоволення і протестні виступи, вдаючись при цьому до застосування елементів етнічних чисток¹⁹⁹. Втім політика репресій не розв'язувала складних проблем, а лише поглиблювала ненависть до існуючого режиму. Як слушно зауважував М. Грушевський, «все зв'язувалося в оден безконечний ряд національних кривд, в оден образ поневолення “руського народу” Польщею... Все що панувало і утискало, було “лядське” – походженням, вірою, культурою, духом. Все “руське” було поневолене»²⁰⁰.

Такий градус конфліктності неминуче вів до соціально-політичного вибуху. При цьому, через мілітарність козацької спільноти, навколо якої, власне, і гуртувався український національний елемент, унеможлилювалися будь-які інші, крім силового, варіанти розв'язання цієї до граничних меж загостреної ситуації.

---

¹⁹⁹ Бевзо О. Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження. – К., 1970. – С. 106-117; Степанков В. 1648 рік: початок Української революції чи домової війни в Речі Посполитій? // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2003. – Вип. 3. – С. 389.

²⁰⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VIII. – Ч. 2. – С. 129.

РЕВОЛЮЦІЯ ЯК КАТАЛІЗАТОР РАДИКАЛЬНОЇ ЗМІНИ УКРАЇНСЬКОГО СОЦІОПОЛІТИЧНОГО ПРОСТОРУ

Як вже зазначалося, в тривалому процесі рефлексії над феноменом революції наукова думка запропонувала широкий спектр спостережень, гіпотез і визначень, серед яких, на наш погляд, одне заслуговує на особливу увагу, якщо враховувати загальний контекст породжених ранньомодерною епохою модифікацій соціополітичної сфери. Йдеться про досить лаконічне, проте напрочуд влучне зауваження: «Власне, революція – це і є той час, коли історія змінює свій зміст»²⁰¹. Своєрідною хронологічною межею подібного повороту в європейській історії стали друга половина XVI–XVII ст., коли Тридцятилітньою війною та революціями в ряді країн континенту було підведено ризику під рудиментами середньовічних традицій не лише в сферах соціальної й інтелектуальної взаємодії, регламентації економічних і ринкових процесів, а й порушено вікові культурно-ментальні, моральні, духовні засади існування соціальних спільнот та виведено на інноваційний рівень політичну компоненту суспільної організації.

Детальніше до питання пов'язаності становлення ранньомодерної цивілізації з революційними катаклізмами ми повернемося дещо згодом. Наразі важливим є те, що перспектива переходу на новий цивілізаційний щабель, як показав час, фактично не залишала для країн і народів континенту альтернативи вибору. Інша справа, що шляхи і темпи переймання суспільними спіль-

---

²⁰¹ Федорова М.М. Революция и История (Революция в контексте времени Истории и времени Политики). – С. 83.

нотами пропонованого нового способу буття демонстрували широкий діапазон локальних специфік. Безперечно, в географічно відмінних регіонах і в неоднакових соціокультурних просторах паростки нового прокладали собі шлях з різною мірою інтенсивності та кінцевої результативності, потребували різного еквіваленту задіяності людських і матеріальних ресурсів у модернізаційних процесах. При цьому однозначним залишалось одне – Європа впевнено входила в епоху панування раціоналізму та виведення у ранг абсолюту наукового знання, пріоритетності людської особистості, якісних змін в націо- та державотворенні, перерозподілу сфер впливу на міжнародному рівні, водночас глобалізації наслідків політичних протистоянь.

Не залишилась осторонь таких докорінних зламів революційного характеру і Україна, входження якої у добу модерності відбувалося «під безжальний політично-господарчий супровід егоїстичного крещендо польської еліти, під безугавний акомпанемент зростання її феодалного хижацтва, що в ньому під ту пору загрозово поєдналися і безберегий ренесансний індивідуалізм, і притаманний контрреформації релігійний фанатизм, і прагматичний товарно-грошовий розрахунок функціонера “другого покріпачення”, люто посилений тією діловитістю, яку внесла в Новий час Реформація»²⁰².

В українському варіанті сутнісний сенс перетворень революційної епохи визначається насамперед тим, що підпорядкована річпосполитським суспільно-політичним структурам, по суті, позбавлена власного елітарного прошарку українська спільнота саме в цей час спромоглася на реалізацію унікального за своїми масштабами і наслідками політичного проекту, спрямованого на створення (на гребені піднесення суспільної свідомості, що вилилося у потужний виплеск революційної енергії мас) суверенної Української держави.

---

²⁰² Скуратівський В. Феномен українського бароко // Українське бароко. – Т. II. – К., 2004. – С. 378.

Паростки орієнтацій щодо проголошення курсу на унезалеження визволених з-під зверхності Варшави українських територій і реальні кроки щодо впровадження цього проекту в практичну площину фіксуються джерелами вже у розпал успішної для українського повстанського війська літньо-осінньої кампанії першого року революції. Фактично прийняттям «Статей про устрій Війська Запорозького» було започатковано процес закладення підвалин і визначення функціонального поля, власне, української державної системи.

Прикметно, що при її фундації, поряд із врахуванням міжнародного досвіду державного будівництва (йдеться насамперед про тенденції, що походили із західного християнського простору), бралися до уваги і місцеві державотворчі практики. І хоча нам невідомі продуковані українською політичною думкою революційної доби політичні трактати на кшталт поширених у ранньомодерній Європі творів Дж. Локка, Ж. Бодена, Т. Гоббса, Н. Макіавеллі, Ш. Монтеск'є та інших мислителів, їх створені на вітчизняному ґрунті аналоги, що містять концепції облаштування суспільства та національного державного будівництва, знані із дещо раніших часів. Йдеться про творчий доробок І. Вишенського, Й. Верещинського, С. Оріховського, С. Наливайка, П. Могилы, який пізніше було покладено в основу вироблених на різних етапах політичних доктрин, що ними у своїй діяльності послуговувалися, зокрема, Б. Хмельницький, І. Виговський, Ю. Немирич, П. Дорошенко, І. Самойлович, І. Мазепа, П. Орлик, Ф. Прокопович, С. Яворський та інші українські державники й інтелектуали.

Безумовно, що напрацьовані в українському інтелектуальному полі теоретичні засади, поряд з європейським спадком, були творчо переосмислені й адаптовані до потреб нового суспільства, що народжувалось у революційних реаліях середини – другої половини XVII ст. Саме тоді нова українська влада імплементує в національний державницький проект традицію (що походить від часів Київської Русі) верифікації і легітимації процесів становлення вітчизняних ранньомодерних державних структур, які

супроводжували формування нової політичної еліти. Іншим джерелом національного державного будівництва, без сумніву, можна вважати досвід, запозичений із державотворчих практик країн мусульманської цивілізації, насамперед Османської імперії та Кримського ханату, з якими тісно контактувала Україна.

Загалом у межах запропонованої раннім новим часом державно-організаційної системи створений у середині XVII ст. український політичний організм за такими ознаками, як наявність у шкалі взаємодії «держава – суспільство» відмежованої владної гілки з достатнім рівнем централізації та внутрішньої структуризації, з виділенням певної фахової групи державних управлінців і службовців (інститут військових канцеляристів); поширення повноважень влади на визначену кордонами територію і населення, сконцентроване у цих межах; оперування регулятивними механізмами впорядкування суспільних відносин тощо, вповні (за запропованою політологами шкалою) може бути зарахованим до групи країн з середнім рівнем державності (власне, саме цей тип державної організації і був домінуючим на ранньому етапі становлення європейської модерної цивілізації)²⁰³.

Внаслідок концентрації національно-визвольного та соціального струменів до листопада 1648 р. українські землі, що перебували у складі Речі Посполитої, були звільнені від польського панування. Вперше після тривалої перерви ставала реальністю їх інтеграція у межах самодостатнього державного організму, про-

---

²⁰³ *Малюгин С.В.* Теоретико-исторические аспекты определения государственности: понятие, типы, основные черты современной и российской государственности // *Genesis: исторические исследования*. – 2015. – № 4. – С. 275-298. URL: http://e-notabene.ru/hr/article_15281.html. Сучасну характеристику ранньомодерної держави див. також: *Андерсон П.* Родословная абсолютистского государства. – М., 2010; *Хеншелл Н.* Миф абсолютизма: Перемены и преемственность в развитии западноевропейской монархии раннего Нового времени. – СПб., 2003; *Кром М.М.* Государство раннего нового времени: общеевропейская модель и региональные различия // *Новая и новейшая история*. – 2016. – № 4. – С. 3-15; *Reinhard W.* Geschichte des modernen Staates. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. – München, 2007 та ін.

цес утвердження якого (за величезного особистого внеску Б. Хмельницького) відбувався в умовах руйнації державних інститутів Речі Посполитої. Національною особливістю виявилось те, що темпи державотворення випереджали інтенсивність становлення, власне, українського суспільства й формування державної ідеї.

Ядром новопосталого державного організму виявилася лише частина українського історично-географічного ареалу, хоча на кінець 1648 р. у підпорядкування революційній владі перейшли майже всі етнічні українські землі. Втім, внаслідок призупинення подальшого просування повстанської армії на захід, цей регіон залишився поза межами впливів гетьманського уряду. Натомість протягом зими–весни 1649 р. під гетьманську булаву увійшли терени на схід від лінії р. Горинь – Кам'янець-Подільський. Однак у результаті укладеного Зборівського договору відбулося істотне ущільнення географічного простору Української держави. Сконцентрована у межах Брацлавського, Київського й Чернігівського воєводства, площа останньої становила близько 180–200 тис. км².

Державні кордони на заході (з Молдавією і Польщею) проходили по річках Дністер, Мурафа, Мурашка та на схід від р. Случ; на півночі (з Литовським князівством) – уздовж річок Словечна й Іпуть і далі по межі Чернігівського воєводства; на сході (з Московською державою) – по лінії давнього польсько-російського кордону; на півдні (з Османською імперією і Кримським ханатом) – по нижній течії Дніпра і Дикому полю. Протягом 1654–1657 рр. вдалося добитися розширення державної території України – на заході до річок Немія і Горинь, на півночі й північному сході – за рахунок Пінського, частин Бихівського, Могилівського й Кричевського повітів. Проте у 1659 р. останні було втрачено. На наступних етапах революції державна територія зростає за рахунок освоєння Дикого поля (виникає Торговицький полк), а східні кордони Запорозжя сягають Кальміусу, Міуса, Лугані й Сіверського Донця, від нього – до Дону й далі узбережжям Азовського моря до р. Берди, вгору по ній до Конки

й Дніпра²⁰⁴. Зосереджене у межах Української держави населення налічувало у 1648 р. приблизно 1,6–2 млн осіб, що складало майже половину від загальної кількості мешканців усього етнічного українського ареалу.

Конституювання національного державного організму відбулося на середину 1650 р. Нова держава увійшла у простір європейської цивілізації під самоназвою «Військо Запорозьке», тобто означувалася терміном (як це є нині загальноновизнаним) з поліваріантною семантикою. В подальшому з метою ідентифікації фундованого у роки революції XVII ст. нового політичного утворення застосовувалися інші політоніми або ж історично-географічні назви чи історіографічні конструкти – Гетьманат, Гетьманщина, Україна, Україна-Русь, Малоросія чи Мала Росія, вибір яких нерідко диктувався сферою ідеології.

Від самого початку український варіант державної організації розбудовувався за класичною моделлю національної держави, у якій домінантні позиції в неоднорідному за етнічним складом суспільстві належали корінному народу (який одночасно виступав носієм віросповідних традицій провідної релігії), при загальній зорієнтованості на національну та конфесійну лояльність. При цьому світський характер державної структури не суперечив збереженню в полі політики міцних позицій релікту «божественного абсолюта», коли держава персоніфікувалася особою її пра-

---

²⁰⁴ *Горобець В.* Білорусь козацька. Полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655–1659). – К., 1998. – С. 38-72; *Його ж.* «Волимо царя східного...»: Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К., 2007. – С. 95-101, 147-158; *Гуржій О.* Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. – К., 1996. – С. 35-52; *Крип'якевич І.* Студії над державою Богдана Хмельницького. Держава Богдана Хмельницького (Загальні зауваги) // ЗНТШ. – Львів, 1931. – Т. СЛІ. – С. 136; *Його ж.* Адміністративний поділ України 1648–1654 рр. // Історичні студії та їх використання. – К., 1966. – Вип. 2. – С. 124-136; *Його ж.* Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – Вид. 2-е, випр. і доп. – С. 230-231; *Пирко В.* Северное Приазовье в XVI–XVIII вв. – К., 1988. – С. 15-20 та ін.

вителя. Разом з тим в Українській державі спостерігалось стійке розмежування приватної і державної власності, тобто державний територіально-географічний простір перестав асоціюватися із персональною вотчиною її зверхника.

Завдячуючи ініціативам та зусиллям Б. Хмельницького, модель Української держави, структурована за канонами ранньомодерних державотворчих практик, постає як динамічна, відкрита до інноваційних викликів (при одночасному збереженні власної самобутності) система зв'язків між суб'єктами соціальної взаємодії чи суспільними інститутами. В її основу гетьманом закладалися централізована владна вертикаль; збалансоване суспільство, яке, через виборність вищих посад в державному апараті, а також старшинську та Генеральну ради, отримувало механізми контролю за владними структурами; розвинута (як на свій час) горизонталь місцевого самоуправління, заснований на засадах протекціонізму сильний економічний базис тощо.

За формою правління це була республіка, побудована на принципах унітарності та соборності. Її унітарний характер залишався чинним до 1663 р., однак пізніше, в силу громадянського розбрату та під впливом геополітичного чинника, Україна перетворилася на поліцентричне об'єднання трьох окремих політичних утворень – Правобережного й Лівобережного Гетьманатів та Війська Запорозького Низового. Українська держава відзначалася своєрідним адміністративно-територіальним устроєм – полковотенним, що органічно поєднував мілітарну та просторову складові. Кожний полк становив собою водночас військову одиницю й адміністративний округ. У свою чергу кожен з полків поділявся на менші військові й адміністративні одиниці – сотні, а останні – на курені.

Важливу роль у функціонуванні державного організму на всіх етапах революції відігравала армія, що мала власний військовий статут й чітку вертикаль підлеглості. Загартовані революційною епохою, збройні сили України, по суті, нічим не поступалися європейським аналогам, а почасти й перевершували їх. Завдяки запропонованим урядом засадам військового будів-

ництва було запроваджено ряд новацій в організації війська, тактиці ведення бою, створювалися допоміжні служби. Вміле поєднання традиційних для запорозького козацтва методів війни і нових форм, характерних для європейського військового мистецтва середини XVII ст., яке переживало так звану воєнну революцію, дало можливість не лише продемонструвати вишкіл сформованих на принципі добровільності українських армійських підрозділів, а й вписати в анали світової військової стратегії і тактики успішним проведенням низки бойових операцій (зокрема, це стосується битв під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, Батогом, а пізніше – Конотопом) нові сторінки, довівши переваги національних методів планування і ведення бою.

Політичною столицею держави став Чигирин, а Київ продовжував зберігати за собою статус традиційного духовно-культурного і релігійного центру. Відбулося становлення державної символіки. Функції державного герба перебрав на себе головний символ Війська Запорозького, презентований зображенням козака з шаблею при боці й рушницею на плечі. В різних варіаціях це зображення присутнє і на державних печатках XVII–XVIII ст. За відсутності спеціального державного прапора частково, як засвідчують дослідження останніх років, його роль виконували гетьманські знамена²⁰⁵.

²⁰⁵ Детально сюжети, пов'язані зі становленням державної символіки Української ранньомодерної держави, розкрито у працях: *Однороженко О.* Геральдичні традиції українського козацтва // *Історія українського козацтва: Нариси у 2 т. – Т. 2. – К., 2007; Його ж.* Українські державні земельні та міські печатки козацької доби (кінець XVI–XVIII ст.). – Харків, 2003; *Ситий І.* Гетьманські та козацькі печатки (українська сфрагістика) // *Україна – козацька держава: Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах. – К., 2004; Його ж.* Державна печатка Гетьманату // *Історія Української держави: Гетьманат ранньомодерної доби. – К., 2018; Його ж.* Державна печатка Гетьманату // *Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст. у 2 кн. – Кн. 1. – К., 2018; Савчук Ю.* Війська Запорозького воїн знаменитий: витоки, сутність та еволюція державного герба Гетьманату // *Український Гетьманат... – Кн. 1;*

В одному часовому вимірі, а до певної міри навіть випереджаючи злет національного державотворення, революція започаткувала і становлення принципово нової моделі політичної системи. Її процесуально-інституційне оформлення становило складний процес інституціоналізації владно-управлінського апарату на центральному і місцевому рівнях, з одночасним виробленням механізмів регулювання відносин як між суб'єктами влади, так і між її носіями та соціумом. Формування в Україні нової управлінської вертикалі відбувалося на тлі надзвичайної радикалізації суспільних настроїв та за відсутності чітко вмотивованої (на перших порах) державницької ідеології, а отже результативна спрямованість владного волевиявлення обумовлювалася завданнями закріплення політичних і соціальних завоювань повсталोї нації. З іншого боку, це не могло не позначитися відповідним чином на функціонуванні інституту політичної влади, злагодженості дій окремих ланок заново сформованого інституційного поля, відносинах між основними групами суб'єктів політичних процесів, а також на всій сфері соціальних зв'язків.

Попри свою очевидну певну недосконалість та функціональну розбалансованість, основною метою, засадничими принципами для української політичної системи кінця 1640-х – середини 1670-х років стало підпорядкування всіх владних та соціальних ресурсів справі розбудови та суверенізації Української держави, її утвердження в міжнародному та соціокультурному просторі Європи.

Процес зламу річпосполитського політичного режиму та ліквідації чинності на звільнених теренах України його владних інституцій, регулятивних механізмів й законодавчих норм

Його ж. Війська Запорозького воїн знаменитий: витоки, сутність та еволюція державного герба Гетьманату // Історія Української держави: Гетьманат ранньомодерної доби; *Його ж.* Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького у колекціях музеїв Європи (пошуки, знахідки, атрибуція). – К., 2006; *Його ж.* Одиссея козацьких прапорів / The Odyssey of Cossack flags. – Stockholm, 2012 та ін.

супроводжувався інтенсивним формуванням національної інституційної підсистеми, головними в якій стали, власне, інститут держави та інститут влади. Поряд з ними її важливими складовими в полі українського політичного життя виступили також православна церква й органи самоврядування. Водночас значно підвищився градус політичної активності суспільства. На всіх етапах революційної боротьби гранично високим залишався рівень впливу на політичну та суспільну сфери мілітарного чинника.

Становлення національного інституту влади в українських реаліях середини – другої половини XVII ст. мало кілька яскраво виражених особливостей, водночас відзначалося складністю і неоднозначністю. На відміну від європейського ареалу, де якісні модифікації (хоч і з різною амплітудою інтенсивності та кінцевої результативності в політичному устрої і функціонуванні владних інституцій) відбулися переважно у межах усталених на різних періодах державно-територіальних утворень і спиралися на тяглість традиції, в Україні національний владний простір почав складатися в умовах відсутності власної держави, а відповідно і своїх владних структур (лише у козацькому регіоні ще до 1648 р. з'явилися їх зародки).

Процес утвердження національного формату влади явно випереджав темпи організаційного оформлення ранньомодерного українського соціуму. Разом з тим вже від початку революційного виступу на формуванні нової управлінської вертикалі кардинально почала позначатися висока шкала радикалізації соціальних настроїв. Особливість цієї вертикалі полягала в націленості вищого керівництва держави на закріплення політичних та соціальних завоювань повсталого народу з подальшою перспективою розбудови нового соціально-політичного організму. По суті, для реалізації цієї мети протягом 1648 – першої половини 1650 рр. мобілізувалися всі наявні людські ресурси, а також зміцнювалися базові владні підвалини (соціальні, економічні, політичні, духовні). Отже, український варіант владоутворення можна розглядати як втілену в практику класичну ілюстративну модель до

теоретичної концепції Б. Фейя, згідно з якою джерелом виникнення влади може стати не лише державна воля, а й воля «до цього часу неорганізованої, але такої, що усвідомлює себе, групи (чи прошарку), здатної ідентифікуватися і наважитися діяти»²⁰⁶. Нагадаємо, що такою групою, яка виступила фундатором та творцем Української держави, стала не традиційна для тогочасної Європи політична аристократія, а де-юре не визнана у Речі Посполитій спільнота дрібних лицарів-землевласників – козацтво.

Оформлення національного інституту влади відзначалося інтенсивним характером і проводилося як знизу, з ініціативи козаків і покаяченого поспільства, котрі створювали за козацькими зразками місцеві адміністративно-управлінські органи, так і зверху – зусиллями гетьмана, генеральної й полкової старшини. Вже на першому році революції відбувається становлення базових елементів політичної влади – її суб'єкта, об'єкта та ресурсів, визначаються основні напрями її діяльності. Основні обов'язки влади реалізовувалися в політичній, правовій, соціальній, економічній і духовно-культурній сферах. У функціональному полі владного простору найважливішою була функція стратегічного керівництва й управління суспільством, що передбачало розбудову держави, визначення політичних цілей, проведення політики стосовно різних соціальних спільнот, мобілізацію ресурсів, ставлення до опозиційних рухів тощо. Найбільш ефективно вона проявилася на першому етапі.

Фактично від самого початку функціонування національного інституту влади помітну роль почала відігравати регулятивна (нормативна) підсистема, попри свою недосконалість і невивершеність. Саме на неї покладалася функція забезпечення опрацювання соціально-нормативної бази регулювання політичних відносин. Змінюється сама соціальна основа політичної системи. Досить інтенсивними темпами відбувалося становлення інте-

---

²⁰⁶ *Fay B. Critical Sozial Science: Liberation and its limits. – Ithaca–New York, 1987. – P. 130.*

гральної, комунікативної та культурної підсистем, цілепризначення яких наповнювалося якісно новим змістом.

Встановлювана форма політичного управління мала дуалістичний характер і виявилася справжнім новотвором політичної культури українського ранньомодерного соціуму. У специфічний спосіб визначалася і суб'єктність влади. Безпосереднім носієм владних повноважень, чи її суб'єктом, виступали інститути політичного життя, серед яких першість належала державі, а також (за певних обставин) окремі особи, задіяні у прийнятті ухвал, наприклад, учасники чорних / генеральних (військових) та старшинських рад.

Об'єктно-суб'єктні відносини в полі влади, помітно загостривши водночас проблему лідерства, загалом мали багато типологічно спільних рис з аналогічними процесами у ряді держав ранньомодерної Європи, хоча перманентно й зазнавали на собі спричиненої політичним чинником кореляції у бік повернення до зразків попередньої доби. Однак характерним було те, що національна модель взаємодії між суб'єктом і об'єктом політичного життя ґрунтувалася на тому, що суспільство в Українській козацькій державі відзначалося демократичністю, а привілейований стан (козацтво) залишався відкритим для інших станів і груп. Якщо в Речі Посполитій та в інших європейських країнах поспільство (за винятком жителів магдебурзьких міст) було завжди тільки об'єктом влади, то в козацькій Україні воно через механізм генеральної ради перетворювалося і на її суб'єкта.

Українська держава управлялася через взаємодію двох інститутів – Генеральної ради і гетьмана, відносини між якими часто позначалися на ефективності всієї управлінської вертикалі. Нижчі шаблі її структурної ієрархії становили центральні і місцеві органи влади – інститути генеральних, полкових і сотенних старшин, вїтїв і отаманів у сільській місцевості, Генеральна військова канцелярія, Генеральний військовий суд, полкові і сотенні управлінські і судові структури, місцеві ратуші та колеґії лавників, копні суди тощо, через які утверджувалася владна монополія на регламентацію суспільного життя. Принципом форму-

вання владних структур виступала виборна система, хоча нерідко практикувалося і обіймання тих чи інших посад за призначенням.

Вже на першому році революції сформувалися основні характерні ознаки політичної влади. Так, яскраво проявлялося домінування її владної волі, якій підлягали всі особи й соціальні спільноти. Її рішення ставали обов'язковими для суспільства. Політична влада мала публічний характер і відзначалася моноцентричністю (право прийняття ухвал, що стосувалися суспільства, належало державі через її вищі владні структури). Характерними для України є приклади, які засвідчують існування (особливо на початковому етапі) контролю за діями влади з боку повсталого нересстрового козацтва й поспільства.

Зауважимо, що юридична дихотомія щодо статусу гетьмана, а відповідно функціональних можливостей обіймачів гетьманського уряду у Війську Запорозькому, що походила з правової практики Речі Посполитої²⁰⁷, фактично зводиться нанівець у політичній культурі України, коли цей титул від січової громади перейняв на початку лютого 1648 р. легітимно обраний на булаву Б. Хмельницький. Завдячуючи успіхам у боротьбі проти Польщі, а також персональним якостям цього українського володаря (його яскраво виражена харизма, без сумніву, сприяла консолідації національно-патріотичних сил та піднесенню дієздатності центральних владних структур), у роки його гетьманування влада, спираючись на широку підтримку населення, досягла найвищого рівня ефективності. Задовільний рівень демонструвала діяльність владних структур при І. Брюховецькому, П. Дорошенку й І. Самойловичі (щоправда, в цей час вже спостерігалось звуження соціальної бази, з якої рекрутувалися носії владно-управлінських повноважень). Разом з тим, недостатня на окремих етапах функціональна ефективність державно-управлінського інституту засвідчувала зниження рівня легітимності, появу процесу «ерозії

---

²⁰⁷ Див.: *Брехуненко В.* Гетьман чи старший? За лаштунками номенклатури козацьких провідників (XVI – перша половина XVII ст.) // Наукові записки НАУКМА. – Т. 130: Історичні науки. – К., 2012.

влади»²⁰⁸, що стало наслідком взаємодії ряду факторів: особистісних, середовища (владного простору), процесуальних (помилки, невдачі, успіхів).

Сформована революційним шляхом політична влада набула виразного національного забарвлення. Основним її джерелом стала воля повсталого народу, який рішуче виступив проти польського панування. Джерелом влади виявилися й норми українського звичаєвого, а в самоврядних містах (за винятком ратушних) – магдебурзького права, що регулювали відносини суб'єктів владарювання. Ними визначалися складна система управлінських функцій центральних і місцевих органів влади й загальнообов'язкові правила поведінки членів суспільства. Водночас слід зауважити, що, керуючись насамперед політичною доцільністю, ніж прихильністю до звичаєвих традицій, саме Б. Хмельницький прилучився до того, що від початку його владарювання на звільнених теренах започаткувався процес перетворення у джерело влади й гетьманської волі. У конкретно-історичній ситуації для Української держави частково джерелами влади ставали прагнення й воля зарубіжних монархів – польського або шведського королів, російського царя, кримського хана чи турецького султана, що в кінцевому рахунку відіграло фатальну для української державності роль.

Від самого початку українська політична верхівка демонструвала потужні вольові якості. Характерно, що при формуванні урядової політичної програми одним із пріоритетних для Б. Хмельницького стало завдання зміцнення владних повноважень гетьмана. Добре розуміючи, що такий курс вступав у суперечність з традиційним республіканізмом Війська Запорозького, Б. Хмельницький, втім, вже з другої половини 1648 р. вживав рішучих заходів щодо зосередження всієї повноти влади в своїх руках. Він дедалі частіше відмовляється від практики скликання «чорної» ради, а на військовій нараді під Замостям заявив:

---

²⁰⁸ Гелей С.Д., Рутар С.М. Політологія. – Вид. 4-е, перероб. і доп. – Львів, 2001. – С. 66.

«Панове полковники! Тут на війні мій один голос – усім наказ! До послушенства усі і ждати моїх наказів!»²⁰⁹ Від початку 1649 р. джерела фіксують тенденцію ідентифікування Б. Хмельницьким свого владного статусу не як виборного й водночас підлеглого Короні гетьмана, а як цілком самодостатнього і повноправного володаря Української держави, що засвідчувало переосмислення ним самого сенсу визвольних змагань українців.

Зведення нанівець залежності української влади від польського трону дало можливість Б. Хмельницькому зосередитись на вирішенні нагальних питань розбудови державного організму. Завдячуючи тому, що його зусиллями у владному просторі України було вибудовано вертикаль жорсткої централізації, апарат управління став інструментом реалізації внутрішнього суверенітету держави. Чинність його розпоряджень поширювалася на всі звільнені території.

Якщо Б. Хмельницький, вибудувавши жорстку вертикаль державного управління, домігся швидкого й неухильного виконання полковими й сотенними урядами розпоряджень центральних владних структур, то після його смерті розпочався трагічний за своїми наслідками процес паралічу місцевих органів влади, що супроводжувався анархізацією суспільно-політичного життя.

В ході державного будівництва та в умовах становлення нової соціальної основи національної політичної системи (одночасно з перерозподілом форм власності на землю та земельного фонду на користь селянства в соціальній структурі суспільства було ліквідовано стан великих і середніх землевласників; різко скоротилася чисельність дрібної шляхти; керівна роль у політичному житті держави перейшла до козацької старшини; зміцнився статус православного духовенства; провідну роль у житті міст став відігравати український елемент; відповідно пришвидшився процес формування нової еліти) на центральну владу покладалася важлива місія формування якісно відмінної від існуючої в Речі

---

²⁰⁹ Цит. за: *Тис-Крохмалюк Ю.* Бої Богдана Хмельницького: Військово-історична студія. – 2-е вид. – Львів, 1994. – С. 21.

Посполитій моделі відносин державних управлінських інститутів із соціальними спільнотами. В специфічних українських реаліях XVII ст. одним із першочергових завдань у сфері соціальної політики виступало врегулювання конфесійних та міжнаціональних взаємин. Від самого початку революції очолюваний Б. Хмельницьким уряд намагався запобігти етнічним чисткам й масовому винищенню іновірців. Прагнучи знайти порозуміння з українською шляхтою, щоб залучити її до визвольної боротьби і при цьому зберегти політичне домінування козацтва, Б. Хмельницький повів гнучку політику щодо шляхетського стану. Однак перехід шляхетства на службу Українській державі, незважаючи на всі зусилля гетьмана, так і не набув масового характеру. Втративши владні важелі й змушена пристосовуватися до нової державної структури (обіймання тієї чи іншої посади передбачало перехід на козацьку політично-ідеологічну платформу), шляхта позбавилася колишньої провідної ролі в суспільстві й, незважаючи на спроби урядів І. Виговського та П. Тетері за допомогою Польщі поновити її правове становище, до кінця революції продовжувала залишатися лише привілейованою соціальною групою, за якою зберігалось право користуватися земельними наділами (включаючи маєтки з підданими) з дозволу влади.

Незрівнянно більше уваги приділялося владою козацтву. З самого початку розбудови держави її центральні й місцеві управлінські структури формувалися, власне, з його представників. Тому не випадково уряди всіх гетьманів (за певним винятком І. Виговського й П. Тетері) дбали перш за все про обстоювання станових інтересів козацтва та легітимацію його ролі політичного лідера нового суспільства. Перед ними стояло кілька складних проблем, які виникли в ході революції і вимагали свого розв'язання. Насамперед йшлося про правове розмежування з масами покозаченого поспільства. Першу спробу у цьому напрямі влітку 1650 р. зробив Б. Хмельницький, намагаючись обмежити склад козацтва 40 тис. реєстровиків. Наступні гетьмани також виношували плани відокремити козацтво від покозачених мас. Однак опір нереєстрових козаків, покозачених селян і міщан,

постійна загроза продовження воєнних дій спонукали їх відмовитися від своїх намірів. Козацтво продовжувало залишатися відкритим для інших станів і груп суспільства.

Вже на перших порах революції український уряд опинився перед непростю проблемою внутрішньої консолідації козацького стану, подолання роз'єднаності козацької старшини. Однак, попри всі зусилля Б. Хмельницького і його наступників, особливо П. Дорошенка, так і не вдалося згуртувати старшин навколо ідеї збереження єдності козацької України. Різні соціальні й зовнішньополітичні орієнтації, перевага регіональних, групових й вузькоєгоїстичних інтересів втягували їх у братовбивчий вир міжусобиць. До того ж, внаслідок помилок І. Виговського спалахнув збройний конфлікт між городовими козаками та запорожцями й окреслилося регіональне протистояння правобережного і лівобережного козацтва, що під впливом геополітичного фактора стало однією з найважливіших причин розпаду козацької України на три державні утворення, а в кінцевому рахунку і поразки революційного табору.

Далось взнаки і недостатнє усвідомлення урядами тієї небезпеки, що приховувало в собі (особливо з початку 70-х років XVII ст.) перетворення козацької старшини і заможного козацтва у землевласників, котрі набували земельні володіння або у формі тимчасової власності «на ранг» як винагороди від гетьмана й царя за службу у Війську Запорозькому, або приватної власності («зуполне», «на вспартя дому», «на подпору дому», придбані за допомогою купівлі). Тим самим козацький стан, з одного боку, роз'їдався з середини через те, що дана група козацької верхівки, пориваючи з традиційними козацькими політичними цінностями, зближалася з шляхтою, а з іншого – створювалися сприятливі умови для наростання суперечностей в середині козацької спільноти, що породжувало гострі соціальні конфлікти.

Окреме (і особливе) місце на різних етапах революції займали відносини центральної влади з такою суспільною інституцією, як православна церква. Б. Хмельницький, який добре усвідомлював виняткове значення православ'я у національно-

визвольній боротьбі й утвердженні національного державного організму, намагаючись залучитися підтримкою з боку православного кліру своєї політичної програми, відразу ж виступив на захист його інтересів. Під загрозою смертної кари він заборонив не тільки поспільству, але й козацтву втручатися «в справи духовніе церковніе священническіе» чи ображати «священников духовних отцов своїх»²¹⁰. Водночас щедро обдаровував монастирі земельними володіннями, зобов'язав підданих виконувати «звикле послушенство». Допускалося духовенство й до політичної діяльності, зокрема, воно могло брати участь у роботі військових і старшинських рад, старшинських з'їздів тощо. Без істотних змін ця політика продовжувалася і наступниками Б. Хмельницького, особливо П. Дорошенком. Зі свого боку духовенство (насамперед нижче) відіграло важливу роль не лише в ідеологічному обґрунтуванні мотивів боротьби поспільства й козацтва проти Речі Посполитої, але і в її організації та навіть у керівництві нею (подібні окремі випадки фіксуються в 1648–1652 рр.).

Разом з тим існують цілком серйозні підстави щодо неоднозначної оцінки участі вищих православних ієрархів в політичному житті козацької держави. Зокрема, якщо П. Дорошенку вдалося знайти повне порозуміння з Йосифом Тукальським щодо перспектив розвитку козацької України, то один із його попередників на київській митрополичій кафедрі Сильвестр Косов демонстрував непоодинокі спроби втручання у функціонування полково-сотенних органів влади й проведення самостійної політичної лінії стосовно Речі Посполитої й Російської держави, що вносило певне непорозуміння у його стосунки з Б. Хмельницьким. Ослаблення гетьманської влади наприкінці 50-х – першій половині 60-х років, відверте втручання Москви і російських воєвод у церковні справи (воєвода Трубецької восени 1659 р. наважився призначити місцеблюстителем митрополії чернігівського єпископа Л. Барановича), з одного боку, послаблювали позиції вищих церковних ієрархів, з іншого – сприяли оформ-

---

²¹⁰ Документи Богдана Хмельницького... – С. 108.

ленню угруповання (переважно москвофільського) духовенства, яке, почало активно втручатися у державно-політичні справи Лівобережного Гетьманату. Посилення його впливів, на думку деяких дослідників, породило феномен «двовладдя світської та духовної еліти», яке тривало тут до 1685 р., тобто до фактичного підпорядкування українського православ'я Московській патріархії²¹¹.

Не були простими і стосунки центральної та місцевої влади з міщанами. Попри те, що гетьмани (за винятком І. Брюховецького, який зробив невдалу спробу підпорядкувати самоврядні міста під гетьманську юрисдикцію), починаючи від Б. Хмельницького, дотримувалися політики збереження норм магдебурзького права, підтримували міське самоврядування й залучали час від часу вейтів і бурмистрів до роботи старшинських рад, на місцях спостерігалася тенденція, що засвідчувала прагнення полково-сотенної влади поставити у залежність від себе жителів магдебурзьких і ратушних міст, обкладати їх податками, змушувати виконувати різні повинності тощо. Навіть при Б. Хмельницькому великі міста (Київ, Переяслав, Чернігів, Ніжин), які традиційно володіли магдебурзьким правом, не вірили у можливість гарантій української влади щодо недоторканості їх привілеїв. Не випадково вони зверталися у 1654–1655 рр. безпосередньо до царя з проханнями підтвердити чинність магдебургії з тим, щоб відповідними грамотами «захищатися» і не мати над собою «більше панів». У наступні роки подібні клопотання перед російською стороною порушувалися й громадами інших міст (переважно Лівобережжя).

В системі взаємодії державної влади із соціальними спільнотами важливе місце відводилося політиці щодо селянства, потужним генератором соціальної активності якого у революційних подіях, як вже зазначалося, стало прагнення до здобуття козацького іmunітету. Селяни рішуче виступали проти панування

---

²¹¹ Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3-х кн. – Кн. 3. – К., 1994. – С. 91-94; Ричка В.М., Салій К.І. Духовенство // Історія української культури: У 5 т. – Т. 3. – С. 365-367.

шляхетського стану, підданства й повинностей, за особисту свободу й право вільно користуватися результатами важкої праці. Їм вдалося домогтися ліквідації заснованої на підневільній праці фільваркової моделі господарювання й утвердження індивідуальних селянських (на кшталт козацьких зимівників) господарств, що ґрунтувалися на праці вільної особи.

На перших порах (червень–липень 1648 р.) Б. Хмельницький намагався безуспішно взяти під контроль соціальний протест селян. Він вважав за можливе збереження існуючої моделі відносин між ними і шляхтою. Проте логіка подій війни переконала його, що шляхта беззастережно підтримує польський режим. Це обумовило той факт, що гетьман не лише відмовився від наміру силовими методами придушити селянський рух, а навпаки – почав сприяти його розгортанню. Враховуючи потужний спротив поспільства відродженню дореволюційних порядків, Б. Хмельницький визнав козацькі права за покозаченими селянами і міщанами, залишаючи їх у війську. Після перемоги під Батогом (червень 1652 р.) гетьман де-факто легітимізував основні завоювання селян: особисту свободу, право власності на землю й вступу до козацького стану²¹². Це, по суті, ознаменувало успішне завершення Селянської війни на теренах козацької України.

Розпад 1663 р. унітарної держави на два Гетьманати зумовив певні відмінності у політичних відносинах влади з селянством в кожному з них. У Лівобережжі, попри те, що окремі старшини, шляхтичі й монастирі набували мастності, уряд побоювався вживати заходи, спрямовані на позбавлення селян попередніх завоювань. Незважаючи на певні кроки щодо обмеження прав окремих груп, зростання податків, відродження особистої залежності (приватні, монастирські й рангові селяни), все ж до кінця революції переважна більшість селянства користувалася здобутими свободо-

---

²¹² Степанков В. Селянська війна 1648 – першої половини 1652 років: основні події, періодизація, особливості, наслідки // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 5. – К., 2005. – С. 289-305.

дами. Дещо інакше ці відносини склалися у Правобережжі – у результаті воєнних дій першої половини – середини 1670-х років, що вщент зруйнували цей регіон²¹³, чисельність місцевого селянства зменшилася майже у 20 разів порівняно з 1648 р., і воно перетворилося у невелику соціальну групу.

Одним із важливих аспектів революційних перетворень, що, до речі, не залишився поза увагою Європи, стала організація власної господарської структури, яка б відповідала економічним інтересам нової української спільноти. Слід зауважити, що перебудова економічної сфери ніколи не обмежується лише переакцентацією пріоритетності тих чи інших господарських галузей, нарощуванням їх виробничих спроможностей, технічним переоснащуванням та втягуванням у виробничий процес значного людського потенціалу. При цьому неодмінно порушується – з позитивними чи негативними наслідками – відлагоджена на попередньому етапі система торгівельно-економічних зв'язків; змінюються координати, в яких формуються відносини між суб'єктами господарської діяльності, а також сам їх характер; заторкуються ментально-свідомісний рівень та культура виробництва тощо²¹⁴. Саме такий комплекс проблем, які виносилися на порядок денний стихійним імпульсом революції і потребували свого нагального адміністративного врегулювання, і постав перед Б. Хмельницьким вже незабаром після його обрання на булаву.

---

²¹³ Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна. – К., 1999. – С. 262-264; Чухліб Т.В. Особливості селянського господарювання на Правобережній Україні (остання чверть XVII–XVIII ст. // Історія українського селянства: Нариси у 2 т. – Т. 1. – К., 2006. – С. 265.

²¹⁴ Про специфіку господарювання на українських землях у складі Речі Посполитої та пов'язаного з цим стану економіки, а також подальше формування відмінних соціально-економічних систем див., наприклад: *Зашкільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів, 2002; *Między Zachodem a Wschodem. – T. IV: Życie gospodarcze Rzeczypospolitej w XIV–XVIII wieku / Materiały konferencji naukowej.* – Torun, 2007; *Rusiński W.* Gospodarka i społeczeństwo w Polsce w okresie późno-feudalnym (XVI–XVIII w.). – Poznań, 2008 та ін.

Втягнений політичними подіями середини – другої половини XVII ст. у вир суспільних і соціально-економічних перетворень раннього нового часу, український соціум з конституюванням самостійної Української держави опинився перед непростим вибором – залишитися в межах середньовічного способу виробництва з відповідною системою господарських цінностей і формами організації відносин між суб'єктами господарювання або встати на шлях (власне, запропонований козацтвом) створення моделі, ґрунтованої на засадах ринкової економіки з вільним приватним підприємництвом та породженими новою епохою соціальними і господарськими зв'язками. Обравши другу альтернативу, українці в практичній площині її реалізації фактично опередили появу пізніших концепцій в галузі дослідження економічної історії та історії економічної думки. Йдеться про тісну пов'язаність економічної сфери з політичними, духовними та соціокультурними тенденціями свого часу, доведену в теоріях Й. Кулішера, Ф. Новаліса, В. Куля, У.У. Росту, Д. Лукача, Р. Фьорса, Й. Шумпетера, Ж. Пуар'є та багатьох інших мислителів.

Нова епоха, породжена соціально-економічними реаліями XVII ст. та визвольними змаганнями українців, викликала до життя ряд явищ, що є справжнім етносоціальним витвором української людності (зрозуміло, що це не виключало загальних тенденцій господарського розвитку, характерних для всього Європейського континенту). Загалом, попри наявну внутрішню і зовнішню деструкцію, в Українській державі створювалися сприятливі умови для економічного розвитку. Принципи економічного меркантилізму²¹⁵, закладені в програму державного будів-

---

²¹⁵ Стислу характеристику цієї економічної теорії див.: *Ведута Е.Н.* Стратегия и экономическая политика государства. – М., 2004; *Войтов А.Г.* История экономических учений. – 4-е изд., пер. и доп. – М., 2009; *Дейвіс Н.* Європа – історія. – К., 2006. – С. 540; *Меркантилізм.* – М.–Л., 1935; *Ткаченко А.А.* Экономическая история Западной Европы и Америки. – Запорожье, 1998. – С. 262.

ництва Б. Хмельницьким і в основі своїй підтримані практично всіма його наступниками, з одночасною налаштованістю на вільну підприємницьку діяльність покозаченого поспільства відкривали перспективи створення в козацькій Україні розвиненого господарського комплексу як органічної складової загальноконтинентальної системи. Повсякденною практикою господарювання, особливо на першому етапі революції, українці демонстрували переваги ініціативи особисто вільного індивідуума, який повністю усвідомлював залежність матеріального статку своєї родини від вкладеної у будь-яку виробничу сферу власної праці.

У середині XVII ст. стався грандіозний переворот у системі аграрних відносин – тут ліквідується велике й середнє землеволодіння. Кардинальні зміни, що відбулися в характері і формах земельної власності, порушили підвалини попередньої економічної системи. Відбувався масштабний перерозподіл земельного фонду. Основним економічним осередком економічного розвитку козацької України стало вільне селянське й козацьке господарство, що ґрунтувалося на приватній власності (сумісній з державою) на землю, чого не спостерігалось у жодній країні Східної і Центральної Європи (за винятком Скандинавії). З'явилася і набула надзвичайного поширення така форма козацького та селянського землеволодіння, як займанщина²¹⁶. Захоплення на основі існуючих звичаїв землі та її наступний обробіток стали чи не нормою господарського життя України. Характерно, що здобуті у такий спосіб землі козаки і селяни вважали своєю

---

²¹⁶ *Багалеї Д.И.* Займанщина в Левобережній Україні XVII–XVIII ст. // *Киевская старина.* – 1883. – № 12; *Гуржій О.І.* Займка землі й вільні військові села та містечка в загальному розвитку аграрних відносин на Левобережній Україні (друга половина XVII – перша половина XVIII ст.) // *Історія та історіографія України.* – К., 1985; *Його ж.* Про характер земельної власності та землеволодіння на Україні за доби пізнього феодалізму // *Історичні дослідження. Вітчизняна історія.* – Вип. 12. – К., 1986; *Його ж.* Еволюція соціальної структури селянства Левобережної та Слобідської України (друга половина XVII–XVIII ст.). – К., 1994.

власністю, якою могли вільно розпоряджатися: здійснювати операції купівлі-продажу, обмінювати, дарувати, заставляти і т. п.

У 40–70-х роках XVII ст. окреслилися межі основних економічних зон, господарський розвиток яких, крім низки спільних для всієї України характеристичних рис, мав доволі виразні відмінності. Це – західноукраїнський ареал, правобережний і лівобережний регіони, територія Запорозьких Вольностей, в кожній із яких створюються власні економічні моделі. Водночас започатковується процес поступового охоплення впливами утвердженої в козацькій державі господарської системи Слобожанщини (хоча на неї паралельно поширювалася чинність влади російського престолу) та українського Півдня.

Основними суб'єктами господарської діяльності у цей час стають реєстрове та низове козацтво, покозачене поспільство, православна церква і міста, а її центрами – селянські, міщанські, козацькі виробничі осередки, невелика кількість збережених шляхетських маєтностей, маєтки козацької старшини та вищого православного кліру й монастирів.

Товаризація ринку праці сприяла зміцненню торгівельно-економічних зв'язків між окремими господарсько-географічними регіонами як Української держави, так і того етнічного українського ареалу, що залишався поза її межами. Водночас зростаючий попит як на продукцію сільського господарства, так і на найрізноманітніший асортимент товарів промислового сектору сприяв розширенню і відмежуванню від вже добре відомих галузей нових виробничих напрямів, професійній спеціалізації.

Накреслюючи методологічні підходи до вивчення історії промислового виробництва в Україні, О. Оглоблин як головні висував два взаємопов'язаних завдання: по-перше, прослідкувати поступовий перехід галузей «від домашнього ремесла» до створення окремих підприємств, які б жили «ринком та були б оснащені останніми технічними удосконаленнями та інколи користувалися вільнонайманою працею»; по-друге, розглянути процес формування зосередженої в містах промисловості, що «створювалася розвитком ринку і діяла вільнонайманою пра-

цею...»²¹⁷. Зауважимо: обидва ці варіанти за доби революції синхронно розвивалися як на Лівобережжі, так і на Правобережжі, з більшою чи меншою мірою інтенсивності в окремо взятих господарських сферах.

Незважаючи на те, що сам термін «мануфактура» не набув на теренах Гетьманату помітного поширення (дослідники зазначають, що у XVII–XVIII ст. в Європі ним ідентифікували «не певну форму підприємництва, а промисловість загалом»²¹⁸), все ж прикметні риси мануфактуризації можна знайти у таких промислах, як мукомельний, лісний і тісно пов'язаний з ним будівельний, склоробний, залізорудний тощо. На промислову основу поступово ставали винокуріння, виробництво тканин (особливо сукна), селітроваріння. Дуже розгалужену мережу мала в 1650–1670-х роках харчова галузь, яка розвивалася переважно в малих підприємницьких формах, однак це зовсім не виключало поставленого на потік вироблення продуктів харчування в маєтностях козацької старшини, вищого православного духовенства та місцевої аристократії, а також великих монастирів з їх доволі розгалуженою і багатопрофільною господарською системою.

Без сумніву, політичні події наклали на економіку України свій помітний карб. Зокрема, темпи розвитку та продуктивності окремих галузей коригувалися станом війни з Польщею, Росією, Кримом та Туреччиною, міжстаршинськими усобицями та конфліктами, що також призводили до значних руйнувань та спустошень, згортанню господарської активності цілих регіонів або окремих поселень. Ці ж фактори зумовлювали і переважання тих чи інших виробів в загальному асортименті продукції. Адже нагальною була потреба забезпечити харчування, оснащення та

---

²¹⁷ *Оглоблин А.П.* Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика. – К., 1925. – С. 11–12.

²¹⁸ *Оглоблин А.П.* Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетманщине. – К., 1925. – С. 17; *Кулишер И.М.* Эволюция прибыли с капитала в связи с развитием промышленности и торговли в Западной Европе: В 2 т. – СПб., 1906. – Т. I. – С. 598.

озброєність козацьких полків. Збільшувався попит і щодо тих товарів, які необхідні були населенню для осілости на нових місцях, для нормального функціонування міста та села.

Загалом же привнесені революцією зміни в аграрний та промисловий сектори української економіки сприяли перетворенню її на оазу того типу господарювання, який, дещо раніше апробований на європейському заході, спричинив у наступному столітті в найбільш розвинених країнах континенту великий промисловий переворот і економічне зростання. Однак, на жаль, Україна опинилася на маргінесах цього європейського процесу. Реалії склалися так, що зміцнити паросткам нового на українському ґрунті не судилося. Вже після смерті Б. Хмельницького рудименти попереднього способу господарювання та виробничих відносин, що залишилися в надрах економічної сфери, поступово почали диктувати вибір між річпосполитською, російською та національною моделями господарювання не на користь останньої. Поверталася велика приватна власність, носії якої поширювали свій вплив як на сільськогосподарський, так і на промисловий сектори; створювалися умови для другої хвилі закріпачення поспільства; українська економіка знову підпадала під вплив іноземного капіталу, для якого володіння українським ринком, українськими чорноземами та українською сировинною базою ставало стрижнем власної економічної могутності.

Перетворення революційного характеру, що відбувалися у формах власності, сфері регулювання взаємин індивідів, соціальних станів і груп, стосунках між соціальними і державними структурами, між політичними інститутами тощо, вимагали свого правового оформлення. Поряд з цим спостерігалася трансформація різних моральних понять й правил поведінки²¹⁹, що також потребувало їх закріплення певними правовими нормами. Проте політична еліта не була готовою усвідомити всю глибину політичної значущості створення національного правового кодексу

---

²¹⁹ Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. – К., 1996. – С. 126.

(вона приступила до його розробки лише у другій чверті XVIII ст.). За умов його відсутності, що вкрай негативно позначалося на функціонуванні політичної системи, а також виступало потенційною загрозою реставрації дореволюційної моделі соціально-економічних відносин, реалії революційних змін у суспільній сфері спонукали владу визнати чинність козацького звичаєвого права і судочинства на теренах всього Гетьманату.

Вироблене умовами повсякденного життя на міцній підвалі природних потреб козаків і переселенців-колоністів, не обмежуваних середньовічними правовими нормами²²⁰, воно перетворилося на основний регулятор поземельних відносин, соціально-правового статусу селянства й козацтва і взаємин між ними, а також у головну перепону феодалізації старшини й заможного козацтва. Саме звичаєве право легітимізувало процес перерозподілу землі магнатів, шляхти, католицької церкви й Корони на користь українського посіпльства. Крім того, молода політична еліта Української держави, запроваджуючи нормативи правового врегулювання відносин у новому суспільстві, спиралися значною мірою і на традиційні збірки права Литви і Польщі, з яких були почерпнуті й використовувалися у практиці судочинства окремі політико-правові норми і приписи.

Процес формування Української держави невідворотно поставив на порядок денний питання забезпечення її зовнішнього суверенітету та повноправної суб'єктності в системі міжнародних відносин, що склалася в Європі на середину XVII ст. Успішне вирішення цих завдань у вкрай несприятливій для козацької

---

²²⁰ Див.: *Паньонка І.* Апарат управління Запорозької Січі (середина XVI ст. – 1775 р.): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Львів, 2000. – С. 11; *Щербак В.* Право як станова ознака українського козацтва другої половини XVI – першої половини XVII ст. // На чолі козацької держави. Деякі аспекти історії Визвольної війни українського народу XVII століття. – Вип. 1. – Рівне, 1994. – С. 29-49; *Його ж.* Українське козацтво: формування козацького стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К., 2000. – С. 103-113; *Його ж.* Витоки козацького права // Історія українського козацтва: Нариси у 2 т. – Т. 1. – К., 2006. – С. 94-100.

України геополітичній ситуації, коли інтереси жодної з провідних країн континенту, що, власне, і визначали правила гри на міжнародній арені, не передбачали визнання її незалежності, вимагало від українського уряду створення ефективної дипломатичної служби.

В основу діяльності українського інституту дипломатії було покладено накопичений козацтвом досвід зносин з іншими країнами. Загалом у роки революції сформувалася відносно струнка, не забюрократизована й ефективна вертикаль врегулювання зовнішньополітичних питань. Від початку 1649 р., з поступовим нівелюванням ролі Генеральної ради, в Україні починає оформлюватися унікальна для європейської політичної практики дуалістична система управління дипломатичною службою – через посередництво старшинської ради та гетьмана. Поточну дипломатичну роботу виконував центральний орган виконавчої влади – Генеральна канцелярія.

Функціональне поле дипломатичної служби визначалося змістом завдань, які доводилося розв'язувати владі у зовнішньополітичній сфері. Так, упродовж 1648 р. зусилля дипломатії спрямовувалися на укладення й збереження союзу з Кримом, пошуки порозуміння зі Стамбулом, заохочування російського царя і трансильванського господаря до боротьби за польську корону, визнання урядом Речі Посполитої України її рівноправним суб'єктом. З першої половини 1649 р. й до 1654 р. пріоритет надавався досягненню визнання Польщею та іншими країнами незалежності Української держави, запобіганню створення або ж руйнуванню антиукраїнської коаліції, пошуку надійного протектора. У 1654–1657 рр. провідними напрямками зовнішньої політики стають формування антипольської коаліції, забезпечення міжнародної підтримки щодо законності включення до складу фундованого державного організму західноукраїнських земель, нейтралізація спрямованого проти України кримсько-польського військово-політичного союзу та захист внутрішнього суверенітету від посягань з боку Російської держави. Важливою сферою діяльності дипломатів у 1648–1657 рр. залишався збір інформації

про характер міжнародних відносин у Центральній, Східній та Південно-Східній Європі, внутрішньополітичне становище потенційних союзників і противників, їх військову спроможність тощо. Характерним для української дипломатії кінця 1650-х – 1670-х років стало формування представницьких (за участю делегованих старшин і козаків від кожного полку) посольств, завданням яких було вироблення змісту важливих міжнародних договорів або ж їхнього ухвалення. Наприклад, за таким принципом організовувалися посольства навесні 1659 р. на Варшавський сейм для ратифікації Гадяцького договору, восени того ж року до Москви для перегляду статей нав'язаного Ю. Хмельницькому Переяславського договору, навесні 1669 р. до Стамбула для остаточної редакції змісту українсько-турецького договору тощо.

Характерно, що при всіх політичних режимах і за будь-яких обставин основним у діяльності української дипломатії залишалося гарантування, за словами Б. Хмельницького, безпеки й «цілості нашої держави»²²¹. У контексті цієї головної мети на чільне місце виходило питання пошуку порозуміння з сусідніми країнами, уникнення загострення відносин з ними. Проте геополітична ситуація навколо Української держави складалася несприятливо. На середину XVII ст. на європейському зовнішньополітичному полі не лише відбулася зміна конфігурації основних фігурантів міжнародних відносин, а й, по суті, було запропоновано відмінні від попереднього часу правила гри. Укладення у жовтні 1648 р. Вестфальського миру засвідчило поразку австрійських та іспанських Габсбургів, крах їхніх намірів створити під своєю егідою світову «християнську» імперію й придушити реформаційний рух. Послабилися позиції Німеччини, Ватикану й частково Речі Посполитої, уряд якої ще 1645 р. пішов на зближення з Францією. Помітно змінилося становище Швеції, до якої відійшла належна до німецької території частина північного узбережжя, що створювало потенційну загрозу польським інтересам у

---

²²¹ Документи Богдана Хмельницького... – С. 597.

прибалтійському регіоні. У вииграші виявилася також Франція, що отримала змогу відігравати провідну роль у Західній і Центральній Європі. Важливе значення мало встановлення Вестфальським миром європейської системи державних кордонів, непорушність яких відтепер мала гарантуватися міжнародним правом.

Головним «яблуком розбрату» у міжнародному дипломатичному та військовому суперництві, яке, починаючи від 1650-х років, не могли поділити між собою провідні монарші двори Центрально-Східної, Південно-Східної та Північної Європи, залишалася проблема підпорядкування своїм впливам нової центрально-східноєвропейської держави – Українського Гетьманату. «Його міжнародно-правовий статус, – зазначають сучасні українські дослідники, – в цей час, зважаючи на геополітичні перегрупування та міжнародні інтереси країн... постійно змінювався. Впродовж цього часу вітчизняна дипломатія ставала все більш залежною від намірів Османської імперії, Речі Посполитої, Московсько-Російської держави, Шведського королівства, Кримського ханства...»²²². Понад п'ять десятиліть українська влада, щоб забезпечити реалізацію національного політичного проекту, була змушена постійно зважати на суперництво сильніших сусідніх держав, переходити з одного боку на інший, відмовлятися від одного протектора-сюзерена на користь іншого. Тим самим забезпечувалася міжнародно-правова легітимність ранньомодерної Української держави, а водночас визначалися основні вектори зовнішньополітичних програм українських урядів.

Так, якщо протягом 1649–1657 рр. стратегічна мета зовнішньополітичної доктрини спрямовувалася на досягнення незалежності держави і концентрації у її межах усіх етнічних українських земель, то від початку 1660-х років головним стає збереження територіальної цілісності козацької України та її внутрішнього і зовнішнього суверенітету. Після Андрусова 1667 р. зусилля переважно спрямовуються на досягнення возз'єднання трьох ново-

---

²²² Чухліб Т. Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. – К., 2010. – С. 126.

утворених політичних центрів та відновлення суверенітету, а після ліквідації Правобережного Гетьманату – на утримання його територіального ядра у складі Української держави. На початку XVIII ст. визначальним стає збереження існування самої держави. Основними механізмами досягнення цих стратегічних цілей залишалася політика лавірування між найпотужнішими тогочасними міжнародними гравцями.

Насправді зовнішньополітичні фактори накладалися на ускладнення ситуації в самій Україні, що не могло не позначитися відповідним чином на її зовнішній політиці та діяльності дипломатичної служби. До негативних явищ, що виразно окреслилися в політичному житті козацької держави фактично відразу по переході булави до рук І. Виговського, а надалі (якщо не рахувати короткі проміжки часу) демонстрували стійку тенденцію до загострення, слід віднести послаблення центральної влади, виділення (не без втручання російської сторони) в окрему політичну структуру Запорожжя та започаткування відмінних політичних процесів у лівобережному регіоні. Вони отримали подальший розвиток наприкінці 1650-х – на початку 1660-х років і зумовили, як вже зазначалося, перетворення унітарної держави, по суті, на конфедерацію трьох політичних центрів. Поліцентризм влади не міг не породити і поліцентризму зовнішньої політики. В кожному політичному центрі розроблявся власний зовнішньополітичний курс і формувалася своя дипломатична служба, що різко послаблювало міжнародне становище Української держави й створювало оптимально сприятливі умови для урядів інших країн щодо реалізації за її рахунок власних геополітичних амбіцій.

Інша негативна тенденція полягала у відсутності скоординованих дій згаданих політичних утворень на міжнародній арені. Ще одну особливість становило те, що на початку 1660-х років зароджується новий вектор політичних відносин – між Лівобережним Гетьманатом та Запорожжям. Дипломатичні акції в цьому напрямі спрямовувалися на досягнення порозуміння, розв'язання конфліктних ситуацій і відновлення територіальної цілісності держави.

Важливо також відзначити і той факт, що в умовах різкого послаблення військового потенціалу козацької України внаслідок руйнування економічної сфери, обезлюднення та спустошення значних територіальних масивів (зокрема, правобережний регіон втратив понад 90% населення), політичного поліцентризму та наростання зовнішнього тиску саме дипломатичний вектор набуває вирішального значення у розв'язанні зовнішньополітичних проблем, поступово відтіснивши на другі ролі мілітарну складову.

На момент завершення Української національної революції конфліктну ситуацію з задіяністю зовнішньополітичних гравців навколо визначення міжнародного статусу України так і не було повністю розв'язано. Перебуваючи в силовому полі своїх могутніх сусідів, втягнена у вир безперервних соціально-політичних протиборств, Українська ранньомодерна держава втрачала свої потенційні можливості. Останнє не могло не позначитися на її геополітичному становищі, коли із суб'єкта вона поступово перетворилася на об'єкт міжнародних відносин. На кінець XVIII ст. основний масив українських земель був поділений між Австро-Угорською та Російською імперіями.

ПРОСТІР РЕВОЛЮЦІЇ ЯК ПОЛЕ ПЕРЕТИНУ ІДЕОЛОГІЙ, СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ СПОДІВАНЬ ТА МЕНТАЛЬНО-СВІДОМІСНИХ СТЕРЕОТИПІВ

Свого часу відомий дослідник західноєвропейської цивілізації нової доби М. Кареев зробив вельми цікаве спостереження щодо подібності ранньомодерних революцій з іншим непересічним явищем тогочася, втіленим у феномені просвіченого абсолютизму. Обидва вони, зауважував вчений, «можуть бути підведені під одне спільне поняття перетворювального руху XVIII віку під знаменом суспільних ідей цього століття»²²³. І хоча, без сумніву, при цьому малися на увазі насамперед революції в Америці та Франції й реформаційні програми абсолютистських режимів Фрідріха II Великого, Йосифа II Австрійського, Густава III, Леопольда I та інших коронованих носіїв просвітницької ідеології, запропонований ракурс, видається, відкриває ще одну заманливу перспективу в тематичному полі Української революції XVII ст. – часі, коли національний соціокультурний простір виявився буквально перенасичений свідомісними інноваціями, найзаповітнішими сподіваннями, розширенням світоглядних горизонтів. При цьому йдеться не лише про інтелектуальні пропозиції, що зароджувалися в елітарних колах. Якісних модифікацій зазнавали всі рівні суспільної свідомості. Все це у свою чергу не могло не спровокувати появу відповідних поведінкових моделей, вповні раціонально вмотивованих²²⁴.

---

²²³ Кареев Н.И. История Западной Европы в новое время. – СПб., 1904. – Т. 3. – С. 5.

²²⁴ Див., наприклад: Нэбб К. Радость революции. – М., 2003; Соса А. М.-И. Диалектика объективных и субъективных факторов формирования

Вочевидь, що чи не найбільш вдалою спробою введення революції в ідеологічний контекст і на сьогодні в соціогуманітаристиці продовжує залишатися написана на початку 1970-х років праця англійського історика, філософа і культуролога К.Г. Доусона²²⁵, яка репрезентує нерозривний зв'язок французьких реалій революційної доби з тими теоріями та ідеями, які переповнювали тогочасний соціокультурний простір. Разом з тим не буде перебільшенням стверджувати, що загалом вивчення ідеології й соціальної психології учасників протестних рухів становить один з важливих і перспективних наукових напрямів, у якому кожна означена складова вимагає особливих дослідницьких практик і підходів. Розглядаючи ідеологію «як систему ідей, що відбивають інтереси найрізноманітніших суб'єктів політичної діяльності і створюють теоретичну основу для організованих політичних дій, наймогутніший генератор політичної активності», сучасні науковці наголошують на присутності в ній «концепту самовизначення», завдяки чому вона «здатна об'єднати великі групи людей для досягнення певних цілей, в т. ч. і створення власної (самостійної) держави»²²⁶. Як на важливу складову сутнісного навантаження поняття «ідеологія» Л. Браун вказував на притаманну їй здатність пробуджувати як в індивідів, так і у мас настільки сильне відчуття відповідальності щодо своїх переконань, що воно здатне притлумити в них природний страх смерті, перетворюючи на затягати поборників сповідуваних ідеалів²²⁷. Як наслідок, за словами Л. Піменової, «учасники революції в повному сенсі цього слова» починають виступати свідомими

сознания масс в процессе социалистической революции (на примере Кубы): Дис. ... канд. филос. наук. – М., 1984; Юревич А.В. Психология революций. Препринт. – М., 2007 та ін.

²²⁵ Російськомовний переклад цієї праці здійснено на початку XXI ст.: Доусон К.Г. Боги революции / Пер. с англ. – СПб., 2002. – 332 с.

²²⁶ Осипова С.А. Процесс государствообразования: подходы к определению природы понятия и структура // Актуальні проблеми політики. – Вип. 55. – 2015. – С. 126-127.

²²⁷ Brown L.B. Ideology. – Harmondsworth, 1973. – P. 28.

творцями «її історії, створюючи такий дискурс і такі форми політичної практики, які принципово змінюють розклад сил і подальший хід історичного процесу»²²⁸.

На сьогодні в полі соціогуманітаристики простежується тенденція до розмежування предметних обширів двох дисциплінарних комплексів. Так, під ідеологією розуміється «система концептуально оформлених уявлень та ідей, яка відбиває інтереси, світогляд й ідеали різних суб'єктів політики», зокрема, націй та суспільства загалом, і «виступає формою санкціонування або існуючого в суспільстві правління і влади (консервативна ідеологія), або радикального їх перетворення (ідеологія лівих і правих рухів)»²²⁹, з притаманним їй функціональним спектром (як-то самоідентифікація, легітимація, мобілізація тощо), здатним забезпечити важливі суспільно-політичні перетворення²³⁰. Натомість соціальна психологія відноситься до іншої сфери свідомості, що впливає на спроможність людини взаємодіяти у великих або малих соціальних групах, визначає шляхи соціалізації особистості та розвиток соціальних або ж політичних установок²³¹. Водночас, на думку О. Уледова, «політичні, моральні, естетичні, філософські та інші ідеї й уявлення, включені у зміст суспільної психології, виступають не у формі теорій, концепцій,

---

²²⁸ Пименова Л.А. Как человек становится революционером? // Одиссей. Человек в истории. – М., 2000. – С. 280.

²²⁹ Новая философская энциклопедия: В 4-х т. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 2010. – Т. 2. URL: ena.biblioclub.ru/Termin/174354_Ideologiya.

²³⁰ Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002. – С. 235-236; Енциклопедія історії України. – Т. 11. – К., 2011.

²³¹ Див., наприклад: *Блуменау С.Ф.* От социально-экономической истории к проблематике массового сознания. Французская историография революции конца XVIII века (1945–1993 гг.). – Брянск, 1995; *Журавлев В.В.* В дополнение к сказанному: революция сквозь призму личного интереса // Отечественная история. – 1995. – № 4. – С. 214-218; *Кабанес О., Насс Л.* Революционный невроз. – М., 1998. – С. 251-268; Революция и человек: социально-психологический аспект. – М., 1996; *Шкуратов В.А.* Историческая психология. – 2-е, перераб. изд. – М., 1997 та ін.

систем поглядів, як це має місце в ідеології, а головним чином у формі переконань, вірувань, установок на сприйняття дійсності та ставлення до неї»²³². Аналогічних поглядів дотримуються й інші науковці. При цьому одночасно проглядається тенденція до відшукування саме на психологічно-ментальному рівні тих неусвідомлених поведінкових імпульсів та спалахів стихійності, які помітно підсилюють в революції момент ірраціональності²³³. Разом з тим ще на початках своєї академічної кар'єри Б. Паригін досить аргументовано продемонстрував, що не існує жодних підстав для того, щоб цілковито ототожнювати суспільну психологію з емоційними процесами. Відповідно до його трактування, суспільна психологія «включає в себе також і ті думки та ідеї про суспільне життя, які ще не знайшли вповні чіткого й точного ідеологічного оформлення й систематизації»²³⁴.

Виводячи соціальну психологію революцій в один з пріоритетів сучасної революціології, дослідники як основні називають два напрями їхнього «соціально-психологічного пояснення»: через аналіз психологічних якостей та широту соціальних горизонтів лідерів, а також виявлення глибинних пластів і процесів психологічного стану суспільства, що дають поштовх зародженню революційних настроїв та пропонують розмаїття модифікацій останніх на подальших етапах наростання революційної динаміки²³⁵.

---

²³² Уледов А.К. Актуальные проблемы социальной психологии. – М., 1981. – С. 58.

²³³ Див., наприклад: Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. – М., 1990. – С. 106; Булдаков В.П. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. – М., 1997. – С. 352; Революция и реформа: их влияние на историю общества («круглый стол») // Новая и новейшая история. – 1991. – № 2. – С. 86 та ін.

²³⁴ Парыгин Б.Д. Общественная психология как социальное явление // Философские науки. – 1964. – № 6. – С. 86.

²³⁵ Юревич А.В. Социальная психология революций // Психология. Журнал высшей школы экономики. – 2006. – Т. 3. – № 4; Kimmel M.S. Revolution: a Sociological Interpretation...

Загалом реалії переддня революційного виступу на українських теренах Речі Посполитої об'єктивно унаочнюють відомий теоретичний постулат, згідно з яким «революційні настрої» провокуються «роздратуванням, труднощами, ненавистю і фрустрацією, які невід'ємно притаманні здійсненню радикальних змін»²³⁶. Разом з тим, ведучи мову як про психологічний, так й ідеологічний компоненти суспільної свідомості, варто, природно, пам'ятати, що до цих питань також слід підходити з позицій історизму, а отже, неодмінно враховувати те, що соціальні стереотипи та ідеали, якими жило українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу, формувалися впродовж багатьох століть. Окремі з них беруть початок ще у княжій добі, інші виникли й поширилися у литовський і польський періоди української історії. Проте основні соціальні орієнтири, що детермінували поведінкові моделі різних суспільних верств і, по суті, на багато років наперед визначили основний алгоритм соціокультурного розвитку українського соціуму, зародилися саме у роки Української національної революції. Ставши основним корелятором традиційних «ціннісних систем»²³⁷, революційна доба внесла докорінні зміни у суспільну свідомість і спосіб мислення практично усіх верств українського суспільства, що, по суті, означало закладення підвалин формування в Україні нової політичної культури.

Рівень розвитку останньої як сукупності усталених політичних поглядів, позицій і цінностей, типових стереотипів політичної поведінки, психологічних орієнтацій, ментальності тощо²³⁸, якими обумовлюється «діяльність суб'єктів політики, функціо-

²³⁶ *Hoffer E.* The Ordeal of Change. – New York, 1964. – P. 4-5.

²³⁷ *Сорокин П.А.* Человек. Цивилизация. Общество. – С. 269-270.

²³⁸ Див.: *Сас П.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – С. 10-37; *Струкевич О.* Політикокультурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). – К., 2002. – С. 23-94; *Його ж.* Політична культура еліти Української козацької держави: методологічні аспекти дослідження // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 3. – К., 2003. – С. 263-280.

нування політичних інституцій»²³⁹, розцінюється як важливий критерій змін в політичній сфері. Вченими неодноразово відзначалося, що сформована в умовах революційної боротьби якісно відмінна від річпосполитської форма української політичної культури засновувалася на національних традиціях, коли «панівна за польської влади ідеологія шляхетського сарматизму та католицької контрреформації поступилася новій ідеології вільного козацького товариства та православ'я ... нове суспільство базувалося на ідеї, згідно з якою козацька шабля принесла йому визволення»²⁴⁰. Вироблена козацькою спільнотою система цінностей (права і вольності Війська Запорозького й руського народу, ідеал свободи, лицарська служба, демократизм, відданість товариству, патріотизм тощо) «вже на середину XVII ст. фактично почала визначати ціннісні орієнтації українців як нації...»²⁴¹. Центральне місце в ній зайняв комплекс знань і уявлень щодо суспільно-адміністративного устрою та політичної системи козацької України, її інституцій, принципів їхнього функціонування тощо. Під впливом революційних перетворень відбувався складний, часто суперечливий процес їх переосмислення, наповнення новим змістом, зламу усталених стереотипів й зародження нових світоглядних топосів.

Сцементований накалом національно-визвольної боротьби у ранньомодерну націю, український соціум продемонстрував високий рівень суспільної соціально-культурної ідентичності. У свідомості різних прошарків суспільства на 1648 р. уже сформувалося сприйняття тягlostі й легітимності власного політичного життя, історичної окремішності руського (українського) народу,

---

²³⁹ Політологія. Навчально-методологічний комплекс. – К., 2005. – С. 368.

²⁴⁰ *Сисин Ф.* Чи було повстання Богдана Хмельницького революцією? Зауваги до типології Хмельниччини. – С. 576.

²⁴¹ *Матях В.* Формування системи політичних цінностей козацької громади та їх укорінення в суспільну свідомість // *Історія українського козацтва: Нариси у 2 т. – Т. 1.* – К., 2006. – С. 163.

його рівноправності з польським і литовським й добровільності приєднання (на правах паритетності) до польського у складі Речі Посполитої. Відповідно порушення національних та релігійних прав українців у політичному просторі Речі Посполитої автоматично узаконювало в їхніх очах боротьбу за визволення. Ці зміни суспільних настроїв добре відчув Б. Хмельницький, який у листі до султана, датованому 7 грудня 1651 р., підкреслював: «...бачу, що є самою Божою волею, аби народ руський залишався вільним від неволі польської»²⁴². Причому обґрунтування законності суверенного існування української спільноти відбувалося шляхом апелювання до природного права²⁴³ та права захоплення (згідно з останнім, «територія, захоплена у війні, правомірно належала переможцеві»²⁴⁴). Так, під час зустрічі 24 лютого 1649 р. з польськими комісарами у Переяславі український гетьман констатував: «...вільно мені там управляти, мій Київ, я є володарем і воєводою київським; дав мені то Бог – і що більше – дякуючи шаблі моїй»²⁴⁵. Ця ж думка у різних варіаціях простежується і в низці інших джерел.

Процес творення нової моделі політичної культури, яка впливала на сферу свідомості, поведінку соціуму й способи функціонування політичних інститутів, позначений кількома послідовними стадіями. Для першої з них характерне формування (на основі ідеї станового козацького автономізму) програми козацької політичної автономії, яка знайшла своє втілення «у політико-культурних орієнтаціях старшини на включення України до три-

---

²⁴² Документи Богдана Хмельницького... – С. 233.

²⁴³ *Howard M. Wojna w dziejach Europy.* – Wrocław–Warszawa–Kraków, 1990. – S. 49.

²⁴⁴ *Плохий С.* Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // *Mediaevalia Ukrainica: Ментальність та історія ідей.* – Т. III. – К., 1995. – С. 86-87.

²⁴⁵ *Воссоединение Украины с Россией...* – Т. 2. – М., 1953. – С. 111; *Шевченко Ф.* Історичне минуле у сприйнятті Богдана Хмельницького // *Доба Богдана Хмельницького (До 400-річчя від дня народження великого гетьмана): Зб. наук. праць.* – К., 1995. – С. 99.

алістичної Речі Посполитої як рівноцінної Польщі та Литви складової»²⁴⁶. Перетворившись з початком революції в основну засаду політичних поглядів більшості старшин і козацького товариства, вона ще впродовж тривалого часу продовжувала визначати діяльність суб'єктів політики та політичних інституцій. Навіть послідовні прихильники програми незалежності козацької України в ряді випадків допускали можливість повернення до складу польсько-литовської держави за умови реформування політичного устрою останньої у федерацію рівноправних суб'єктів.

Друга стадія характеризується тим, що система орієнтацій на політичну автономію трансформувалася в ідею незалежності Української держави, що стало найбільшим досягненням у процесі еволюції політичної свідомості еліти молодого українського суспільства. Націленість на звільнення «з лядської неволі» всього «народу руського», унезалежнення від Речі Посполитої новоутвореного державного організму, по суті, означало поворот в політичній культурі до національної ідеї, що стала визначальною у визвольних змаганнях українців на майбутнє, а водночас спричинилася до виокремлення й основної сфери владного волепокладання – державотворчої.

Зокрема, вже влітку 1648 р., внаслідок помітної радикалізації настроїв учасників революційної боротьби, в їх свідомості починає зароджуватися (далеко не завжди чітко сформована) ідея унезалежнення України від Корони²⁴⁷. Ці погляди реалізувалися у надзвичайно інтенсивному процесі розбудови (в традиціях Запорозької Січі) державних інституцій. Починає формуватися думка щодо можливості реалізації соціальних ідеалів лише за умови

---

²⁴⁶ Струкевич О. Політична еліта // Історія української культури: У 5 т. – Т. 3. – К., 2003. – С. 321.

²⁴⁷ БЧ. ВР. – № 142. – Арк. 543, 545; № 143. – Арк. 27; Бібліотека Польської академії наук. Відділ рукописів. – № 1062. – Арк. 276 (1); БН. ВМФ. – № 41744; Мицик Ю.А., Цибульський В.І. Волинь в роки Визвольної війни українського народу XVII століття. Документи і матеріали. – Рівне, 1999. – С. 12; Michalowski J. Księga pamiętnicza. – S. 183.

ліквідації польського панування й утвердження національного формату влади.

Принципи української державної ідеї вперше було озвучено Б. Хмельницьким у лютому 1649 р. під час переговорів з польською стороною. Переведення їх у площину практичної реалізації розпочалося на початку червня. Відтоді, на думку О. Оглоблина, «головною метою» його діяльності «було вдержати й розбудувати Українську Козацьку державу, оборонити її мілітарно й правно-політично й забезпечити дальший розвиток української нації шляхом поширення української державної влади на всі етнічні українські землі й охоплення українським політичним та економічним впливом цілого простору між Балтикою й Чорним морем»²⁴⁸.

В програмі державного будівництва Б. Хмельницьким відразу було взято орієнтир на пріоритет національних інтересів, цілісність територіального та політичного простору, консолідованість влади і суспільства, збалансованість геополітичної конфігурації тощо. Вочевидь, що головне призначення держави вбачалося її фундаторам у забезпеченні функціональної спроможності українського суспільного організму в аспектах створення оптимально сприятливих умов своєї подальшої внутрішньої еволюції, запорукою чого мали, насамперед, стати соціальна стабільність, а також належний стан економіки, зразки поступального розвитку якої демонстрували, наприклад, Англія, Нідерланди, Франція.

Одночасно домінантний на українських обширах стиль мислення, що наклався на вироблену козацькою спільнотою шкалу суспільних орієнтирів та цінностей, сприяв абсолютизації в політичній культурі Української держави європейської ранньомодерної ідеї щодо самодостатності людської особистості. Відповідно у ранг загальнодержавних абсолютів виводилися категорії свободи, рівності, превалювання загальнодержавного інтересу.

---

²⁴⁸ *Оглоблин О.* Українсько-Московська угода 1654 // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). – К., 2003. – С. 159.

Сформулювання державної ідеї відіграло вирішальну роль у розвитку суспільної свідомості від рівня етнічно-культурного ототожнення до національного самовизначення. Однак на шляху її реалізації доводилося долати серйозні перешкоди – конфесійну роз'єднаність нації, силу традиційного егоцентричного спрямування соціально-психологічних стереотипів поведінки тих чи інших верств суспільства, територіальний розкол України, пасивність верхівки православної церкви та інтелектуальних кіл, що зіграло вкрай негативну роль у розвитку національно-визвольної боротьби, націленість претендентів на булаву на пошуки військово-політичної допомоги ззовні. Ці фактори зумовили глибокий розкол в лавах еліти, серед якої, починаючи від кінця 1650-х років, чітко окреслилася тенденція повороту від концепції створення незалежної соборної національної держави до ідеї автономізму, що виявила свою неспроможність розв'язати українське питання ще 1648 р. Подібні деструктивні настрої серед певної частини владної верхівки деморалізуюче впливали на позиції козацтва, селян та міщанського стану.

На початковому етапі Національної революції відбувався унікальний в масштабах відомих на той час соціальних практик процес формування нового елітарного прошарку, якому випало не лише стати на чолі визвольного руху українців, а й долучитися до творення незалежного державного організму. Сьогодні є доведеним фактом, що українська державна еліта рекрутувалася з соратників Б. Хмельницького по організації повстання, дещо згодом – із козаків та старшин козацьких реєстрових полків, покозачених шляхтичів, які перейшли на бік повстанців, а також посполитих. У ході формування адміністративно-політичного устрою козацької України на її території виникли десятки козацьких полків, очолюваних представниками різних станів і груп. Визнання гетьманом козацьких прав за покозаченими селянами і міщанами зумовило включення їх керівників до складу старшини, що, безумовно, сприяло консолідації останньої.

Однак згуртування еліти протягом 1648 – першої половини 1649 рр. означало не зняття чи подолання суперечностей в її

середовищі, а зближення на основі висунутих Б. Хмельницьким ідей. Втім, неможливість повною мірою реалізувати державну ідею протягом 1649–1653 рр., необхідність укладення договорів з польським урядом неоднозначно позначилися на формуванні в новій суспільній стратифікації вищого прошарку, розвитку його політичної свідомості. Більше того, частина представників владної еліти фактично відмовила гетьману в підтримці його державотворчої програми. Вкрай негативну роль у процесі розвитку державної ідеї та її утвердження в суспільній свідомості відіграли різке загострення соціально-політичного конфлікту в Гетьманаті та активне втручання сусідніх держав у його внутрішні справи.

Невдачі у боротьбі за незалежність, з одного боку, посилювали сумніви у можливості розбудови самостійного державного організму й тим самим послаблювали вплив національної ідеї на розвиток самосвідомості еліти, з іншого – сприяли утвердженню в ній ідеології автономізму, формуванню комплексу національно-політичної неповноцінності. А постійна загроза втрати (в разі поразки у війні з Річчю Посполитою) своїх соціально-політичних прерогатив обумовлювала в ментальності старшини переважання приватних інтересів над державними. Вже незабаром, залежно від підходів до розв'язання питань державного будівництва, врегулювання соціальної й економічної сфер, а також відносин з Річчю Посполитою, в старшинському середовищі почали виокремлюватися різні угруповання, конфігурація яких часто змінювалася. З кінця 1650-х років певним рівнем стабільності виділялися три: незалежників, автономістів і прихильників окремого статусу Вольностей Війська Запорозького. На жаль, вони нерідко займали діаметрально протилежні позиції щодо створюваної моделі соціально-економічних відносин, політичних форм правління і державного устрою.

Власне, розкол політичної еліти й складний характер відносин між управлінськими структурами тих федеративних утворень, на які розпалася козацька Україна, стали одними з головних причин дестабілізації її політичної системи. Свій деструктивний вклад в розхитування ситуації внесла і відсутність єдності в

середовищі православного духовенства. Активна участь церковних ієрархів у політичному житті в умовах гострої міжособної боротьби старшин за владу, поділу козацької України на два Гетьманати й виокремлення на засадах станової автономії Запорожжя сприяла формуванню кількох клерикальних угруповань, що орієнтувалися на Річ Посполиту (С. Косов та Д. Балабан), Росію (І. Гізель, Л. Баранович, М. Филимонович, С. Адамович), Туреччину (Й. Тукальський). Суперечності між ними послаблювали позитивний потенціал церкви у справі згурпування політичної еліти козацької України для відстоювання національних інтересів, у тому числі автокефалії Київської митрополії²⁴⁹, що, як відомо, було використано Росією.

За оцінкою Д. Дорошенка, на весну 1665 р. Україна перебувала у «стані загальної анархії»²⁵⁰. Цей процес в основному завершився лише у 1666–1667 рр., коли з великими труднощами П. Дорошенку у Правобережжі, а І. Брюховецькому в Лівобережжі вдалося нормалізувати ситуацію. Зокрема, відновилася стабільність гетьманської влади, було призупинено чинність класичних чорних рад, поновлено функціонування представницької генеральної і старшинської рад. Відповідно створювалися належні умови для повноцінної діяльності полкових і сотенних урядів. Однак возз'єднання Правобережного і Лівобережного Гетьманатів у 1668 та 1674 рр. мало, скоріше, формальний характер, оскільки обидва політичні організми продовжували жити осібним життям й не припиняли міжособної боротьби, яка, як це не виглядає парадоксально, з обох сторін велася під гаслами «єдності України». Важливу роль каталізатора у дестабілізації політичних процесів в Україні відіграв геополітичний фактор. Уряди Росії, Польщі й Криму, підтримуючи того чи іншого претендента

---

²⁴⁹ Див., наприклад: *Огієнко І.* Українська Церква. Нариси з історії Української Православної Церкви: У 2 т. – Т. 1. – К., 1993; *Федорів Ю.* Історія Церкви в Україні. – Львів, 2007 та ін.

²⁵⁰ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985. – С. 47.

на булаву, спеціально провокували внутрішній конфлікт, застосовуючи для цього всі можливі засоби і ресурси. Таку спрямованість їхньої політики непоодинокі фіксують джерела. Було б «непоправною втратою для Р[ечі] П[осполитої], – підкреслював, наприклад, один з польських сановників у вересні 1671 р., – коли б Ханенко з Дорошенком порозумілися й об'єдналися», бо «та ворожнеча між ними є до цього часу порятунком для Республіки»²⁵¹.

Після завершення революції процес ідеологічної кризи в політичному просторі України набув незворотного характеру. Через егоцентризм політичної еліти, її ненаситне устремління до владних посад та прирощення у будь-який спосіб власних статків зміст політичних зусиль носіїв влади від середини 1670-х років звівся, по суті, до намагань збереження української політичної самобутності у формі автономії у складі Російської імперії. І лише одиничними короткотривалими виплесками за правління І. Мазепи, Д. Апостола, К. Розумовського, а також в політичній діяльності П. Орлика відроджувалася ідея повернення до головних стратегічних цілей і завдань революційної доби – забезпечення незалежності й територіальної цілісності національної держави. Однак у процесі реалізації цих спроб довелося зіштовхнутися з рядом серйозних перешкод. По-перше, продовжувалася довготривала й виснажлива боротьба. По-друге, суспільну тканину роз'їдала корозія морального й психологічного виснаження. По-третє, були істотно підірвані економічні можливості державного організму. У комплексі все це справляло різко негативний вплив на можливості і плани відповідної групи козацьких старшин, як і суспільства загалом.

Рівень духовності будь-якого суспільства значною мірою визначається ставленням його правлячої еліти до найприниженої частини населення держави. В Україні, як і в інших тогочасних країнах континенту, до такої категорії належало селянство. Однак на відміну від Речі Посполитої, де селянський елемент фактично

---

²⁵¹ Державний архів у Кракові. – Ф. 452. – Спр. 372. – Арк. 123.

виводився за межі «польського народу політичного», в охопленому революцією суспільному просторі України нова політична еліта розглядала його (поряд з козацтвом, шляхтою, духовенством, міщанством) невід'ємною складовою формованої української нації і відповідно вважала себе відповідальною за долю селянина, встаючи на захист його певних інтересів, зокрема, в аспектах релігійної та політичної рівності, захисту життя і майна, пом'якшення податкового тягара.

Втім, хоча екстремальні умови революційної доби і змусили Хмельницького істотно скоригувати напрями соціальної політики, однак ані він, ані його наступники у розв'язанні селянського питання так і не змогли цілковито позбутися соціальних установок, притаманних так званому Старому порядку. Поступки з рук правлячих станів селяни виривали силою зброї. Ліквідація великих латифундій, панщини і кріпацтва стала наслідком Селянської війни, яка тісно перепліталася з національно-визвольним рухом. Перегрупування політичних сил у ході війни і угода з Москвою дали змогу українському володарю чітко й недвозначно зафіксувати у «Березневих статтях» принципове положення про послушенство як форму соціального визиску селян. Ця юридична формула (до речі, вона з'явилася ще у перших універсалах гетьмана) визначала політику Української держави в селянському питанні упродовж багатьох наступних десятиліть XVII–XVIII ст. Зміни, що відбулися у становищі селян у ході розгортання революції, були такими різючими, що про швидке відновлення послушенства не могло бути й мови. Цей процес розтягнувся на багато років і відзначався суперечливістю й глибоким внутрішнім динамізмом.

Належність України до країн, в економіці яких превалював аграрний характер виробництва з акцентуванням цінності праці на землі, об'єктивно обумовила ситуацію, коли зіткнення соціальних інтересів землевласницької знаті й залежного від неї селянства, що адекватно відображали їх антагонізм у сфері поземельних відносин, більшою або меншою мірою позначалися на всіх рівнях суспільної свідомості. Справляючи істотний вплив на

соціальну психологію, цей антагонізм водночас, в силу своєї довготривалості та стійкості, став тим фактором, який формував також ідеологічний рівень сприйняття залежним селянином навколишньої дійсності. З такого контексту цілком логічно випливає питання про те, які основні суспільні ідеали рухали величезними масами поспільства в умовах наростання національно-визвольної боротьби в Україні, яким чином вони взаємопов'язувалися із соціальною практикою революційної доби. Прикметно, що для ментальності української людності характерною була відсутність традиції утопічних пошуків ідеального суспільного ладу. Українського селянина – переважно суворого прагматика, індивідуаліста й консерватора, вкоріненого у землю не лише способом господарювання, але й духовним життям, не могла пробудити до активних дій і повести за собою відірвана від реального життя схоластична ідея справедливості. Він прагнув, аби «та земля, на якій він плідно працював, виховував і плекав її, належала саме йому»²⁵², а також особистої волі.

Відомо, що домінантою селянських вимог в традиційному українському суспільстві була вимога передачі землі в руки тих, хто її обробляє, та ліквідація особистих форм залежності. Протягом багатьох століть придушений безпросвітними злиднями, безправний, зведений до рабського становища селянин прагнув здобути землю і волю. Це прагнення він проніс через горнило різноформатних протестних виступів, воно становило серцевину його вимог у роки козацьких повстань 20–30-х років XVII ст., участь селянства у яких була доволі представницькою. Проте без особливих перебільшень можна стверджувати, що найглибший слід у свідомості сільської людності залишили події революційної доби. Уже перші місяці засвідчили, що величезні маси українського селянства прагнуть «навіки не мати панів», «воліють всі загинути, ніж панам звикле послушення віддавати».

---

²⁵² *Апанович О.* За плугом Господь іде (Агрокультура українського селянства й козацтва в контексті ідей Сергія Подолинського та Володимира Вернадського). – Севастополь, 1999. – С. 7.

Відомий на сьогодні документальний матеріал яскраво переко-нує, що колишні кріпаки намагалися «бути вільними», «не платити ніяких податків». Характерно, що соціальне спрямування цих прагнень мало масовий, стійкий і тривалий характер.

На відміну від попередніх повстань, коли бажана воля та перерозподілена господарська земля втрачалася селянином протягом максимально стислих по придушенні виступів термінів, дія соціальних результатів революції була значно тривалішою, глибшою, стійкішою. Серед найбільш помітних факторів, які справили вплив на його суспільну свідомість, стали знищення у межах Української держави великого магнатського і шляхетського землеволодіння, ліквідація кріпацтва й інших форм особистої залежності, конституювання селянської маси в козацькому стані, чії особливі права та привілеї були закріплені законодавчо.

Внесені революцією в уявлення української людності зміни щодо принципів формування соціальної лінії поведінки насамперед знайшли свій вияв у тому, що від 60 до 80% населення проголосило себе козаками. Природно, що це давало їм значні переваги у різних сферах господарського, політичного та культурного життя. Процес покозачення селян практично не припинявся протягом багатьох десятиліть і втягував у свою орбіту десятки тисяч осіб. Переходом у козацький стан селяни відреагували як на зміни у напрямках і формах соціальної політики панівних верств, так і на інші події, що відбувалися на українських землях у другій половині XVII ст. (а вони, як відомо, були досить бурхливими та неоднозначними). Ці процеси мали місце під час так званої Чорної ради у Ніжині 1663 р., після укладення Андрусівського договору про перемир'я 1667 р., а також Вічного миру 1686 р. між Росією і Польщею. Так зване «шукання козацтва», як правило, ставало важливою ланкою на шляху до збройних повстань та виступів. Вочевидь, не в останню чергу цей своєрідний феномен може бути пояснений специфікою соціально-станової структури тих регіонів, де козацтво становило значний прошарок.

На відміну від Запорозжя, де основним родом занять козаків були військові походи, в Правобережній, Лівобережній і Сло-

бідській Україні у 1660–1670-х роках козаки, як привілейований стан, володіли (перш за все заможні) землею, їм належали промислові підприємства, вони здійснювали досить значні за обсягом торгівельні операції тощо. Загалом тут козацтво було пов'язане як з усталеним ще у передреволюційну добу у межах їхньої юрисдикції укладом життя, так і з соціально-економічними реаліями, які репрезентували нові тенденції розвитку, що визначали сутність формування типових для нового часу суспільних структур та відносин.

Сутність козацького ідеалу, який залишався одним із важливих важелів, здатних приводити у постійний рух традиційно інертну, консервативну селянську масу, насамперед, полягала у тому, що саме у козацькому способі життя селянин вперше побачив перед собою земний і реальний взірєць ідеального суспільного устрою. Відповідно у його свідомості з'явилося і закріпилося стереотипне уявлення про козака як людину, вільну від будь-яких, крім військового, обов'язків перед шляхетсько-магнатською верхівкою та урядовими структурами, але яка користувалася особливими імунітетними правами (особиста свобода, право на володіння землею, своя юрисдикція тощо). І хоча селянин-хлібороб часто не бажав відриватися від землі, власної домівки і займатися небезпечним козацьким ремеслом, втім, його однозначно приваблювали козацькі привілеї. Це означало появу нової якості у його свідомості. Своїми ж діями щодо реалізації гасла «землі та волі» селянство і рядове козацтво продемонстрували у революційну добу зразки справжнього героїзму та самопожертви в ім'я ідеалів кращого майбутнього.

Боротьба за впровадження у практичну площину козацького ідеалу сформувала у селян ставлення до себе як до вільних людей, які мали рівні з козаками права. За їхнім уявленням, шляхетському стану не залишалося місця в суспільстві, яке створювалося на їхніх очах та безпосередньо за їхньої активної участі. Зокрема, сформований в свідомості селянина образ справедливого суспільного устрою відбився у одній із тогочасних народних пісень, у якій є такі слова:

Та немає лучче, та немає краще, як в нас на Україні,
Та немає ляха, та немає пана, не буде зміни²⁵³.

Цей ідеальний образ не одне десятиліття слугував і знаменом селянського спротиву поновленню породженої середньовічними реаліями системи відносин у сфері землеволодіння, і надією, і вірою у можливість повернення часів загальної свободи і рівності. Автор трактату «Думка певной особи», описуючи настрої поспільства Правобережжя наприкінці 1660-х років, підкреслював, що утверджені тут соціальні відносини продовжували приваблювати селян інших регіонів України²⁵⁴. Загалом кардинальні зміни в усіх сферах їхнього життя не могли не впливати на їх духовний світ, формування соціально-політичних поглядів – селянство не залишалося пасивним спостерігачем подій, а виступало їх активним учасником, що стало важливим чинником розвитку його політичної свідомості²⁵⁵.

На жаль, відсутність репрезентативних джерел унеможливає у повному обсязі реконструювати практичну діяльність селян і рядового козацтва України у другій половині XVII ст. Ми не маємо достатнього фактичного матеріалу, який би дозволив відтворити конструктивний аспект соціального досвіду українського поспільства, бачення ними цілком реальних шляхів досягнення ідеалу суспільного устрою. Відомо, наприклад, що під час Переяславського повстання 1666 р. існувала певна організація, яка готувала виступ, підтримувала зв'язки з запорожцями та жителями навколишніх сіл і містечок полку. Важливо й те, що на його першому етапі керівники повсталих вважали за доцільне налагодити зв'язки з правобережним гетьманом

²⁵³ Історичні пісні. – К., 1961. – С. 195.

²⁵⁴ Мицик Ю. Козацька держава очима поляка // Київська старовина. – 1993. – № 4. – С. 5.

²⁵⁵ Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації. – С. 74-75; Смолий В.А. Социальное сознание участников народных движений на Украине (вторая половина XVII–XVIII вв.): Автореф. дис. ... докт. ист. наук. – К., 1985. – С. 21, 25.

П. Дорошенком²⁵⁶. Елементи організації прагнули запровадити також керівники попередніх народних повстань – М. Пушкар та Я. Барабаш.

Звичайно, соціальна лінія поведінки тих чи інших суспільних станів в різних регіонах України була далеко не однаковою. Вона залежала від багатьох факторів, серед яких від середини XVII ст. чи не найголовнішим був політичний. Однак здобуття козацького імунітету закріпилося у свідомості поспільства як універсальний засіб звільнення від усіх форм продукуючої попередньою епохою середньовіччя соціальної залежності, отримання прав власності на землю та сільськогосподарські угіддя. Незалежно від умотивування соціальних виступів революційної доби, програмних засад їхнього керівного ядра та зовнішньої оболонки лозунгів, під якими вони відбувалися, у них домінували вимоги про вільне, не регламентоване гетьманським законодавством володіння селян земельними наділами та їх переведення у козацький стан. Ці вимоги присутні у різного формату документах та матеріалах. Вони висловлювалися селянами та рядовими козаками у розмовах із царськими посланцями в Україні (наприклад, це зафіксовано у статейному списку стольника Ф. Ладиженського, який перебував на Лівобережжі у грудні 1662 – січні 1663 р.), під час переговорів запорозьких послів у Посольському приказі тощо²⁵⁷.

Характерно те, що у добу Української революції (особливо у межах її першого хронологічного зрізу) соціальна боротьба виступала могутнім імпульсом розгортання масового національно-визвольного спротиву. Це стосується практично всіх протестних рухів, що мали місце як на Лівобережжі, так і в правобережному регіоні (повстання 1657–1658 рр. під проводом М. Пушкаря та Я. Барабаша, 1661 р. – І. Поповича, 1664–1665 рр., очолюване Сулимкою та Вареницею, та ін.).

---

²⁵⁶ *Стецюк К.І.* Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50–70-х рр. XVII ст. – К., 1990. – С. 143.

²⁵⁷ Акты ЮЗР. – СПб., 1872. – Т. 7. – С. 128, 192, 349.

Згідно з традиціями європейської політичної практики, в якій ідея сакральної суті королівської влади все ще продовжувала зберігати свою чинність і в умовах секуляризаційних тенденцій ранньомодерної доби, у новосформованому владному просторі України виразно проступає сакральний зміст владарювання, розробляється концепція божественного походження влади гетьмана²⁵⁸. Справді, в тогочасних джерелах знаходимо чимало підтверджень тому, що в свідомості козацтва утверджувалося сприйняття його влади як дарованої вищими силами. Божественну природу свого владарювання неодноразово підкреслював і сам Б. Хмельницький²⁵⁹. Пізніше натяк на сакральний зміст його влади з'явився і в титулатурі українського правителя, що набула форми: «Богдан Хмельницький, Божою милостью гетьман з Військом Запорозьким»²⁶⁰. Прикметно, що саме через обряд освячення Б. Хмельницького на гетьманство, проведений на початку 1649 р. єрусалимським патріархом Паїсієм, відбулося улеглітмнення української влади в очах коронованих носіїв монаршого титулу в християнізованому політичному просторі Європи²⁶¹. Втім, процес еволюції влади виборного і підлеглого «колективній волі» Війська Запорозького гетьмана в освячену Богом владу володаря, волі якого тепер мала підлягати «колективна воля» козацької спільноти, вступив у суперечку з виробленими козацтвом засадничими принципами політичного життя.

Фактично синхронно з утвердженням національної державної ідеї в ідеологічній складовій організації національного владного простору все відчутнішими стають тенденції до зміцнення абсолютистського начала. Як засвідчують джерела, Б. Хмельницький,

---

²⁵⁸ *Плохий С.* Божественне право гетьманів... – С. 87-109.

²⁵⁹ *Воссоединение Украины с Россией...* – Т. 2. – С. 117-119, 154.

²⁶⁰ *Документи Богдана Хмельницького...* – С. 64; *Плохий С.* Божественне право гетьманів... – С. 95.

²⁶¹ *Плохий С.* Божественне право гетьманів... – С. 97-107; *Его же.* Между Киевом и Чигирином. Украинское казачество в поисках столицы и идентичности // *Украина и соседние государства в XVII веке...* – С. 131.

будучи противником охлократичних традицій Війська Запорозького, став обережно, але послідовно й неухильно проводити курс на впровадження монархічної форми правління. Насамперед він встав на шлях підпорядкування собі утворюваних полкових і сотенних органів влади та їх перетворення у знаряддя своєї політики, добиваючись точного і своєчасного виконання ними розпоряджень і настанов центральних владних інституцій. Досвідчений польський агент ксьондз С. Щитницький в одному з листів до Варшави чітко визначив політичну мету гетьмана: «...задум є у Хмельницького абсолютно й незалежно від жодного монарха панувати і всі ті землі мати у володінні, які починаються від Дністра, йдуть до Дніпра й далі до Московських кордонів...»²⁶². Згодом, прийнявши протекцію царя, український володар основну увагу приділив розв'язанню двох кардинальних проблем – реалізації ідеї соборності держави та запровадження в ній спадкоємного гетьманства, просуваючи родичів службовими шаблями у різних підрозділах державного апарату.

Постає питання: чому Б. Хмельницький, який, за свідченням джерел, неодноразово іменував себе «князем Русинських провінцій», «князем всієї Руської землі»²⁶³, зрештою відмовляється від реанімації в реаліях XVII ст., здавалося б, такої цілком природної для національної політичної традиції форми, як князівська влада. В контексті пошуку відповіді на нього згадаємо спостереження М. Грушевського, який, констатуючи часове дистанціювання між політичною практикою Давньоруської держави і формами політичної організації запорозької спільноти, наголошував: «...козаччина не перейняла з тих [княжих] часів готових організованих форм самоуправи, бо вони виростили в руїнах схід-

---

²⁶² Бібліотека музею Чарторийських (Краків). Відділ рукописів. – № 146. – С. 241-242; БН. ВМФ. – № 6706.

²⁶³ *Мыцык Ю.А.* Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 годов. – Днепрпетровск, 1986. – С. 35; Львівська національна бібліотека. Відділ рукописів. – Спр. Оссолінських № 646/1. – Арк. 78.

ноукраїнської дезорганізації переходових століть...»²⁶⁴. Тож цілком логічно в політичній культурі нової української еліти започатковується практика послуговування пропонованими модерною добою зразками.

Найімовірніше, усвідомлюючи відсутність в Україні соціально-політичної сили, яка виступала б носієм і опорою ідеї князівської влади, а також, будучи ґрунтовно обізнаним (вочевидь, через спілкування з канцлером Речі Посполитої Є. Оссолінським й іншими сановниками, які виступали за розширення й зміцнення прерогатив королівської влади) з європейськими політичними теоріями свого часу (до речі, тут не зайвим буде пригадати, що Б. Хмельницький мав до того ж змогу зблизька ознайомитися з османською адміністративно-політичною системою під час свого турецького полону), що в інтересах раціональної доцільності «стверджували необхідність концентрації влади в одних руках, яка б збирала разом розхитаний духовний і соціально-політичний світ»²⁶⁵, український володар обрав інший шлях. Не маючи відповідної соціальної опори для запровадження абсолютистського механізму владарювання (а саме це, зважаючи як на європейський, так і азійський, хоча й дещо інакший у своїй основі, досвід, могло б забезпечити цілком реальні перспективи для зміцнення й піднесення Української держави), він приділяє велику увагу формуванню його ядра – власного клану²⁶⁶. З іншого боку, як свідчать джерела, гетьман не відмовлявся від практики збирання старшинських рад. Він розумів важливість дотримання традиційних атрибутів, що підтверджували б в очах козацтва легітимність прийнятих рішень, хоча сама процедура їх схва-

²⁶⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VII. – К., 1995. – С. IX-X.

²⁶⁵ Детальніше про це див.: Рассел Б. История западной философии. – М., 1993. – Т. 2. – С. 65; Виноградов А. Государственно-политические «коды» Востока и Запада // Международные процессы. Журнал теории международных отношений и мировой политики. – 2013. – Т. 11. – № 1 (32) та ін.

²⁶⁶ Дашкевич Я. Клан Хмельницького – легенда чи дійсність? // Україна в минулому. – К.–Львів, 1992. – Вип. 2. – С. 78-92.

лення чимдалі більше формалізувалася. Водночас слід зазначити, що володар України такою лінією політичної поведінки, по суті, легалізував механізм задіяності при вирішенні питань першочергового значення політичного компромісу, що пізніше ефективно використовували його наступники, зокрема, І. Виговський, П. Дорошенко, І. Мазепа. Можна припустити, що до подібного рішення Б. Хмельницького підштовхнуло розуміння руйнівних для української державності наслідків «козацької вольниці» й охлократичної стихії, що їх продукувало Запорозжя.

Намагання гетьмана запровадити в політичній системі України інститут монархії відповідало провідним тенденціям організації ранньомодерного політичного простору. Нагадаємо, що європейськими зверхниками процес централізації владної вертикалі і державного устрою ототожнювався з процесом десаκραлізації європейського політичного життя і сприймався як дієвий механізм забезпечення «балансу в структурах влади». Абсолютизація владних важелів в політичній культурі, починаючи з кінця XVI ст., не розцінювалася як узурпація влади, навпаки, за спостереженнями сучасних вчених, «абсолютні монархії посилили державу раннього нового часу в територіально-політичному, правовому, економічному і культурному відношеннях»²⁶⁷. Унормування інституту монархії на всьому територіальному ареалі Європейського континенту та визнання абсолютистської форми правління як найбільш ефективної пояснюється, зокрема, тим трагічним досвідом, який довелося винести європейському суспільству з політичної практики так званого доверсальського періоду організації державного життя, зокрема, республіканізму доби перших революційних потрясінь²⁶⁸, який для більшості

---

²⁶⁷ *Ивонина Л.И.* Монархизация правителей и государств Классической Европы в конце XVII – начале XVIII в. // Вопросы истории. – 2012. – № 8. – С. 106.

²⁶⁸ Там же. – С. 107.

поміркованих європейців асоціювався «з відсталістю, з одного боку, і кризою та анархією з другого»²⁶⁹.

Однак усі спроби Б. Хмельницького повернути Українську державу на модернізаційний шлях суспільно-політичного розвитку не увінчалися успіхом. Ті істотні зміни у суспільній психології українців, які спостерігалися на піку піднесення боротьби за державно-національну незалежність, виявилися нестійкими та недовготривалими. Запропонована гетьманом нова форма правління, яка б мала в найближчій перспективі забезпечити політичну стабільність і піднесення життєво важливих для успішної реалізації державотворчої програми сфер, не знайшла в тогочасному українському суспільстві надійної соціальної чи політичної опори. Вона трималася переважно на величезному авторитеті самого гетьмана та на підтримці вузького кола його однодумців.

---

²⁶⁹ Там же. – С. 116.

УКРАЇНЬСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ В СИСТЕМІ ЄВРОПЕЙСЬКИХ РЕВОЛЮЦІЙНИХ РУХІВ РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ

«Під кінець майже застиглого середньовіччя, – зауважує О. Рубцов, – відбувається ривок, й на великих швидкостях темпоральність втрачає свою одновимірність – в одну й ту ж мить фізичного часу в ній відкривається співіснування минулого, сучасності та майбутнього. Або: відсталого, сучасного й надсучасного»²⁷⁰. Саме у таких ритмах прискорення, карколомних зламів усього просторового каркасу попередньої цивілізації, бурхливих зіткнень традиційного з інноваційними викликами, що з різною мірою ефективності починали підпорядковувати собі всі сфери суспільного буття, вступала Європа у добу раннього модерну. Однією з характерних особливостей цього переходу, яка все енергійніше починала впроваджуватися в історичний досвід народів, вчені називають «свідому спробу зміни політичного і суспільного устрою» за допомогою такого дієвого інструментарію, як революція²⁷¹.

«Революції та революційні перетворення, які відкривали шлях сучасним політичним порядкам, – зазначає, зокрема, Ш. Ейзенштадт, – були, на відміну від процесів змін чи повстань в традиційних суспільствах, більш чи менш свідомо орієнтовані на перемену засадничих характеристик мікросоціального порядку і на далекосяжні перетворення основоположних передумов

---

²⁷⁰ Рубцов А.В. Революция как хронополитика и этос // Философский журнал. – 2017. – Т. 10. – № 4. – С. 29.

²⁷¹ *Эйзенштадт Ш.* Революция и преобразование обществ... – С. 226; *Koenigsberger H.G.* Estates and Revolutions // Essay in Early Modern European History. – Ithaca–London, 1971. – P. 221 та ін.

соціального й культурного порядків»²⁷². Не випадково європейський ранній новий час впевнено увійшов у світові аннали як епоха революційних потрясінь. Справді, масштабні революційні рухи охопили захід і схід континенту, поширилися на його центральну частину. Вони починалися там і тоді, де й коли для цього, здавалося, не існувало жодних, принаймні видимих, причин. Революції потрясли європейські країни із доволі усталеними суспільно-політичними системами. Їх хвилі поширювалися на невеликі територіальні анклави, які до цього навряд чи справляли істотний вплив на політичну розстановку сил в Європі чи визначали шляхи її економічного або ж духовного розвитку. Більше того – зміни революційного характеру відбувалися у сферах, загалом віддалених від політичної (згадаємо воєнну революцію, промислову революцію, революцію цін, наукову революцію XVII ст. тощо). Загалом важко не погодитися з тим, що саме революційність вже від зародження модерну як цивілізаційного явища надала останньому особливі сутнісної дуальності – «як революції і як “епохи революцій”»²⁷³.

«Кожна епоха породжує власну “модель” революційних перетворень, які різняться між собою подібно тому, як і самі епохи», – зауважив у одній із своїх недавніх розвідок Б. Кагарлицький²⁷⁴. Як їх визначальний фактор на перший план висувається «фундаментальний конфлікт між ідеями Нового і Порядку»²⁷⁵, підкреслюється макроісторичний формат багатоаспектних змін²⁷⁶. Визнавши існування перехідного від середньовіччя до нового часу періоду як окремої цілісності, вчені водночас поставили питання про застосування до його вивчення системного аналізу, що, на їх думку, мало послужити «підґрунтям для такого ж

---

²⁷² *Эйзенштадт Ш.* Революция и преобразование обществ... – С. 226.

²⁷³ *Рубцов А.В.* Революция как хронополитика... – С. 21.

²⁷⁴ *Кагарлицький Б.Ю.* Революции и социальный прогресс // Революция как концепт и событие. – С. 107.

²⁷⁵ *Рубцов А.В.* Революция как хронополитика... – С. 31.

²⁷⁶ *Арнасон Й.* Революции, трансформации, цивилизации...

аналізу кожної революції, як певної ланки шабля в системі, що розвивається, як підсистем в структурі всієї перехідної епохи і революцій, що є її складовою»²⁷⁷. При цьому останні почали класифікуватися як «момент найвищого піднесення творчості мас», на якому знаходили своє вирішення ті соціальні протиріччя, що накопичувалися століттями²⁷⁸, а характер загального перебігу революційних рухів диктувався подібністю державних та соціальних структур²⁷⁹.

Введення ранньомодерного революційного сегменту в загальноісторичний контекст перехідної в епоху сучасності доби як надзвичайно ефективного фактора прискорення характерних для неї цивілізаційних трансформацій стало вагомим досягненням революціології. За кілька останніх десятиліть в американських і європейських наукових центрах накопичено доволі значний досвід дослідження революційних рухів періоду ранньої модерності, запропоновано нові методики і підходи. Причому найбільш оптимальних результатів було досягнуто на шляху міждисциплінарного поєднання методологічних засад різних суспільних дисциплін – історії, політології, соціології, історичної та соціальної психології тощо.

Крім традиційного проблемно-тематичного блоку, що сформувався в практиках вивчення революцій XVI–XVIII ст. і в той чи інший спосіб фокусувався на пошуках їх місця в набутому протягом багатьох століть соціальному досвіді людства, з другої половини XX ст. в центр наукового дискурсу виводиться питання можливості побудови загальної моделі цього протестного феномена, що дещо згодом почало ставитися у пряму залежність від розуміння механізму функціонування самої цивілізації модерну. Загалом на кінець XX ст. в зарубіжній історичній думці зусил-

---

²⁷⁷ Барг М.А., Черняк Е.Б. Великие социальные революции XVII–XVIII веков. – М., 1990. – С. 4.

²⁷⁸ Там же. – С. 4.

²⁷⁹ Barnavi E. Mouvements revolutionnaires dans l'Europe moderne: un modele // Revue Historique. – 1984. – Т. 271. – № 549. – Р. 47-61.

лями таких науковців, як Е. Ледерер, Г. Ландауер, Т. Гейгер, О. Розеншток-Хюссі, К. Фрідріх, Ю. Каменка, С. Хантінгтон, Ч. Тіллі, Ф. Риттбергер, Х. Кенигсбергер, Х. Гревор-Ропер, Дж. Еліот, Р. Форстер, Дж. Грін, І.М. Берсе, Е. Барнаві, Ш. Ейзенштадт та ін., по суті, було сформульовано загальну теорію революцій раннього модерну.

Якщо стисло узагальнити напрацювання останніх років, можна побачити, що специфіка революцій ранньомодерної доби в загальноєвропейському масштабі полягала насамперед у поєднанні в одному революційному потоці всієї «множинності» накопичених соціальною практикою попередніх часів протестних форм і рухів, що і стало основою привнесення революційних за своєю сутністю інновацій у суспільне життя.

При цьому варто зазначити, що градація тогочасних революційних рухів помітно ускладнена відсутністю вивіреної шкали застосовуваних до явищ протестного характеру класифікаційних критеріїв, а також загальною розмитістю меж раннього нового часу. Думається, що красномовною щодо цього виглядає наведена Ч. Тіллі цифра, яка фіксує для Європи 707 революційних виступів, що відбулися протягом 1492–1991 рр. Дещо меншу кількість революцій та наближених до них інших протестних виступів (щоправда, у порівняно стислішій часовій тягlostі) поклав в основу свого порівняльного аналізу й сучасний російський фахівець у галузі теоретичних аспектів революційної феноменології Е. Шульц²⁸⁰.

Відповідно у різних наукових концепціях до революційних за характером явищ зараховуються гусистські війни 1419–1437 рр., Реформація і Селянські війни в Німеччині початку XVI ст., соціальні рухи в Шотландії, Нідерландська революція другої половини XVI – початку XVII ст., Англійська революція середини – другої половини XVII ст., французька Фронда, повстання 1640-х років у Каталонії, Португалії і Андалузії, так звана двірцева

---

²⁸⁰ Шульц Э.Э. Теория революции: Революции и современные цивилизации. – М., 2017.

(безкровна) революція 1650 р. в Нідерландах, повстання Мазаньєлло в Неаполі 1647 р., Велика французька революція кінця XVIII ст., а також революційні події в британських американських колоніях. Як приклад «великомасштабного регіонального повстання з обмеженим революційним потенціалом»²⁸¹ розглядається виступ під проводом О. Пугачова у Росії. Однак у жодній із запропонованих класифікаційних схем згадки про революційну боротьбу на українських теренах відсутні. Більше того, у Російській Федерації навіть у другій декаді XXI ст. щодо цього масштабного соціально-політичного виступу, традиційно обмежуваного 1648–1650-ми роками, живучою залишається тенденція зараховувати його до непевних за ідеологічним змістом, цільовим призначенням, мобілізаційною спроможністю і результативністю «слов'янських бунтів»²⁸². Об'єктивно, на нашу думку, напрашується лише однозначний висновок – завдячуючи утвореному в польській, російській імперській та радянській історіографіях деформованому образу подій середини – другої половини XVII ст. в Україні, фактично спорадичних звернень до цієї тематики на попередніх етапах українських вчених, на жаль, для зарубіжної наукової спільноти вони залишилися повною *terra incognita*. Щодо подолання подібного шаблону мало що зрушилося і під впливом наукового доробку новітньої української історіографічної школи.

Друга половина XX ст. характеризується спробою оцінити набутий людством революційний досвід з ракурсів новітніх концепцій, запропонованих у царині порівняльно-історичної соціології. При цьому на перші шпальта полеміки, що розгорнулася між представниками різних соціологічних шкіл, було винесено, за спостереженням Ш. Ейзенштадта, коло проблем, зав'язаних на

---

²⁸¹ Preconditions of Revolution to Early Modern Europe. – Baltimore–London, 1970. – P. 1-17.

²⁸² Цыганков В.В. Типы революционных волн (на материале истории раннего Модерна) // Системный мониторинг глобальных и региональных рисков. – Волгоград, 2016. – С. 265.

ключовому питанні: «Чи існують загальні для всіх людських суспільств закони або моделі змін, чи різні суспільства і цивілізації ідуть власним шляхом», а також що при цьому виступає стрижнем «розуміння природи соціальної взаємодії»²⁸³. Без сумніву, найбільш сконцентрований емпіричний матеріал для проведення подібного роду досліджень поставляли саме епохи революційних зламів, в яких соціальні зміни, фактори, що провокували їх появу, а також наслідки різної міри глибини та далекосяжності проявлялися з найбільшою рельєфністю.

Вже на початок 80-х років минулого століття американський історик П. Загорін відзначив існування в революціології трьох основних інтерпретаційних моделей, одна з яких засновувалася на порівняльному методі, що давало змогу шляхом виявлення і співставлення закономірних тенденцій і характерних особливостей не лише визначити місце і значення кожної революції в загальнореволюційному русі, а й виділити домінантні риси епохи ранньомодерних революцій загалом²⁸⁴. Дещо пізніше Дж. Голд-

---

²⁸³ Айзенштадт Ш.Н. Конструктивные элементы великих революций... – С. 190.

²⁸⁴ Zagorin P. *Rebels and Rulers 1500–1600*. – V. 1: Society, States, and Early Modern Revolution: Agrarian and Urban Rebellions.; V. 2: Provincial rebellion: Revolutionary Civil Wars, 1560–1660. – Cam., 1982. Загалом дослідження теоретичних і конкретно-історичних аспектів революцій раннього нового часу має обширну історіографічну презентацію. Зокрема, йдеться про праці: Барг М.А. Сравнительно-историческое изучение буржуазных революций XVI–XVIII вв. // Вопросы истории. – 1975. – № 9; Барг М.А., Черняк Е.Б. Революции европейского масштаба в процессе перехода от феодализма к капитализму (XVI–XIX вв.) // Новая и новейшая история. – 1988. – № 5; Рутенбург В.И. Ранние буржуазные революции: К вопросу о начале капиталистической эры в Западной Европе // Вопросы истории. – 1984. – № 3; Хобсбаум Э. Век революции. Европа 1789–1848 гг. – Ростов-на-Дону, 1999; Чистозвонов А.Н. К вопросу о стадийно-региональном методе сравнительно-исторического изучения буржуазных революций XVI–XVIII веков в Европе // Проблемы социально-экономических формаций. – М., 1975; Barnavi E. *Mouvements revolutionnaires dans l'Europe moderne...* – P. 47-61; Elliot J. *Revolution and Continuity in Early Modern Europe* // Past and

стоун підтвердив ефективність застосування компаративного історичного аналізу в історико-політологічних розвідках як теоретичного, так і статистичного характеру²⁸⁵. Пік представлення «нових інтерпретацій і моделей соціально-політичних конфліктів в Європі XVI–XVII ст.»²⁸⁶ припав на 1980–1990-ті роки. Причому чи не найхарактернішою для тогочасної компаративної історіографії виявилася тенденція до вдосконалення методологічного інструментарію самої історичної науки в аспектах порівняльно-історичного вивчення фундаментальних суспільних трансформацій минулого (одночасно однією з важливих умов реалізації подібних дослідницьких проектів ставало підведення під них ґрунтового конкретно-історичного знання).

За своїм сутнісним наповненням пропонований методологічний поворот засвідчував перенесення уваги з дослідження революцій XVI–XVIII ст. як локальних еволюційних розривів до феноменізації їх як ланок єдиного континентального процесу. Відповідно переорієнтація подальших дослідницьких практик пов'язувалася з підсиленням у них компаративної складової в її макрокаузальній, порівняльно-співвідносній та порівняльно-історичній версіях.

Згідно із запропонованими концепціями, революції раннього нового часу були позначені широким розмахом і динамізмом повстанських рухів; їх тісним взаємозв'язком з сектантськими течіями, ідеологізованими політичними рухами, які супроводжувалися боротьбою між елітами; інституалізацією нових економічних, політичних і державних структур; перебудовою ідеоло-

---

Present. – 1969. – № 42. – P. 1-56; Preconditions of Revolution to Early Modern Europe. – P. 1-17; *Skocpol T.* Sodal Revolutions in the Modern World. – Cambridge, 1997; *Tilly Ch.* European revolutions 1492–1992. – Oxford, Cambridge, 1993 та ін.

²⁸⁵ *Goldstone J.A.* Comparative historical analysis and knowledgeaccumulation in the study of revolutions // Comparative historical analysis in the social sciences. – Cambridge–New York, 2003. – P. 41-42.

²⁸⁶ *Репина Л.В.* Социальные движения и революции XVI–XVII вв. // Новая и новейшая история. – 1990. – № 3. – С. 1.

гічної, наукової, освітньої сфер; зміною кордонів політичних і культурних спільностей; коаліційністю, диференційованістю та масовістю повстанського табору тощо. Причому сам революційний вибух провокувався різким загостренням соціальних антагонізмів (і не лише на рівні низів, а й елітарних прошарків), внутрішньою трансформацією еліти і поділом її на нову та стару, недосконалістю політичних структур, непоступливістю влади, накопиченням критичної маси соціальної дисфункції, появою спроможної до конструктивних дій нової суспільної групи, здатної перейти в опозицію до існуючого режиму.

Накладаючись на локальні модифікації політичного та економічного характеру, психологічну готовність суспільства до трансформації умов свого існування, геополітичний фактор і природно-географічну специфіку регіону, ці загальні чинники і обумовлювали динаміку та результативність як окремих складових, так і революції загалом. Показниками ефективності останніх почали вважатися насильницькі зміни існуючого політичного режиму та засад його легітимності; механізми переходу влади від однієї політичної еліти до іншої; значний модернізаційний потенціал зрушень у всіх найважливіших інституційних сферах, насамперед, економічній і соціальних відносин; радикальний розрив з минулим; формування нової шкали політичних, моральних та духовних цінностей тощо.

Попри певний скептицизм щодо досягнутої в компаративному сегменті історіографії ранньомодерного революційного циклу результативності (зокрема, Ш. Ейзенштадт неоднозначно застерігає від формалізації та схематизації при спробах співставлення різних історично сформованих моделей революцій і наближених до них форм масових протестних рухів²⁸⁷), О. Чудинов констатує помітне збільшення останнім часом дослідницької активності саме в площині порівняльно-історичного студіювання²⁸⁸. Приваб-

---

²⁸⁷ *Эйзенштадт Ш.* Революции и преобразование обществ... – С. 52.

²⁸⁸ *Чудинов А.В.* История Французской революции: пути познания. – М., 2017. – С. 259.

ливою при цьому для фахівців видається перспектива за допомогою компаративної методології типологізувати ранньомодерну революцію як особливу соціокультурну цілісність з притаманною їй динамікою та варіативністю унікальностей, врахувати інваріативний досвід останніх шляхом співставлення контрастів та співпадінь. Приклади вдалої реалізації означених контекстів присутні, зокрема, у збірнику статей під редакцією М. Бейкера та Д. Едельстайна²⁸⁹, в працях Дж. Голдстоуна²⁹⁰, Б. Стоуна²⁹¹, М. Девіда-Фокса²⁹², Ш. Ейзенштадта²⁹³, М. Малія²⁹⁴, Е. Шульца²⁹⁵ та інших зарубіжних вчених.

На жаль, мусимо зазначити, що поза цією загальною методологічною тенденцією (не в останню чергу через тривалість перебування в силовому полі російського історіографічного простору, де порівняльному аналізу революційного досвіду не надавалося належної уваги²⁹⁶) опинилася, як вже зазначалося, прак-

---

²⁸⁹ *Baker K.M., Edelstein D. (Eds.). Scripting Revolution: A Historical Approach to the Comparative Study of Revolutions. – Stanford, 2015.*

²⁹⁰ *Голдстоун Дж. Революции. Очень краткое введение; Goldstone J.A. The Comparative and Historical Study of Revolutions // Revolutions: Theoretical, Comparative and Historical Studies. – Belmont, 2003; Idem. Revolutions: A Very Short Introduction. – Ch. 1-2. – 1986–2008.*

²⁹¹ *Stone B. The Anatomy of Revolution Revisited: A Comparative Analysis of England, France, and Russia. – Cambridge, 2014.*

²⁹² *Девід-Фокс М. Жизненный цикл русской революции...*

²⁹³ *Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ...; Eisenstadt S.N. Revolution and the Transformation of Societies. – New York, 1978.*

²⁹⁴ *Malia M. History's Locomotives: Revolutions and the Making of the Modern World. – New Haven, 2006.*

²⁹⁵ *Шульц Э.Э. Теория революции: Революции и современные цивилизации. – М., 2017.*

²⁹⁶ Зокрема, цей факт фіксує у своїй раніше згаданій студії М. Девід-Фокс. Можливо, чи не єдиний виняток на загальному історіографічному тлі становить монографія М. Барга та Є. Черняка «Великие социальные революции XVII–XVIII веков» (М., 1990), однак закладений у її методологічну основу застарілий формаційно-класовий підхід помітно знижує аксіологічне наповнення продукованих авторами положень.

тика вивчення Української революції XVII ст. Між тим, накопичений на сьогодні емпіричний матеріал щодо революційних подій 1648–1676 рр., його аналітичне опрацювання в можливостях новітніх міждисциплінарних методик цілком об'єктивно підтверджує доцільність вписання українського прецеденту в загальну картину європейського революційного процесу ранньомодерної доби та віднайдення для нього відповідного місця в пропонуваній на сьогодні класифікаційних схемах. Адже виведення революційної боротьби в Україні за локальний масштаб означає визнання європейськості української цивілізації не лише в історичній проекції, а й в перспективі майбутнього розвитку. Думається, це також помітно порушить усталену на сьогодні акцентованість послідовного ряду так званих «великих революцій» раннього модерну, порядку першостей щодо привнесених ними інновацій тощо.

Українська національна революція об'єктивно співпадає у часі з хвилиною активної соціальної і визвольної боротьби, що охопила низку європейських країн у 40–70-х роках XVII ст. Так, у 1640 р. розпочалася революція в Англії; в цьому ж році сталося всенародне повстання португальців проти іспанських поневолювачів і «війна женців» у Каталонії за збереження автономії. В 1647 р. розгорнулася антиіспанська боротьба у Південній Італії та Сицилії, в ході якої Неаполь було проголошено республікою. Високою була соціально-політична напруга у Данії; визривали Фронда у Франції та масові селянські повстання в Австрії, Росії, Швеції, Швейцарії тощо.

Польський підканцлер Гієронім Радзейовський, наприклад, зауважив своєму французькому співбесіднику: «Ми бачили Данію і Англію на один крок від загибелі, потім зараза перекинулася до Франції, і ваші заворушення ще не були заспокоєні, як вони вже перекинулися до Польщі». Шведський уповноважений посол на Вестфальському конгресі (осінь 1648 р.) Сальвіус повідомляв урядові: «Видається якимось великим дивом, що в усьому світі чути про повстання народу проти правителів, як-от у Франції, Англії, Німеччині, Польщі, Московії, Турції, Великій

Татарії, Китаї»²⁹⁷. Безумовно, таке хронологічне співпадіння масової протестної активності навряд чи можна пояснити простою випадковістю. Швидше йдеться про те, що сформований в традиціях середньовіччя соціокультурний простір все більше втягувався у стан кризи, яка супроводжувалася зародженням і розвитком нової цивілізації. А отже доцільніше вести мову про спровокований цією обставиною «комплексний процес, який об'єднує послідовність із декількох революцій» та наближених до них акцій акумуляції суспільного невдоволення, що вкладаються у так звану «революційну хвилю», де всі ці рухи поєднані між собою певною системою залежностей²⁹⁸.

Наполягаючи на недостатній зрілості історичної компаративістики в аспектах пропонування обґрунтованих узагальнених моделей революційних циклів²⁹⁹, як альтернативний і водночас доповнюючий варіант сучасна соціогуманітаристика пропонує пошукову перспективу в царині віднайдення розбіжностей між окремими формовиявами цілісного революційного феномена³⁰⁰. Саме на подібному співставленні спільного і відмінного між революцією в Україні і революціями в країнах західної культурної традиції ґрунтуватиметься надалі введення української складової в ранньомодерний європейський революційний проект.

Традиційно представники не однієї генерації фахового середовища в країнах Європи, США та Канади, які представляють різні наукові школи і течії, акцентовані на вивченні революційної проблематики, солідаризуються щодо виділення із загального числа позначених революційністю змагань лише кількох еталонних (або класичних) взірців, до яких з періоду раннього модерну

---

²⁹⁷ Цит. за: *Поринев Б.Ф.* К характеристике международной обстановки освободительной войны украинского народа 1648–1654 годов // *Вопросы истории.* – 1954. – № 5. – С. 50–51.

²⁹⁸ *Цыганков В.В.* Типы революционных волн... – С. 263.

²⁹⁹ *Арнасон Й.* Революции, трансформации, цивилизации...

³⁰⁰ Детальніше див.: *Hoffmann D.I.* *Cultivating the Masses: Modern State Practices and Soviet Socialism, 1914–1939.* – Ithaca–New York, 2014.

віднесено Нідерландську другої половини XVI – початку XVII ст., дві Англійські середини – другої половини XVII ст., Американську та Французьку кінця XVIII ст., відомі як «великі», революції. Ш. Ейзенштадт зауважив як головну їхню відмінність від масових виступів у традиційних суспільствах «зв'язок між рухами протесту і втягнення цих рухів у політичну боротьбу, що точилася у центрі, характер їх базової символіки і її структурне вираження, а також наслідки»³⁰¹. Всі вони законсервовані у просторі західної соціокультурної традиції і сукупно утворюють першу чергу в комплексі революцій сучасності, загальний ряд якого, крім них, сформований також великими революційними практиками XIX – початку XXI ст. як з європейських, так і позаєвропейських теренів.

Виділяючи великі революції в окрему феноменологічну спільність і розглядаючи їх як «особливі і важливі віхи на шляхах у модерність», сучасна західна революціологія водночас виводить кожен з них за межі «єдиного цивілізаційного шаблону», зраховуючи у їх спільний набуток лише «такі культурні орієнтири, які характеризують модерність як нову цивілізацію...». Причому сферою найбільш глибокого проявлення революційності вважається політична³⁰².

Паралельно одним із основних і вирішальних, поряд із політичним, став соціальний струмінь, що в залежності від відмінностей соціально-економічних умов як різних європейських регіонів, так і окремо взятих країн, які виявилися втягнутими у загальноєвропейський революційний процес, набував більшої чи меншої масовості та характеру урбаністичного чи селянського протесту, породжував «зміни і в форматах легітимації соціального і політичного порядків, і в більш інтелектуалізованих уявленнях про природу цих порядків»³⁰³.

---

³⁰¹ *Ейзенштадт Ш.* Революция и преобразование обществ... – С. 223.

³⁰² *Арнасон Й.* Революции, трансформации, цивилизации...

³⁰³ *Ейзенштадт Ш.* Революция и преобразование обществ... – С. 224.

Для окремих революційних феноменів чи не на перший план вийшла проблема їх національного самоутвердження. Перший приклад революційної національно-визвольної «громадянської трансформації», що супроводжувалася зміцненням національного самоусвідомлення³⁰⁴, продемонстрували Нідерланди. В подальшому національно-визвольний контекст виразно проявився в Українській 1648–1676 рр., Брабандській 1787–1790 рр. та Американській 1775–1783 рр. революціях. Зокрема, саме Сполучені Штати вивели національну складову у площину теоретичного та правового обґрунтування. Так, здобуття національної незалежності та заміну попереднього політичного режиму на будь-яку нову форму правління один із американських політичних лідерів А. Лінкольн вважав природним правом кожного народу³⁰⁵.

«У структурному плані, – за спостереженням науковців, – великі революції відзначалися дуже тонким зв'язком між інакодумством, повстаннями, політичною боротьбою в центрі, а також між ними й будівництвом інститутів»³⁰⁶. В цілому глибина сутності закладеної в кожній з великих революцій міжцивілізаційної конфліктогенності та їх модернізаційний потенціал відкривають для порівняльної перспективи практично необмежені можливості. Найбільш продуктивними при цьому виступають зрізи наданого революціями політичного, соціального, націєтворчого, державотворчого, символоформуючого, модернізаційного досвіду. Водночас важливим компонентом компаративного співставлення уявляється причинно-факторна сфера, а також динаміка протікання кожної з революцій. Для нас важливим є те, наскільки органічно може бути вписаною українська революційна компонента в кожну з цих складових порівняльно-історичного аналізу і наскільки вагомими є підстави піднесення її

---

³⁰⁴ Глинчикова А.Г. Логика развития европейских революций... – С. 97.

³⁰⁵ Погребняк С.П., Уварова Е.А. Спротивление угнетению. Восстание. Революция (теоретико-правовой анализ в свете доктрины прав человека) // Право і громадянське суспільство. – 2013. – № 3. – С. 4-61.

³⁰⁶ Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ... – С. 223.

статусу до рангу еталонних взірців європейського ранньомодерного революційного циклу.

Зазначимо, що подібні методологічні проблеми супроводжують процес наукового осмислення практично всіх європейських аналогів українських подій XVII ст. Зокрема, «результатом широкого поширення образу чистої революції виявилися дискусії на тему», чи належить до класичних, наприклад, Нідерландська революція³⁰⁷, значно більше відома в історіографії як Нідерландське повстання, Голландське повстання, іконоборче повстання, Вісімдесятилітня війна, революція і визвольна війна, визвольна війна з Іспанією. Прикметним щодо подібних довготривалих історіографічних суперечок видається зауваження В. Малова, зроблене у 2003 р. на засіданні Асамблеї медієвістів, утвореної з ініціативи відділу західноєвропейського Середньовіччя і раннього Нового часу Інституту всесвітньої історії РАН. Тоді вчений зазначив, що дискусія щодо «дефініцій мала б лише чисто схоластичний інтерес, якби за відмовою Нідерландам в “праві на революцію” не стояло занижене уявлення про рівень капіталістичного розвитку Республіки Сполучених провінцій»³⁰⁸.

«З різного роду обмовками, – зазначає стосовно подій середини – другої половини XVII ст. на Британських островах В. Єрохін, – в сучасній британській історичній науці серед більшості дослідників даного періоду все ж закріпилося використання поняття “Англійська революція”, хоча деякі авторитетні фахівці, які багато зробили для вивчення цього часу, в питанні про використання тих чи інших понять так і залишилися при своїй думці, відмінній від переважаючих поглядів»³⁰⁹. В іншій своїй студії він зауважив тривалу відсутність в англійській

---

³⁰⁷ *Эйзенштадт Ш.* Революция и преобразование обществ... – С. 52.

³⁰⁸ Цит. за: *Уваров П.Ю., Шатурова С.К.* «Что нам делать с Нидерландской буржуазной революцией?» (По следам Ассамблеи медиевистов) // Средние века. – Вып. 66. – М., 2005. – С. 277-278.

³⁰⁹ *Ерохин В.Н.* Религиозный фактор в происхождении Английской революции. – С. 562.

історіографії будь-якого означення як революційних «подій 1640–1660-х рр. через спірність оцінок, висловлених сучасниками і пізнішими дослідниками... не ведучи вже мови щодо єдності розуміння ключових епізодів і значення того, що відбувалося»³¹⁰. Відзначимо, що найчастіше дослідники ХХ ст. трактували їх як громадянську війну. А ще у 1984 р. англійський вчений П. Ласлет категорично заперечував саме існування «такого комплексу подій, як англійська революція»³¹¹. Майже двома десятиліттями раніше лише як внутрішній конфлікт «між лояльністю відносно ставлення до провінційного суспільства і лояльністю відносно держави» розглядав ці події А. Еверит³¹².

Лише на початку ХХІ ст. відбуваються зрушення і в питанні типологізації іншої помітної протестної акції ХVІІ ст. – так званої «Славної революції» 1688–1689 рр., яка тривалий час до того кваліфікувалася «державним переворотом». Одним із перших англійських істориків останнє заперечив Е. Веленс³¹³. Однак і до сьогодні трактування згаданого епізоду як революції продовжує сприйматися в наукових колах з певним упередженням. «Учасники державного перевороту 1688 року, – зазначає, зокрема, В. Томсинов, – назвавши своє дійство “славною революцією”, образно мовлячи, покрили його чужими шатами. І зробили це з свідомим наміром»³¹⁴. Тож застосування терміну «революція» в

---

³¹⁰ *Ерохин В.Н.* Рец. на книгу: *Креленко Н.С.* Образ английской революции в общественной памяти Великобритании XVII–XX веков. Саратов: Изд-тво Сарат. ун-та, 2012. – 180 с. // *Известия Саратовского университета.* – Серия «История. Международные отношения». – 2014. – Т. 14. – Вып. 3. – С. 121.

³¹¹ *Laslett P.* The World we Have Lost Further Explored. – 3rd ed. – New York, 1984. – P. 206-209.

³¹² *Everitt A.* The Local Community and the Great Rebellion. – London, 1969. – P. 5.

³¹³ *Valance E.* Glorious Revolution, 1688: Britain's fight for liberty. – London, 2006.

³¹⁴ *Томсинов В.А.* «Славная революция» 1688–1689 годов в Англии и борьба о правах. – М., 2015. – С. 11-12.

даному випадку видається йому «до вищої міри умовним»³¹⁵. На думку ж В. Клочкова, ця традиція не є породженням наукової сфери – її коріння швидше за все слід шукати у сфері офіційної англійської ідеології³¹⁶.

Не менш драматичні типологічні колізії спостерігаються і щодо більш наближеної за часом Американської революції. Пов'язані з нею процеси тривалий час побутували в історіографічному просторі як «війна за незалежність і утворення» Сполучених Штатів, «антиколоніальна війна 1775–1783 рр.», «війна за незалежність кінця XVIII ст.», хоча вона, на переконання В. Согріна, як і пізніша у часі американська громадянська війна, мала «типові риси соціально-політичної революції»³¹⁷.

Щодо подій у Франції кінця XVIII ст. найбільш вживаними були означення «Французька буржуазна революція», «Велика французька буржуазна революція», «революція 1789 р. у Франції»³¹⁸, що, на відміну від попередніх тотожних явищ, практично не виводило французький феномен за межі революційності. Разом з тим, на прикладі Франції, як і Нідерландів, найбільш рельєфно виявляються метаморфози з визначенням крайніх дат кожного з революційних процесів. Так, межі Французької революції поступово набували розширення з 1789 р. до 1794, а пізніше 1799 рр., залишаючи у будь-якому разі поза розглядом реставраційний період. Однак останнім часом поширюються думки щодо його органічної пов'язаності з загальною динамікою революційних подій. «Якщо включаємо поворот до імперії, – зазначає, зокрема, Й. Арнасон, – то межею стане закінчення наполео-

---

³¹⁵ Там же. – С. 9.

³¹⁶ Клочков В.В. «Славная революция» 1688 г.: Аспекты историографии // Грамота. – 2013. – № 11 (37): В 2 ч. – Ч. 1. – С. 99-102.

³¹⁷ Согрин В.В. Буржуазные революции в США: общее и особенное // Вопросы истории. – 1983. – № 3. – С. 35.

³¹⁸ Див.: Гордон А.В. Великая Французская революция как великое историческое событие // Диалог со временем. – М., 2004. – Вып. 11. – С. 111-130.

нівських війн у 1815 р.»³¹⁹. В концепції Ф. Фюре верхня межа загалом відсувалася на 1880 р., тобто на час завершення становлення у Франції Третьої республіки³²⁰.

Відносно Нідерландів варіативність тяглості революційного періоду, найчастіше окреслюваного 1566–1609 рр., втім, звужувалася подеколи до 1566–1567, 1566–1579, 1566–1581 рр. Разом з тим навіть можна зустріти його датування 1555–1585 рр. Причому на користь того чи іншого варіанту наводилися вповні вагомі аргументи³²¹.

Наскільки гострими є ці питання в історіографії Української революції, ми намагалися показати в одному з попередніх розділів праці.

Більш об'єктивним і деталізованим в численних революціологічних концепціях виглядає тематичний блок, пов'язаний з визначенням динаміки і результативності революційних циклів. Зокрема, найпотужніший енергетичний виплиск в Нідерландській та Українській революціях припав на їх початковий етап. Саме тоді в Україні відбувається фундація національної держави, спостерігаються кардинальні зрушення в ідеологічній, політичній, соціальній сферах, на новий функціональний щабель переводиться господарська система. В Нідерландах 1566 р. сприймається «“роком чудес” через надзвичайну швидкість і радикальність розвитку подій»³²². Разом з тим, досить швидко таке піднесення змінилося різким спадом і наступна хвиля революційної активності припала вже на 1572–1578 рр., супроводжуючись

---

³¹⁹ Арнасон Й. Революции, трансформации, цивилизации...

³²⁰ Furet F. La revolution: 1770–1889. – Paris, 1988.

³²¹ Див., наприклад: Кириллова Е.Н. Рец. на книгу: Шатохина-Мордвинцева Г.А. Нидерланды: с древнейших времен до конца XVI века. – М.: ИВИ РАН, 2004. – 251 с. // Средние века. – М., 2006. – Вып. 67. – С. 355–358; Шатохина-Мордвинцева Г.А. Нидерланды в новое и новейшее время. – М., 2002; Её же. Нидерланды: с древнейших времен до конца XVI века. – М., 2004 та ін.

³²² Малия М. Локомотивы истории... – С. 144.

масштабним виплеском національно-визвольної боротьби³²³, що підготувало ґрунт для проголошення в липні 1581 р. державної незалежності. А вже на кінець 1580-х років «Республіка Сполучених Провінцій Нідерландів здолала внутрішні труднощі і стала організованою й ефективною федеративною державою»³²⁴.

У Франції «суспільство підключається до громадянського політичного процесу... за розширення простору громадянської і суспільної рівності» лише на третьому етапі революції. Саме тоді починається, власне, «формування його політичної суб'єктності»³²⁵, що в результаті призводить до зламу монархічного режиму попереднього зразка та усталеної станової ієрархії³²⁶.

Кульмінацію радикалізації Англійської революції вчені відносять на момент фундації так званої Англійської співдружності, пов'язуючи цей акт з формалізацією «створення нового світу – республіки, заснованої на народному суверенітеті, і нової людини – святого воїна “армії нового зразка”»³²⁷. Згодом революція іде на спад, а республіка поступово трансформується у диктатуру Кромвеля, за чим відкривається ера оновленого англійського монархізму³²⁸.

Український матеріал переконливо підтверджує теоретичний висновок Й. Арнасона, згідно з яким «”Великі революції” відбувалися переважно у європейському світі, що мав тенденцію до розширення, а також в кризових виявах, що виникали внаслідок його зіткнень з іншими цивілізаціями»³²⁹. Дійсно, розташування у серцевині центрально-східного європейського регіону, політична підпорядкованість річпосполитському режимові, тимчасова відсутність власної державотворчої практики при збереженні істо-

---

³²³ Рутенбург В.И. Ранние буржуазные революции... – С. 74.

³²⁴ Израэль Дж.И. Голландская республика... – Т. 1. – С. 256.

³²⁵ Глинчикова А.Г. Логика развития европейских революций... – С. 102.

³²⁶ Малия М. Локомотивы истории... – С. 365.

³²⁷ Там же. – С. 181-182.

³²⁸ Гринин Л.Е. Революции. Взгляд на пятисотлетний тренд. – С. 15.

³²⁹ Арнасон Й. Революции, трансформации, цивилизации...

ричної пам'яті про подібний потужний досвід у недалекому минулому та за наявності в політичній культурі Війська Запорозького концентрованого творчого імпульсу й привабливих для суспільства імперативів громадянських свобод, традиційна відкритість української версії християнської православної культури до навіюваних як за західними, так і східними векторами інноваційних цивілізаційних впроваджень робили український історико-культурний регіон, подібно до теренів, де відбувалися великі революції Заходу, зоною, вразливою для зародження революційної активності. Причому найбільше паралелей українська революційна емпірика як щодо причинно-факторної складової, так і розгортання динаміки руху, а особливо наданого останнім імпульсу в сфері національно-державного будівництва, демонструє з емпірикою революції в Нідерландах, що випередила українські події приблизно на століття. Значно менше аналогій щодо означених аспектів можна спостерегти між революцією в Україні та майже одночасними їй революційними зламами в Англії. Натомість за показниками кардинальності змін в політичній, соціальній системах та сферах ідеології і політичної культури, а особливо стосовно демократизації суспільного простору, вона значною мірою випереджає пропоновані Французькою та Американською революціями інновації, щоправда, втілюючи національні аналоги в дещо інші форми.

Як важливу умову зародження революційних процесів у різних політичних організамах європейського заходу вчені називали спільний для них комплекс обставин, що склався у цій ойкумені на початок XVII ст.³³⁰, а в подальшому обумовив ширше охоплення сформованої тут «атмосферою революційної ситуації»³³¹

---

³³⁰ *Чистозвонов А.И.* О стадияльно-региональном изучении буржуазных революций в XVI–XVIII веках в Европе // Новая и новейшая история. – 1973. – № 2. – С. 91-94; *Рутенбург В.И.* Ранние буржуазные революции... – С. 77.

³³¹ *Рутенбург В.И.* Титаны Возрождения. – Ленинград, 1976. – С. 134-135.

європейської території. Свого часу Т. Скочпол як першочергове у вивченні «соціально-революційних перетворень» модерної доби висунула завдання з'ясування питання, «яким чином держави Старого порядку опинилися у стані кризи», а також простеження «ходу самих революцій від початкових смут до консолідації відносно стабільних і особливим чином структурованих нових порядків»³³². Підкреслюючи той факт, що революційні рухи спричинюються «довгостроковими факторами», англійська дослідниця водночас акцентувала на тому, що вони «виростають з структурних суперечностей і напруження, внутрішньо притаманних старим режимам»³³³. Спробуємо змодельовати ці загальні положення на українські реалії ранньомодерної доби, зосередившись насамперед на переддні національного революційного феномена, а відповідно зупинимося на з'яванні спільного і особливого у визріванні причин української і європейських революцій.

У кожній конкретній революції безпосередній імпульс до запуску механізму активізації накопиченої енергії конфлікту виростав із різної підоснови. Так, зокрема, в Нідерландах до початку повстання 1566 р., за словами М. Малія, прислужилося «поєднання войовничої релігійності з конституційними устремліннями» дворянського стану³³⁴. У Франції, згідно спостереження того ж вченого, «революція відбулася тому, що існуючі монархічні та станові структури перестали відповідати швидко еволюціонуючим суспільству і культурі»³³⁵. Натомість американський політолог О. Янов поштовх до розгортання конфлікту вбачав у значно прозаїчнішій події, а саме: акції царевбивства, що, власне, обумовило подальший надміру насильницький характер

---

³³² Скочпол Т. Государства и социальные революции... – С. 11-12.

³³³ Там же. – С. 27.

³³⁴ Малія М. Локомотивы истории... – С. 143.

³³⁵ Там же. – С. 220.

усього французького революційного процесу³³⁶. Першу ж революційну хвилю в Англії спричинив, як завважує А. Глінчикова, висловлений пуританами сумнів «щодо права короля бути єдиним суб'єктом політичного і суспільного процесу»³³⁷.

Сталося так, що сформований на переддень революційного виступу соціополітичний простір Речі Посполитої, в орбіті якого перебувала значна частина українських земель, сконцентрував у собі максимально можливий рівень суспільних негаций, поява яких була спровокована короткозорою політикою в українському питанні Варшави, загальною анархізацією суспільної сфери Корони. В поєднанні із зародженням у зоні українського степового фронтиру нової соціальної сили з необмеженими, по суті, можливостями політичної самоорганізації ця вибухова суміш зрештою спричинила не лише повну руйнацію на українських теренах річпосполитської політичної системи, а й привнесла в Українську революцію потужний конструктивний імпульс.

Загалом з повною впевненістю можна говорити про те, що в Українській революції XVII ст. виразно проявилися супутні всім класичним революціям перехідної до цивілізації нового часу доби атрибути, зокрема, наявність глибокої суспільної кризи та кризи влади, а також легітимація протестного виступу (з подальшим поваленням політичного режиму Речі Посполитої) збігом таких обставин, як складне переплетення соціально-економічних, політичних і релігійно-ідеологічних суперечностей, що накладалося на відступництво від виконання своїх функціональних обов'язків щодо інтересів українського суспільства його традиційної еліти та прихід на зміну їй молодого, незаангажованого в традиційні політичні та економічні інтереси, до того ж із значним потенціалом творчої енергії, елітарного прошарку.

---

³³⁶ Подається за: *Бовыкин Д.Ю.* Еще раз о Французской революции. Некруглый юбилей // Французский ежегодник. 2015: К 225-летию Французской революции. – М., 2015. – С. 8.

³³⁷ *Глинчикова А.Г.* Логика развития европейских революций... – С. 98.

Якщо науковці в принципі схиляються до визнання присутності в причинно-факторному полі революцій раннього нового часу певного стандартного набору, хоча й корельованого локальною специфікою регіонів і країн, у яких ці революції відбувалися, а також ситуативними змінами в залежності від часових рамок кожної з них, то структура соціальної бази та задіяний формат діяльності революційних таборів демонструють помітно ширший спектр розбіжностей, ніж збігів. Наприклад, М. Малія відзначає іррегулярний характер дій прибічників реформаційного руху в Нідерландській революції³³⁸, а Дж. Израель ставить їх ефективність у залежність від уживаних урядовими структурами контрзаходів щодо мобілізації католицької протидії³³⁹. В цілому ж при значній задіяності в революційних акціях в Нідерландах інтелектуальної, промислової, комерційної еліти, чиновництва та активного бюргерства частка участі у них суспільних низів була незначною (зокрема, це стосувалося селянського сегменту)³⁴⁰.

Успішне розгортання революційних процесів на англійських та французьких теренах, крім підтримки кола інтелігенції, безпосередньо залежало також від активної позиції представництва промислово-торгового капіталу відповідно у спілці з новою когтортою землевласницької аристократії або ж з опертям на маси простолюду³⁴¹. Причому у Франції, як і в Англії, а раніше Нідерландах, загальний престиж революції та її динаміку визначали

---

³³⁸ *Малія М.* Локомотивы истории... – С. 139.

³³⁹ *Израель Дж.И.* Голландская республика... – Т. 1 – С. 166-167.

³⁴⁰ *Гросул В.Я.* К вопросу о критериях революционного демократизма // Новая и новейшая история. – 1987. – № 1. – С. 102; *Израель Дж.И.* Голландская республика... – Т. 1 – С. 109; *Рутенбург В.И.* Ранние буржуазные революции... – С. 74.

³⁴¹ Одним із перших успішність ранньомодерних революцій з наявністю в суспільній організації потужної економічно незалежної соціальної групи пов'язав Б. Мур (Див.: *Moore B.* Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World. – Boston, 1966. – P. 453).

міста³⁴². Участь же у ній населення сільських місцевостей, при досить значному показнику його активності, має неоднозначний і суперечливий (особливо у Вандейському виконанні) характер³⁴³. Загалом, за спостереженням О. Чудінова, на французьких теренах потік «революції “плебса” протікав паралельно потоку “революції еліт”, не перемішуючись з ним, частіше ж вони просувалися за напрямками, які не перетиналися, а подекуди стикалися на зустрічних курсах»³⁴⁴. Усвідомлення такої ситуації, зауважує вчений, змушує «поставитися до поширеного твердження, що Французьку революцію здійснив народ», дуже обережно³⁴⁵.

Разом з тим в умовах притлумленості на американських просторах тих соціальних реліктів, що свого часу були притаманні «старорежимній» Європі, тут фактично унеможливувався ефект щонайменшої аристократизації революційного руху, а отже, враховуючи загальну недорозвиненість мануфактурного сектору, провідну роль відіграв дрібний підприємницький та лихварський елемент, який увійшов у тісний контакт з плантаторами півдня, фактично залишивши поза революційним інтересом основний пласт населення. Відповідно «конфлікт і протиріччя в середині революційного табору» Америки «не отримали настільки повного і завершеного розвитку, як в європейських революціях мануфактурної епохи»³⁴⁶.

На цьому загальному тлі соціальний профіль Української революції демонструє відсутність традиційної аристократичної

---

³⁴² *Малия М.* Локомотивы истории... – С. 233; *Шульц Э.Э.* К вопросу о социальной базе радикальных массовых форм социального протеста... – С. 5.

³⁴³ *Чудинов А.В.* Народы против Французской революции // Французский ежегодник. 2016. – М., 2016. – С. 12; *Мягкова Е.М.* «Необъяснимая Вандея»: сельский мир на западе Франции в XVII–XVIII веках. – М., 2006. – С. 6-19; *Leaebvre G.* La Révolution française. – Paris, 1957; *Petitaere Cl.* La Vendée et les Vendéens. – Paris, 2005. – P. 298.

³⁴⁴ *Чудинов А.В.* Народы против Французской революции... – С. 12.

³⁴⁵ Там же. – С. 5.

³⁴⁶ *Согрин В.В.* Буржуазная революция в США... – С. 37-38.

складової – онаціональнений шляхетський сегмент, перейшовши на демократичну платформу нової державної еліти, що форсувалася переважно із представників козацької старшини, тим самим фактично перейняв і вироблені політичною культурою останньої погляди на магістральні цілі спротиву. Зовсім не визначальним в Україні виявляється й урбаністичний струмінь, який, злившись у спільному потоці з потужним селянським, лише органічно підважив лідуючі позиції молодого козацького стану. На відміну від західноєвропейського селянства, яке на час ранньомодерних революцій не знало закріпачення, активність української селянської маси у революційних подіях середини – другої половини XVII ст., крім традиційного земельного питання, обумовлювалася нестримним прагненням до здобуття персональної свободи (втім, ця активність мала хвилеподібний характер, демонструючи свою залежність від коливань пріоритетності соціальних проблем в планах революційного керівництва). Водночас без проведення додаткових досліджень наразі фактично неможливо більш-менш реалістично означити роль в Національній революції інтелектуального середовища. Принаймні наявний щодо цього ресурс джерельної бази на сьогодні обмежений.

Український приклад демонструє наявність в національному революційному сегменті телеологічних, руйнівних і творчих складників, а також певної міри виявлення насильницьких дій, що їх, наприклад, М. Малія визнав за невід’ємні «умови “вступу” у сучасність»³⁴⁷. Загалом тема насильства займає в дослідженні ранньомодерного революційного циклу (як і пізніших революційних практик) особливе місце. Застерігаючи проти спекуляцій навколо неї, вчені одночасно роблять наголос на моральній стороні проблеми, виправдовуючи присутність насильницького елемента (в разі вичерпаності всіх інших можливих аргументів) у революціях їхньою загальною націленістю на утвердження гро-

---

³⁴⁷ *Малія М. Локомотивы истории...*

мадянських свобод та ідеалів рівності³⁴⁸. На їх думку, застосування насильства з боку повсталих мас концентрується (поза його побутовою кримінальною складовою, яка, до речі, у моменти найвищої соціальної напруги має тенденцію до зниження) у двох площинах – «захоплення влади насильницьким шляхом як визначальної риси будь-якої революції» та при розгортанні самого революційного процесу, якщо це провокується відповідними історичними обставинами³⁴⁹.

Представники французької історіографічної школи, сферою зацікавлень яких стала соціально-економічна історія, з'ясовуючи природу соціального насильства, слушно звернули увагу на роль притаманного колективній свідомості повсталих мас так званого міметизму (наслідувальності), що проявлявся під час виступів у копіюванні дій державного репресивного механізму³⁵⁰. Зокрема, І. Берсе, вивчаючи протестні рухи у Франції XVII–XVIII ст., дійшов важливого висновку щодо того, що «бунтівники» ніколи не виступали ініціаторами конфлікту – їхні дії завжди були відповіддю на агресію з боку держави, церкви, аристократії³⁵¹. В такій же закономірності розгорталася (починаючи вже з кінця XVI ст.) соціальна і визвольна боротьба в Україні. Її вістря спрямовувалося на захист соціальних, релігійних, національних прав, які опинилися під загрозою наступу на них суспільних і державних структур Речі Посполитої. Чим жорстокіше влада поводитися з учасниками рухів (першим таким випадком стала масова розправа польських жовнірів над обеззброєними повстанцями та їхніми сім'ями у Солоницькому таборі у 1596 р.³⁵²), чим

³⁴⁸ Завалько Г.А. Понятие «Революция» в философских и общественных науках... – С. 268-270; Johnson Ch. Revolutionery Change. – P. 8-9, 13.

³⁴⁹ Арнасон Й. Революции, трансформации, цивилизации...; Гидденс Э. Революции и общественные движения // Диалог. – М., 1996. – № 6/7.

³⁵⁰ Там же. – С. 79.

³⁵¹ Чеканцева З.А. О новом подходе к истории народных движений... – С. 83.

³⁵² Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. 7. – С. 230-232.

нестерпнішими ставали визиск і знуцання з боку шляхтичів й орендарів, тим більшою виявлялася хвиля насильства з повстанського табору.

Однозначно в актив Української революції можна зарахувати і потужний модернізаційний імпульс, результативно проявлений в кардинальному зламі еволюційної спрямованості національного історичного процесу в усіх життєво важливих сферах суспільної організації. Тим самим (у повній відповідності до концептуальних схем Ш. Ейзенштадта³⁵³, П. Андерсона³⁵⁴, В. Назарової³⁵⁵, В. Шевелева³⁵⁶, О. Кіма³⁵⁷ та інших вчених сучасності) було закладене специфічне підґрунтя українського ранньомодерного цивілізаційного проекту, на жаль, перерваного геополітичним фактором, що вже незабаром спровокував посилення деструктивних тенденцій.

Залежність еволюційного поступу європейських країн від зовнішнього тиску, що набув свого втілення у війнах, суперництві між державами, формуванні міжнародних політичних і економічних систем, демонструє ще одну характерну особливість ранньомодерних європейських революцій. Його дієвість (поряд із внутрішнім тиском, що виявлявся у формуванні нових еліт з великими потенційними можливостями та зростаючим рівнем

---

³⁵³ *Эйзенштадт Ш.* Революция и преобразование обществ... – С. 126-127.

³⁵⁴ *Андерсон П.* Родословная абсолютистского государства. – М., 2009. – С. 24.

³⁵⁵ *Назарова В.С.* Эволюция политических институтов в координатах «традиция – модернизация»: объяснительная модель в исторической ретроспективе // Известия Южного федерального университета. Технические науки. – 2013. – № 6 (143). – С. 221-226.

³⁵⁶ *Шевлев В.Н.* Россия: от модернизации к трансформации. – Ростов-на-Дону, 2008. – С. 23.

³⁵⁷ *Ким О.В.* Теория модернизации и переходные общества раннего нового времени // Новая и новейшая история. – 2011. – № 2. – С. 121-128; *Его же.* Синтез традиций и инноваций в переходных обществах раннего Нового времени // Полидисциплинарные технологии исследования модернизационных процессов. – Томск, 2005. – С. 262-284.

самосвідомості суспільства) проявилася у зміні режимів повсюдно в тих країнах, де відбулися революції так званої «першої хвилі модерну», – Нідерландах, Англії, американських колоніях і Франції. Тим самим тогочасний революційний процес, по суті, перетворювався у складову частину європейської міжнародної політики.

Зокрема, у революційних Нідерландах, зазначив, наприклад, М. Малія, «на розвиток повстання міжнародні сили справляли вплив не менший, ніж його власна внутрішня динаміка...»³⁵⁸. Особливо відчутним цей вплив ставав після 1540 р., коли підкорені Іспанії провінції опинилися у стані тривалої конфронтації і війни з Францією, що до певної міри спровокувало їх протестну активність, а також під час затяжної кризи кінця 1570–1580-х років, коли влада охопленої революцією країни намагалася заручитися підтримкою французького короля і лютеранських німецьких князів³⁵⁹. У серпні 1585 р. відбулося підписання договору Сполучених Провінцій з Англійською Короною в Нонсуче, яким над молодого Нідерландською державою встановлювався англійський протекторат. Щоправда, на відміну від фіксованої «Березневими статтями» 1654 р. російської протекції над Українською державою, «англійська інтерлюдія (1585–1587)»³⁶⁰, за спостереженням фахівців, мала протилежний ефект – «остання і така, що здобула найбільшу підтримку, спроба привести охоплені смутою провінції ... під контроль іноземного правителя закінчилася невдачею»³⁶¹.

Останніми роками все рельєфнішими стають тенденції переглянути роль міжнародного фактора в революційній хвилі, що протягом 1640–1680-х років охопила Англію. Зокрема, у своїй дисертаційній роботі Л. Івоніна вказує на те, що «взаємозв'язок європейської політики і двох Англійських революцій ... мав

---

³⁵⁸ *Малія М.* Локомотивы истории... – С. 138.

³⁵⁹ *Израэль Дж.И.* Голландская республика... – Т. 1. – С. 232-237.

³⁶⁰ Там же. – С. 239.

³⁶¹ Там же. – С. 249.

яскраво виражене загальноєвропейське, системне значення»³⁶². На Англійську революцію 1640–1660-х років як таку, що виходить за внутрішні межі і становить водночас «конфлікт між-державного характеру», вказує В. Томсинов³⁶³. Також він пропонує підходити до так званої «Славної революції» 1688–1689 рр. насамперед як до «військової операції з захоплення Англії правлячими угрупованнями Нідерландів», що передувало її переростанню в «конституційну революцію у цій країні». «... в історичній літературі, – зауважує автор, – все більше закріплюється тенденція пов'язувати з нею не лише перетворення у державному устрої, але й докорінні зміни в економіці, а також в політиці англійського уряду всередині країни та на міжнародній арені»³⁶⁴.

Якщо, як правило, країни у стані революційної активності перетворювалися на об'єкт зовнішнього тиску, що залежно від конкретних ситуацій відзначався різною мірою інтенсивності, то Франція натомість продемонструвала зразок ретранслявання революційної енергії назовні. Зокрема, встановлення політичного контролю французької революційної влади над Південними Нідерландами у першій половині 1790-х років спровокувало тут чергову хвилю революційного протесту. «Однак революція, що втягнула у свою орбіту Австрійські Нідерланди, – зазначає Дж. Израель, – ... проявляла мало спадковості з темами й ключовими цілями народних протестів кінця 1780-х рр., і внаслідок цього користувалася вельми слабкою підтримкою серед населення. У жовтні 1795 р. Південні Нідерланди були формально анексовані Францією – подія, яка потягла за собою далекосяжні інституційні зміни»³⁶⁵. Фактично одночасно в це анексійне поле

---

³⁶² *Ивонина Л.И.* Международный фактор в политической истории Англии XVII в.: Дис. ... докт. ист. наук. – Смоленск, 2001.

³⁶³ *Томсинов В.А.* «Славная революция» 1688–1689 годов в Англии... – С. 1–2.

³⁶⁴ Там же. – С. 21, 22.

³⁶⁵ *Израель Дж.И.* Голландская республика... – Т. 2. – С. 546.

були втягнуті й Північні Нідерланди, що загострило у свою чергу французько-британський конфлікт.

У проблемно-тематичному блоці вивчення ранньомодерних революцій на чільне місце висувається питання взаємозв'язку останніх з процесами державного будівництва, визначальною рисою якого для XVI–XVIII ст. став стрімкий перехід від патерналістської форми державної організації до національних держав. Базовим при цьому ставало не лише перетворення суспільства на активного колективного суб'єкта політичного життя, а й формування політичних інститутів, здатних оперативно реагувати на нові виклики.

Державотворчий потенціал революцій високо оцінює, зокрема, М. Маліа. «Саме сконцентрованість на перетворенні державних структур і супутнє їй ставлення під сумнів легітимності існуючої держави, – зазначає він, – додають... революції її вибухового характеру і політично-ідеологічної природи»³⁶⁶. Найвищого ступеня подібної концентрації державотворчої енергії досягають ті революційні практики, у яких злам старої системи супроводжується «виникненням таких, що не існували раніше, соціально-історичних організмів»³⁶⁷. Зразки такого творення нових держав у хронологічних рамках ранньомодерної епохи продемонстрували Нідерландська, Українська та Американська революції, які відбулися на територіях з різною мірою підлеглості країнам-метрополіям. Разом з тим, наприклад, у Франції динаміка революційних подій зрештою довела помітнішу ефективність використання революційною елітою модернізованої державної системи як «інструмента контролю над політичним процесом», ніж розгул «стихії народного бунту»³⁶⁸.

Безумовно, що хронологічна послідовність утвердження Нідерландської та Української ранньомодерних держав закономірно свідчить на користь більшої коректності проведення аналогій між

---

³⁶⁶ *Маліа М.* Локомотивы истории... – С. 12.

³⁶⁷ *Завалько Г.А.* Социальная революция как явление мировой истории...

³⁶⁸ *Чудинов А.В.* Народы против Французской революции... – С. 11-12.

державотворчими практиками саме цих двох країн, ніж державотворчими інноваціями в інших охоплених революціями регіонах Старого і Нового світів, де вони мали дещо іншу спрямованість. Зокрема, Українська і Нідерландська держави сформувалися не на всій історичній території первинного розселення етнічних спільнот, а лише на їх певних частинах, внаслідок чого кордони встановлювалися не за національно-мовним, а за географічним поділом. Гадаємо, що далеко не випадковою виглядає подібність соціально-економічних регіонів, що послужили ядром утворених державних організацій. Так, у Нідерландах держава виникла і відстояла незалежність у північних провінціях: Голландії, Фрісландії, Дренті й інших, де помітного успіху досягли урбаністичні процеси та провінційне самоуправління, існував сильний морський торговельний флот, менш потужною виявилася католицька церква, зберігався значний прошарок вільних селян, які не знали особистої залежності, новий економічний порядок мав надійніше підґрунтя, а селянсько-плебейський рух виявився організованішим³⁶⁹. Українська держава оформилася у південному і південно-східному регіонах, де також більшість селян залишалася незакріпаченою й зосереджувався козацький стан, який виступав організаційним ядром революції. Тому уряди обох держав докладали багато зусиль, щоб домогтися включення до їх складу решти територій.

Не набагато тривалішим, порівняно з Україною, виявився і період існування утвореного революцією нідерландського державного організму, розпад якого, щоправда, відбувався в дещо відмінних умовах і був продиктований не вповні аналогічним набором чинників.

На кінець XVIII ст. самобутні риси української державності виявилися практично розмитими монархічним простором Російської держави, в якому Україна з її республікансько-демократичними формами державної організації не мала іншої альтер-

---

³⁶⁹ Чистозонов А.Н. Нидерландская буржуазная революция XVI века. – С. 29, 189.

нативи. Аналогічно не мали базового підґрунтя для свого розвитку й державотворчі тенденції на теренах колишнього Правобережного Гетьманату, що на якийсь час став зоною польсько-турецьких змагань щодо їх територіально-політичної приналежності.

В принципі зовнішньополітичний фактор, який нашарувався на внутрішню нідерландську кризу другої половини XVIII ст. та супроводжувався перманентними революційними хвилями (1747–1751, 1780–1787, 1793–1795 рр.), зрештою обумовив падіння Нідерландської держави, хоча й не був основним каталізатором руйнівного процесу, а швидше за все, поставив вирішальну крапку в ньому, зокрема, збройним імпортом революції із Франції у 1790-х роках³⁷⁰

Останнім часом спостерігається тенденція щодо надання переваги при порівняльному співставленні революційних рухів ідеологічним чинникам перед чинниками соціального лідерства та інтересами в матеріальній сфері. Зокрема, «своєрідним колективним пробудженням» К. Небб спробував пояснити чітке усвідомлення акторами революційної гри тих нових ситуативних викликів, перед якими опинялося суспільство³⁷¹. Розвиваючи його погляд, В. Михайловський зазначив, що «в подібному “пробудженні” актори стають значно відкритішими для нових перспектив...»³⁷². Думку про соціальний підтекст продукованого революціями ідейно-емоційного поля послідовно проводять у своїх працях М. Кіммель та А. Юревич³⁷³.

Зокрема, саме в ідеологічне поле, в якому рівноцінно виступали політична і релігійна складові, вводить спричинений

---

³⁷⁰ Див.: *Израэль Дж.И.* Голландская республика... – Т. 2. – С. 546-548.

³⁷¹ *Небб К.* Радость революции. – С. 70.

³⁷² *Михайловский В.С.* Методология политического анализа революции в неомарксизме // Научные стремления: Молодежный сборник научных статей. – Минск, 2013. – № 6.

³⁷³ *Kimmel M.S.* Revolution: a Sociological Interpretation...; *Юревич А.В.* Психология революций... – С. 6.

революцією розкол англійського суспільства М. Малія³⁷⁴. Сформована на нідерландських просторах «нова релігійність», опредметнена анабаптистсько-кальвіністськими течіями, активізувала національно-визвольний струмінь в революції 1566–1609 рр.³⁷⁵ Лондон, зазначає А. Глінчикова, «"підхоплює" протестантизм, доводить індивідуалізацію віри до формування нового типу громадянської соціальної інтеграції і починає громадянську трансформацію соціально-політичної системи»³⁷⁶. На ідеологічних засадах протестантизму розвивалися революційні процеси в Англії, Америці та Франції. Одночасно в Американській і Французькій революціях потужно заявив про себе і світський ідеологічний сегмент, сформований на просвітницьких засадах.

Помітного поширення європейські ренесансно-гуманістичні ідеї набули і на українських теренах, опредметнившись такою специфічною формою реформаційного руху, як братства, діяльність яких сприяла розвитку освіти і культури. Цій же меті прислужилися і засновані в українських землях протестантські громади. Елементи революційної ідеології використовувало у своєму проповідництві чимало православних полемістів³⁷⁷. Загалом ідеологія Реформації позитивно вплинула на процес піднесення національної самосвідомості українців, почуття патріотизму, підготувавши таким чином ґрунт для розробки націо-

---

³⁷⁴ *Малія М.* Локомотивы истории... – С. 176-177.

³⁷⁵ *Глинчикова А.Г.* Логика развития европейских революций... – С. 98.

³⁷⁶ Там же.

³⁷⁷ *Дзюба Е.Н.* Просвещение на Украине... – С. 15-21, 28-40, 59-72; *Ісасевич Я.Д.* Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVII ст. – К., 1966. – С. 16-52, 76-86, 101-106, 169-171; *Кашуба М.Ф.* Реформаційні ідеї в діяльності братств на Україні (XVI–XVII ст.) // *Секуляризація духовного життя на Україні в епоху гуманізму і Реформації.* – К., 1991. – С. 26-51; *Любащенко В.І.* Елементи вільнодумства в ідеології ранньої Реформації на Україні // Там само. – С. 52-76; *Паславський І.В.* З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI – першій третині XVII ст. – К., 1984. – С. 12-65; *Савич А.* Нариси з історії культурних рухів на Україні та Білорусі в XVI–XVIII ст. – К., 1929. – С. 29-62, 170-187.

нальної державної ідеї, оскільки «руська знать інкорпорованих до Польщі земель так і не дала політичної програми для руського національного існування»³⁷⁸. Однак виявлена у переддень революційного виступу активність протестантських громад помітно знижується з початком відкритого збройного конфлікту. Принаймні протестантський сегмент у подальших подіях на наявному на сьогодні документальному матеріалі прослідковується слабо. Як можна було побачити з попереднього викладу, в Україні революційна ідеологія сформувалася переважно на джерелах православної культури, світських цінностях козацького товариства, засадах барокового світогляду (в його національному варіанті).

В науковій літературі на сьогодні представлений досить широкий порівняльний спектр революцій раннього нового часу за критеріями їх основної цілеспрямованості та ефективності. Такою, що характеризується сплетінням різновекторних ідеологічних систем і соціальних потоків, вчені розглядають, наприклад, революцію в Нідерландах, виокремлюючи в ній радикальний, народний, елітарний, консервативний струмені та вузьку олігархічну спрямованість й аномальність запропонованої моделі боротьби³⁷⁹.

Разом з тим, об'єднуючи в один революційний цикл англійські соціально-політичні конфлікти 1648–1688 рр., М. Маліа висловлює впевненість у тому, що на всіх етапах цієї революції «вирішувалося конституційне питання взаємовідносин парламенту і короля... Одночасно (і зовсім не в другу чергу) йшла мова про правильну християнську доктрину та належну церковну організацію, що в кінцевому разі відкривало перспективи для сучасної толерантності»³⁸⁰, а загалом процес перетворення державного устрою Англії відзначався радикалізмом³⁸¹. Антимонар-

---

³⁷⁸ Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації. – С. 68.

³⁷⁹ Маліа М. Локомотивы истории... – С. 139-140, 152.

³⁸⁰ Там же. – С. 162.

³⁸¹ Там же. – С. 157-158.

хічну і ліберальну спрямованість виділяє в Англійській революції 1640–1660-х років Л. Грінін³⁸². За спостереженням Л. Репіної, пропонуючи її локальну проекцію, прибічники цього напряму оцінювали кінцеву результативність революційної боротьби крізь призму співставлення національних і локальних пріоритетів³⁸³. Тоді як Т.Б. Маколей у середині XIX ст. вбачав у подіях 1688–1689 рр. «лише державний переворот, організований угрупованням англійських аристократів з метою заміни короля-католика на короля-протестанта», і відзначав його захисну спрямованість³⁸⁴, у 1960-х роках Дж. Тревельян характеризував політичний акт 1688–1689 рр. водночас як найбільш консервативний і найбільш ліберальний з усіх відомих революційних зразків³⁸⁵.

Антиколоніальний характер революційної боротьби американців як основну її рису виділяє В. Согрін³⁸⁶. У запропонованій Ш. Ейзенштадтом порівняльній схемі головним результатом Американської, як, до речі, й Нідерландської революцій виступає «встановлення нових меж політичної співдружності та введення нової символіки її національної (а не лише політичної) ідентичності»³⁸⁷; «в обох випадках заміщення “іноземного” правлячого класу супроводжувалося змінами у складі вищих класів, серед соціальних й політичних еліт»³⁸⁸. Разом з тим, М. Малія розцінює її результативність як «найуспішне, хоч і здійснене чужими руками, творіння англійської революції»³⁸⁹. «Амери-

---

³⁸² Гринин Л.Е. Революции. Взгляд на пятисотлетний тренд. – С. 15.

³⁸³ Репина Л. Локальная история и современная историография Английской революции // Новая и новейшая история. – 1992. – № 3. – С. 178–179.

³⁸⁴ Macaulay T.B. The History of England from the accession of James the Secend. – London, 1849. – Vol. 2. – P. 657, 659–660.

³⁸⁵ Trevelyan G.M. The Glorious Revolution 1688–1689. – Oxford, 1965. – P. 5.

³⁸⁶ Согрин В.В. Буржуазная революция в США... – С. 35.

³⁸⁷ Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ... – С. 275.

³⁸⁸ Там же. – С. 276.

³⁸⁹ Малія М. Локомотивы истории... – С. 193.

канські колоністи почали те, – зазначав він, – що вони дійсно іменували революцією (у дусі 1688 р.), зі спроби “реставрувати” свої історичні права як частини англійської нації. Однак у підсумку створили нову націю і республіку»³⁹⁰. Якщо викликає певні елементи дискусії теза про те, наскільки «реставраційним» був момент щодо давньоруської політичної спадщини, крім її легітимаційної актуальності, в Українській революції, то не залишається жодних сумнівів щодо абсолютної тотожності американському її цільового ефекту в обох означених вище царинах.

Однак, можливо, чи не одним з найбільш вагомих здобутків Української національної революції, який варто поставити в один ряд з фундацією держави ранньомодерного зразка, стало загальне переформатування українського соціально-політичного простору, консолідація в його межах ранньомодерної української нації. При цьому українським соціумом вже на першому етапі революції паралельно вирішувалися завдання національного об’єднання і національного визволення. Інша справа, що цей результат виявився далеко не завершеним і насильницькі перерваням.

Спільне і особливе у революціях раннього нового часу рельєфно простежується за характером спричинених ними суспільних модифікацій. Зокрема, в Україні, подібно до Нідерландів, у горнилі революційної боротьби сформувався, за образним висловом А. Глінчикової, «національно-визвольний варіант громадянської трансформації»³⁹¹, з притаманними йому демократичними інститутами влади, культом свободи, обґрунтуванням природним правом права на власну державність тощо. Аналогічно до Англії, сформоване в процесі революції українське суспільство виявилось втягненим «у новий особливий вид соціально-політичної практики, яка починає впливати на його соціальну якість і одночасно веде до переміни загальної якості

---

³⁹⁰ Там же. – С. 13-14.

³⁹¹ Глінчикова А.Г. Логика развития европейских революций... – С. 97.

соціально-політичної системи з патерналістської на громадянську»³⁹².

Втім, якщо, за спостереженням Е. Шульца, Англійська революція майже не позначилась ані «на ступені сили влади в країні», ані на позиції Англії як світового лідера³⁹³, то в Україні внаслідок революційної боротьби ситуація в цих сферах виявляється діаметрально протилежною – український соціум не лише утворює нові інститути влади з сильною централізованою вертикаллю, а й виходить на активні позиції впливового гравця на міжнародній арені. Водночас Україна помітно поступалася Англійській державі у справі технологізації ідеологічної сфери, по суті, практично до XIX ст. будучи позбавленою власної політичної публіцистики, а також не знала форми політичних памфлетів, зорієнтованих на мобілізацію революційного потенціалу.

Не виробила Україна у процесі своєї революційної практики, на відміну від Англії, Франції та Америки³⁹⁴, і традиції закріплення правовими актами набутих її громадянами прав і свобод (перша така спроба на українському ґрунті відома лише з 1710 року³⁹⁵). Попри це, українська революційна практика значно випередила американську в аспектах демократизації владно-управлінської сфери шляхом виборності за принципами прямої або представницької демократії на основні керівні посади в

---

³⁹² Там же. – С. 98.

³⁹³ Шульц Э.Э. Революции и теория модернизации // Вопросы управления. – № 6 (18). – С. 21.

³⁹⁴ Див., наприклад: *Schwoerer L.G.* The Declaration Rights, 1689. – Baltimore–London, 1981. – P. 86; *The American Revolution. How Revolutionary It Was.* – New York, 1970. – P. 100; *Main J.T.* The Upper House in the Revolutionary America. – Madison, 1967; *Wood G.S.* The Creation of the American Republic. 1776–1787. – Williamsburg, 1969; *Jensen M.* The American Revolution With in America. – New York, 1973; *Клочков В.В.* «Славная революция» 1688 г.: аспекты историографии // Грамота. – 2013. – № 11 (37) та ін.

³⁹⁵ Див.: «Пакти і конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення). – К.–Львів, 2011.

державному апараті, а також встановлення ефективного громадського контролю за діяльністю центральних владних інституцій, втіленого у «колективну волю» Війська Запорозького. Вона також майже на півтора століття раніше за французьку перемістила «проблему співвіднесення свободи, особистості та інтересів суспільства» в політичну площину³⁹⁶, продемонструвала тенденцію наповнення новим універсальним змістом таких засадничих для громадянського суспільства цінностей, як «свобода», «рівність», «братерство».

Українська революція раніше за Французьку також своєю практикою державного будівництва підійшла впритул до соціалізації витвореної нею модерної системи національного державного організму, зламала попередню соціальну ієрархію, показала зразок глибокого реформування сфери землеволодіння, викликала істотні зрушення в ідеологічних аспектах, запропонувавши українському соціуму державну ідею, цілком світську в своїй основі, що контрастувало з переважно теологічною ідеологією інших європейських революцій. Натомість Україну обійшла стороною нищівна хвиля породженого французьким революційним досвідом терору, яким фактично на певний час було деморалізоване суспільство Франції.

Важливим аспектом у вивченні ранньомодерних революцій, артикульованим останніми роками в історіографії, є питання про переймання наступними революційними хвилями попередньо набутого або паралельного досвіду. Чи не одним з перших на пострадянському просторі увагу на цьому загострив В. Рутенбург. «Окремо, – наголошував він, – може бути поставлене питання про безпосередній вплив будь-якої з цих революцій на наступну, хоча і немає сумнівів у тому, що у кожному випадку різною мірою він міг бути»³⁹⁷.

---

³⁹⁶ Пименова Л.А. Идея свободы во Французской революции // Новая и новейшая история. – 1992. – № 1. – С. 67.

³⁹⁷ Рутенбург В.И. Ранние буржуазные революции... – С. 80.

Рельєфно взаємозв'язок революцій ранньомодерного циклу демонструє американський приклад. «Американська революція XVIII ст., – на думку В. Согріна, – при всій її своєрідності, з усіма притаманними їй недоліками... була зовсім не унікальним національним явищем, однак важливою з'єднувальною і разом з тим самостійною ланкою ланцюга прогресивних ранніх ... революцій. Вона не змогла б досягти успіху, якби не спиралась “на плечі попередньої англійської революції” XVII ст. Однак вона ж свідчила про наявність поступальності в розвитку ранніх... революцій»³⁹⁸. Подібні випадки наслідування з політичних практик Англійської і Американської революцій продемонструвала, зокрема, революційна Франція, успішно адаптувавши їх досвід до своїх потреб та надавши започаткованим ними процесам нового змісту.

І якщо приклад такого переймання від революційної Америки документально фіксований щодо так званої нідерландської Патріотичної (Брабандської) революції 1787–1790 рр.³⁹⁹, то простежити за джерелами подібні явища в українських подіях 1648–1676 рр. значно складніше. Водночас однаковою мірою важко заперечувати відсутність в Україні подібних впливів з революційної Англії, хоча щоб впевнено стверджувати це, потрібно провести додаткові дослідження. Разом з тим важко заперечити той факт, що практично співпали за часом Англійська й Українська революції розгорталися за рівноцінними сценаріями модернізаційного змісту. Відомо, що сучасники подій порівнювали Б. Хмельницького та О. Кромвеля як «двох найбільших бунтівників», державних діячів, котрі не поступалися один перед одним у честолюбстві, хоробрості та спритності. Тож, вочевидь, не випадково намітилася тенденція до встановлення між ними політичних контактів. Так, у 1649 р. новий англійський уряд звернувся з відозвою до українського гетьмана як союзника у боротьбі проти

---

³⁹⁸ Согрин В.В. Буржуазные революции в США... – С. 39.

³⁹⁹ Детальніше про це див., наприклад, у праці: *Израэль Дж.И. Голландская республика...* – Т. 2. – С. 525-526.

спільного супротивника, а в 1656 р. Олівер Кромвель направив до Бранденбурга генерала Джефсона, який мав встановити зв'язок з Б. Хмельницьким з метою створення «великої антиримської, антигабсбурзької і антиконтрреформаційної коаліції»⁴⁰⁰.

В революціях XVI–XVIII ст., попри те, що їх ідеологічний потенціал ретранслювався через релігійні форми, відбувся цивілізаційний перехід від трансцендентного до секуляризованого суспільного простору, який характеризувався вивільненням від пут середньовічних догм та схоластики інтелектуальної сфери. В галузі інституціональних перетворень революції раннього нового часу запропонували ефективні підходи до трансформацій політичного та суспільного устрою, створення централізованих політичних систем, будівництва національних держав та їх конститування. В соціальній галузі були закладені основи формування ранньомодерних європейських націй. В системі господарських відносин вони започаткували становлення індустріальної чи напівіндустріальної, орієнтованої на ринок економіки, утвердження нової форми економічного мислення – меркантилізму. Вочевидь, що чи не найбільшим результатом ранньонového європейського революційного циклу в масштабах усієї модерної цивілізації стало поєднання «французького політичного і британського індустріального досвіду»⁴⁰¹, що незабаром вивело модернізаційну хвилю на нові рейки глобалізації, індустріалізації та загальної лібералізації соціополітичного простору для країн, що належали до західного культурного світу.

На жаль, Україна, яка, без сумніву, своїми революційними практиками долучилася до витоків цих загальних процесів, на початок XIX ст. вже надовго залишилася поза їх впливами, будучи остаточно втягнуеною в іншу цивілізаційну модель. Однак

---

⁴⁰⁰ *Наливайко Д.* Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). – К., 1992. – С. 186-218; *Шевальє П.* Історія війни козаків проти Польщі. – К., 1960. – С. 31.

⁴⁰¹ *Мак-Ніл В.* Піднесення Заходу. Історія людської спільноти. – 2-е вид. укр., уточ. і доп. – К., 2011. – С. 846.

відзначимо, що в революційній боротьбі, якою у ранньомодерну добу виявилися охопленим українські терени, не важко помітити присутність та почергове або одночасне превалювання кількох з означеного вище набору домінант. Крім того, паралелі простежуються в аспектах руйнування традиційних соціальних ієрархій, «встановлення нових інститутів і ролевих співвідношень»⁴⁰². Україна запропонувала продиктовані національною специфікою модель і методи революційної боротьби, водночас успішно адаптувала до місцевих умов відомі у Європі взірці національного і державного будівництва. В соціально-економічній сфері революція актуалізувала проблему перерозподілу і захисту приватної власності (що основний свій вияв знайшло у аграрному секторі), доступу до ринків збуту, а також переорієнтувала торговельні потоки, відкрила ринок вільної найманої праці. Поряд із збереженням укорінених у попередні часи традицій так званої купівлі урядів або отримання їх за принципом спорідненості започатковується професіоналізація державно-управлінської сфери, коли доступ до посад забезпечується здібностями і професійними якостями претендентів.

Загалом Національна революція 1648–1676 рр. вивела на порядок денний українського політичного життя весь першочерговий комплекс завдань, які визначали сутність революційного процесу раннього нового часу, – національні, державотворчі, громадянсько-демократичні, соціальні, запропонувавши щодо їх вирішення власні оригінальні підходи. Тим самим вона забезпечує собі право бути типологічно віднесеною до єдиного ряду європейських революцій XVI–XVIII ст., органічно долучившись до зародження і утвердження на континенті нових суспільних відносин та нової цивілізації загалом.

---

⁴⁰² Там само.

ОБРАЗ РЕВОЛЮЦІЇ В МЕНТАЛЬНО-ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІЙ МАТРИЦІ УКРАЇНИ (ЗАМІСТЬ ЕПІЛОГУ)

Період, що настає по закінченні будь-якого революційного циклу, неминує об'єктивує в дослідницьких практиках революціології кілька взаємопов'язаних контекстів, перший з яких виводить на результативність революційної боротьби та унаєвнює питання успішності революції. При цьому до «спільного набору результатів», який є притаманним для будь-якого її типу, обов'язково зараховуються потужні зрушення серед еліт», вагомі суспільні перетрубації⁴⁰³. «Революції, – підкреслює Л. Грінін, – відкривали шлях новим виробничим силам, включаючи засоби комунікації, руйнували перешкоди на шляху капіталістичного розвитку, у тому числі прискорювали торгівлю і грошовий обіг. Звідси ущільнювалися континентальні й світові зв'язки, глобалізація набувала все більш зримих форм»⁴⁰⁴. Вони кардинально рушили ментально-свідомісний світ, безмежно розсуваючи світоглядні горизонти, безапеляційно вторгалися у сферу щоденного життя. І все ж найбільших змін, на думку С. Хантінгтона, зазнавала політична сфера⁴⁰⁵. Політично, стверджує К. Фрідріх, «всі

---

⁴⁰³ Бусыгина И. Революция // Вестник московской школы гражданского просвещения. – 2017. – № 1 (40).

⁴⁰⁴ Гринин Л.Е. Революции, исторический процесс и глобализация // Век глобализации. – 2018. – Вып. 4 (28). – С. 18.

⁴⁰⁵ Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. – С. 310.

революції XVII–XIX ст.» спрямовувалися насамперед «на встановлення конституційних режимів»⁴⁰⁶.

Поставлений восени 1676 р. припиненням функціонування державних інститутів Правобережного Гетьманату фінальний акорд у динаміці Української революції одночасно, як це не видається, на перший погляд, алогічним, акцентував як її беззаперечний позитив, насамперед, утворення у межах українського історично-культурного ареалу національного державного організму, частина якого у форматі Лівобережного Гетьманату на правах автономії проіснувала під зверхністю Російської імперії до початку 1780-х років. І хоча трагічний збіг цілого комплексу обставин і факторів як зовнішнього, так і внутрішнього характеру й зумовив занепад вивершеної Б. Хмельницьким державної будови, вже сам факт її понад столітнього існування виявився переконливим свідченням того, що український народ спроможний жити самостійним політичним життям, а здобутий у XVII–XVIII ст. досвід державного будівництва слугує цінним джерелом збагачення національного державотворення.

У роки революції відбулося формування нової політичної еліти, що захищала національні інтереси. Попри її недостатню внутрішню консолідацію, зумовлену відставанням темпів формування національно-патріотичної доктрини від радикалізації революційних настроїв (що, власне, і виявилось одним із вирішальних факторів визрівання в українському суспільстві тих негативних тенденцій, які спричинили до втрати Україною незалежності), саме цій елітарній групі вдалося вибудувати нову модель політичної системи та запропонувати нові форми легітимації докорінно трансформованого політичного устрою.

Революція надала потужного нового імпульсу розвитку національної свідомості. Успіхи, здобуті на початковому її етапі, активізували процес формування у різних прошарків суспільства

---

⁴⁰⁶ Friedrich C.J. An Introductory Note on Revolution // *Revolution: Yearbook of the American Society for Political and Legal Philosophy* / ed. by C.J. Friedrich. – New York, 1966. – P. 7.

почуття патріотизму. Водночас вона підготувала ґрунт для зародження національної державної ідеї, що стала для наступних поколінь українців знаменом у боротьбі за незалежність. В умовах гострої політичної боротьби в світогляді та політичній культурі соціуму укорінилися ціннісні орієнтації на єдність держави, формуються нові образи вітчизни та її захисника – козака як типового виразника національного характеру. Важливою політико-культурною цінністю, що перетворилася на невід’ємну складову політичної свідомості еліти, стало сформоване Б. Хмельницьким уявлення про соборність, що, попри прояви непослідовності й відступництва, живило її намагання згуртувати всі українські регіони навколо єдиного політичного центру.

В історичному поступі української нації революція стала великою школою боротьби, в горнилі якої кристалізувався соціальний досвід народу. Докорінний злам моделі соціально-економічних відносин, який відбувся в Україні, став об’єктивною основою для вироблення нових стереотипів мислення й світосприймання широких мас населення. В історичній пам’яті українського загалу ця доба закріпилася як важливий рубіж у зміні його соціально-економічного становища. Практикою революційних років істотно збагатилися форми і зміст національно-визвольних змагань українців, на всіх етапах і у всіх формах яких простежувалася яскраво виражена тенденція до тісного переплетення соціального та національного. В цілому традиції Української революції стали одним із важливих факторів передачі соціального досвіду від одного покоління до іншого.

У зовнішньополітичному аспекті революція зумовила зміну співвідношення сил у Східній, Південно-Східній, Центральній і Північній Європі (інше питання, що ці зміни прислужилися далеко не на користь Української держави). За оцінкою Д. Наливайка, революційні події в Україні, поряд із Тридцятилітньою війною та революцією в Англії, відіграли важливу роль у підриві могутності контрреформації, що трималася на політичних режимах Іспанії, Австрії й Речі Посполитої, тобто країн, які були тісно пов’язані з Ватиканом та середньовічним минулим

Європи⁴⁰⁷. Тим самим Україна спричинилася до корінного перелому в європейській цивілізації – адже внаслідок поразки і занепаду традиційних центрів, що були опорою католицької середньовічної культури, провідна роль переходить до країн, які або стали на шлях вибудови суспільства, заснованого на нових засадах організації економіки і суспільних відносин (Нідерланди), або докорінно трансформували політичний режим на кшталт абсолютної монархії нового типу (Англія, Франція).

Власне, удар, нанесений Речі Посполитій Українською революцією, виявився фатальним, поклавши «початок епосі потрясінь і занепаду..., яка тривала до середини XVIII ст.»⁴⁰⁸, лише ненадовго поступившись періоду відносної стабілізації суспільно-державної сфери, що, втім, так і не надало Польському королівству шансів вийти із затяжної кризи. Для Корони вона ознаменувалася «поглибленням міжгрупових конфліктів, провокуванням внутрішньої анархії і щодалі безцеремоннішим втручанням ззовні»⁴⁰⁹. Не виправдовували покладених на них очікувань і міжнародні акції, ініціація яких, як правило, знову ж таки походила не від Варшави, що засвідчувало неспроможність королівського двору проводити ефективну зовнішньополітичну діяльність. Міжнародний престиж Речі Посполитої виявився настільки підірваним, що в залежності від іноземних інтересів опинилася навіть справа успадкування польського престолу⁴¹⁰. «Подальше послаблення королівської влади, – зазначають історики, – супроводжувалося падінням її авторитету, деморалізацією та корупційністю на всіх рівнях державного життя шляхетсько-магнатського суспільства»⁴¹¹. На середину 1790-х років у результаті

---

⁴⁰⁷ *Наливайко Д.С.* Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі IX–XVIII ст. – К., 1998. – С. 243-245.

⁴⁰⁸ *Зашкільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі... – С. 175.

⁴⁰⁹ *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – С. 175.

⁴¹⁰ *Зашкільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі... – С. 212-216; *Герье В.* Борьба за польский престол в 1733 г. – М., 1862 та ін.

⁴¹¹ *Зашкільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі... – С. 214.

трьох поділів Річ Посполита припинила своє існування⁴¹². Безпосереднім каталізатором цих процесів стали українські події 1648–1676 рр., що фактично розвінчали міф про могутність однієї із найбільших європейських держав, яка так і не спромоглася вийти на новий цивілізаційний виток, залишившись в тенетах середньовіччя.

Різко послабивши геополітичні позиції Речі Посполитої та Криму, Українська революція водночас істотно зміцнила роль на міжнародній арені Російської держави, у зовнішній політиці якої помітно активізувався західноєвропейський вектор. Національно-визвольна боротьба українців сприяла виборенню Бранденбургом незалежності від Польщі (у 1657 р. Варшава відмовилася від ленних прав на Східну Пруссію) та зростанню політичної ваги Швеції. Міжнародний резонанс від подій в Україні виявився настільки сильним, що змусив Європу протягом майже всієї другої половини XVII ст. з неослабним інтересом слідкувати за їх розгортанням.

До породжених революційною добою суспільних негативів насамперед варто зарахувати ту надзвичайно високу ціну, що її було заплачено за виборювання української незалежності, яку, втім, так і не вдалося відстояти, як і об'єднати державними кордонами весь український етнічний ареал. Ця ціна мала демографічні, політичні, матеріальні та духовні виміри. Від військових дій, голоду, епідемій, масових міграцій на чужі території було втрачено щонайменше 65-70% населення. Величезної руйнації зазнали міста і містечки, а особливо поселення в сільській місцевості, чим було суттєво підірвано економічний потенціал країни.

Причини цих невдач і прорахунків крилися у відсутності в еліти досвіду державного будівництва, її коливаннях між ідеями української незалежності й політичного автономізму, переважанні у свідомісному полі групових, станових інтересів над

---

⁴¹² *Костомаров Н.И.* Последние годы Речи Посполитой. – СПб., 1905; *Kadziela L.* Rozbiory Polski 177–1793–1795. – Warszawa, 1990 та ін.

національними і державними, а також демонстрації відцентрових тенденцій. Це негативно позначилося на управлінській системі, сприяло розгортанню міжусобної боротьби за булаву, породило всевладдя старшини на місцях. Прорахунки гетьманських урядів у внутрішній політиці спричинилися до посилення соціальної напруги, наслідком чого стала руйнація підвалин молодого державного організму. Значних масштабів досягла люмпенізація суспільства, породжена не в останню чергу деструктивною роллю протягом кінця 1650-х – першої половини 1670-х років низового товариства. Як наслідок, серед соціальних низів стрімко наростали анархо-охлократичні настрої.

Як відомо, у своїй концепції Української революції ми проводили думку про те, що боротьба українців протягом кінця 1640-х – середини 1670-х років, на жаль, завершилася поразкою. Однак світовий доробок останнього часу змушує більш виважено подивитися на це неоднозначне питання. Зокрема, акцентуючись на неповторності кожного революційного процесу, вчені вибудовують доказову базу того, що революції апіорі не можуть бути неуспішними, обґрунтуванням їх заздалегідь заданої цивілізаційним контекстом «історичної необхідності». При цьому як аргументи долучаються такі супутні революціям процеси, як «зміна влади, утвердження “гнучкої і відкритої” політичної системи», об’єктивування громадянських свобод і соціальної рівності та благополуччя тощо. «Терплять поразку, – стверджує, наприклад, Г. Завалько, – окремі політичні прояви соціальної революції, однак не вона сама»⁴¹³. Закладений в таку ідею глибокий сенс, без сумніву, підводить до започаткування чергового з численних революційних дискурсів. А отже, як і будь-яка новація, спрямованість на однозначно успішний фінал Української революції навряд чи може бути сприйнятою безапеляційно.

---

⁴¹³ Завалько Г.А. Понятие «революция» в философии и общественных науках... – С. 263; Голдстоун Дж. К теории революции четвертого поколения...; Richards M.D. Revolutions in World History. – P. 1, 96-97.

Однак так само безапеляційною не має виглядати й її програшна версія.

В практиці сучасного теоретичного осмислення революційних рухів цілком закономірно утверджується тенденція щодо розмежування двох рівнозначних аспектів – революції як явища і концепту революції. Причому формування останнього визначається як короткою, так і довготривалою перспективою, вмотивовуючи в ментальну матрицю нові ціннісні імперативи та запускаючи, по суті, нескінченний цикл ідеологічних, міфотворчих, культурологічних інтенцій.

Ідею перетворення революційних реалій у сформований історичною пам'яттю поколінь їх образ своєрідно пропонує інтерпретувати А. Магун. «Суттю революції, – стверджує вчений, – стає не просто повернення до минулого, але обернення, інверсія минулого в майбутнє»⁴¹⁴. Й. Арнасон відводить революціям роль «ключових епізодів» творення «культурної і політичної програми модерності». Отже, у його трактуванні «образ революції» виступає «важливою частиною історії», породжуючи девіації, які відзначаються власними життєвими циклами⁴¹⁵. Водночас вони наділені здатністю активно впливати на подальшу «конкретно-історичну практику»⁴¹⁶ певного соціуму.

Загалом формування образу (або концепту) революції відбувається фактично паралельно на кількох рівнях – політичної практики і політичної культури, елітарної, масової, колективної або ж індивідуальної свідомості, ідеологічному, науковому тощо. Зрозуміло, що найбільш частими апеляції до революційних часів і діяльності їх активних агентів є в темпорально наближеній до них перспективі. У кожному варіанті базовими для огранування

---

⁴¹⁴ *Магун А.* Опыт и понятие революции // НЛО. – 2003. – № 64. URZ: <http://magazines.russ.ru/nlo/2003/64/magun4.html>

⁴¹⁵ *Арнасон Й.* Революции, трансформации, цивилизации...

⁴¹⁶ *Краева Т.В.* Образ революции в системе представлений французских левых интеллектуалов: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Екатеринбург, 2006. – С. 3.

революційного образу, на думку науковців, насамперед виступають такі критерії, як причини, тип, характер, результати та значення революції⁴¹⁷. З горизонтів віддаленого майбутнього образ революції набуває все більшого абстрагування й концептуалізації. При цьому втрачається безпосередня гострота сприйняття суспільством пережитого революційного досвіду, а революція перетворюється на своєрідний політичний символ, інструмент маніпулювання для нових гравців в полі політики.

Залишаючи осторонь історіографічну площину формування образу Української революції XVII ст. (однозначно, що висвітлення цієї теми заслуговує на великий дослідницький формат, а основні тенденції стисло окреслені нами на початках цієї праці), зупинимось на питаннях, як переломлювалися індивідуальні й колективні уявлення про революційну добу та її результативність продукуваними українською державною та інтелектуальною елітою проектами, зразками політичної думки та фольклорної творчості мас, зрештою свідомістю українського загалу останніх десятиліть XVII–XVIII ст. Спробуємо також хоча б схематично означити ставлення до революційних подій 1648–1676 рр., використання образу та самої ідеї революції наступними генераціями українців, особливо на переломних етапах новітньої української історії.

Першою такою проекційною сферою стало політичне життя. Власне, вересень 1676 р. засвідчив входження української державності у нові політичні реалії. Поразка революції обернулася для українського суспільства різким поворотом від великого модернізаційного проекту революційної доби на шлях зміцнення тенденцій деструктивного змісту, що зрештою завершилося повним підпорядкуванням української політичної й соціальної самобутності імперським порядкам. Разом з тим, як це не виглядає

---

⁴¹⁷ *Бродская И.М.* Динамика образа Октябрьской революции 1917 года в российских учебных текстах: 1918–2017 годы // Управленческое консультирование. – 2017. – № 11. – С. 148-153; *Ерофеев Н.Д.* Современная отечественная историография русской революции 1917 года // Новая и новейшая история. – 2009. – № 2. – С. 92-109.

парадоксальним, саме поступовий відступ від революційних завоювань в сферах політичних і соціальних практик наступних десятиліть помітно загострив фантом присутності революції в колективній пам'яті українців.

Сформований на українських теренах образ революції, згадки про героїчну звитягу революційних років живили національну свідомість соціуму протягом усього періоду існування створеної зусиллями Б. Хмельницького Української держави, перманентно знаходячи свій вияв у зверненні як елітарних кіл, так і широких верств населення до зароджених у революційному вирі ідей і проєктів, політичних та соціальних практик.

Не були повністю витіснені з політичних програм українських урядів державницькі традиції. Досить стійкими на зламі XVII–XVIII ст. вони залишалися, зокрема, на Правобережжі, де революційний досвід органічно переломився через пам'ять як очевидців та учасників революційних змагань (С. Палій), так і сприйняття його представниками першого та другого пореволюційних поколінь (П. Іваненко (Петрик), С. Самусь). Протягом 90-х років XVII – на початку XVIII ст. тут відбувався неухильний процес відродження виробленої в умовах революції моделі української державності, що супроводжувався активною національно-визвольною боротьбою за незалежнення краю від Польської Корони та об'єднання з Лівобережним Гетьманатом в єдину державу. Надалі регіон фактично до 90-х років XVIII ст. (період реставрації національних управлінських структур у роки Коліївщини, на жаль, виявився нетривалим) було підпорядковано чинним річпосполитським управлінським інституціям, чому значною мірою прислужилися місцеві владні осередки.

Повернення Правобережжя під польську юрисдикцію виразно унаочнило перспективу, яка очікувала на Україну в разі, якщо б було реалізовано будь-який із пропонованих пропольські орієнтованою частиною еліти проєктів (включно із варіантом поновлення Гадяцькою угодою Руського князівства). Після поразки виступу С. Палія, остаточно втративши шанс на реставрацію національних державотворчих практик, зруйнований і зне-

кровлений в результаті кількох десятиліть майже безперервних воєнних дій та породжених ними масштабних міграцій край, який, як політично активна складова Українського Гетьманату, долучився до модернізаційних хвиль цивілізації раннього нового часу, виявився повністю інтегрованим в модель річпосполитської державності, де продовжували домінувати тенденції попередньої епохи.

В дещо відмінних варіаціях для польської і литовської частин, поступ спільного для двох народів державного організму, починаючи від 1648 р., відбувався в умовах затижних політичної та економічної криз, що супроводжувалися занепадом культурної сфери. Протягом всієї другої половини XVII–XVIII ст. Річ Посполита переживала «тріумф контрреформації, посилення нетолерантності до інших віровизнань, інакодумства, застійності й примітивізації духовно-церковного життя»⁴¹⁸, що відбувалося на тлі посилення в її державно-суспільному устрої таких негативних тенденцій, як «відсутність сильної державної та регіонально-місцевої влади, боротьба магнатських угруповань за вплив при королівському дворі і у державі, ... неприязне, а то й вороже ставлення» магнатсько-шляхетських кіл «до будь-яких змін у державному ладі»⁴¹⁹, що підважувалося панівною в їхньому середовищі ідеологією сарматизму, з притаманними для неї нетерпимістю до інноваційних викликів та внутрішнім ізоляціонізмом⁴²⁰.

Опинившись у сформованому такими тенденціями соціокультурному просторі, українська спільнота, сконцентрована у межах Галичини, Волині, Поділля і більшої частини Київщини, насамперед, за твердженням Н. Яковенко, відчула на собі «брак упродовж усього XVIII ст. усвідомлених маніфестацій “руської

---

⁴¹⁸ *Зашикільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі... – С. 218.

⁴¹⁹ Там само. – С. 187.

⁴²⁰ Там само. – С. 218.

ідентичности”»⁴²¹. Носіями останньої, в умовах масової інтеграції у «звичний для себе польський світ» української шляхти та «звуженої до конфесійної диференціації між католиком та людиною “грецької віри” ідентичности городян», по суті, виявилось лише селянство, яке на побутовому рівні зберігало «незмінними традиційні вірування, мову, ... навички»⁴²². Разом з тим загострення дисидентської проблеми, що у XVIII ст. додалася до традиційного комплексу конфліктогенних факторів соціально-економічного та політичного характеру, активувало громадянську позицію православного кліру, підтримка якого ставала особливо відчутною в поодиноких хвилях масового протесту, в яких соціальна складова накладалася на національно-визвольні аспекти⁴²³.

Не додавала особливого оптимізму й економічна сфера, в якій традиційно «непорушною» залишалася «поземельна» й «особиста залежність»⁴²⁴, а основний земельний фонд зосереджувався в магнатських родах. Головними джерелами їх прибутку ставали збільшення селянських повинностей, земельні застави та так звані корчемні оренди⁴²⁵. У XVIII ст. значного поширення набула також посесія, що, на думку В. Маркіної, вело до «розорення селян» і ставало на заваді «розвитку їх господарства»⁴²⁶. Як доводить статистика, магнатські латифундії спільно з королівщинами підпорядковували собі (зокрема, в межах правобережної

---

⁴²¹ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – С. 465.

⁴²² Там само.

⁴²³ Детальніше про це див., наприклад: Шеретюк В. Українське дисидентське питання в політичних відносинах Росії і Речі Посполитої (кінець XVII–XVIII ст.). – Рівне, 2015.

⁴²⁴ Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі... – С. 228.

⁴²⁵ Економічна історія України. Історико-економічне дослідження в двох томах. – Т. 1. – К., 2011. – С. 483, 497.

⁴²⁶ Маркіна В. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (социально-экономическое развитие). – К., 1961. – С. 72, 75-76.

Київщини) фактично до 2/3 селянських домогосподарств. Незначно ця цифра змінювалася і щодо інших районів Правобережжя⁴²⁷. Причому лише невелика частина латифундистів демонструвала нахил до впровадження у своїх господарствах передових виробничих технологій. Переважно нарощення прибутковості відбувалося за рахунок збільшення панщини, яка в середньому дорівнювала 6-8 дням на тиждень з лану⁴²⁸. Як правило, примусова праця домінувала в мануфактурній промисловості, тенденції щодо певного розвитку якої почали простежуватися лише ближче до середини XVIII ст. Уповільнено, порівняно з іншими українськими регіонами, йшов процес формування внутрішнього ринку, що пояснювалося монополією магнатів на торгівлю і митний збір⁴²⁹. Відповідно і в пам'яті правобережного населення про добу революції до кінця XVIII ст. превалювали її соціально-економічні та конфесійні контексти.

На Лівобережжі засадничі ідеї революційних років втілювалися у політичні програми І. Самойловича, І. Скоропадського, П. Полуботка, Д. Апостола, які протягом другої половини XVII – перших десятиріч XVIII ст. репрезентували вищий щабель української влади. На почуттях страху російських можновладців перед можливим повторенням революційної загрози вміло маніпулював І. Мазепа. Так, у перемовинах з російською владою він застерігав про небезпеку, що походила від намірів С. Палія щодо проголошення на Правобережжі удільної державної організації: «Бунт поширюється швидко, вже від пониззя Дністра й Буга по берегах цих рік не залишилося жодного старости, побили багато

---

⁴²⁷ Маркина В. Магнатское поместье Правобережной Украины...; *Её же*. Крестьяне Правобережной Украины. Конец XVII – 60-е годы XVIII ст. – К., 1971; Економічна історія України... – С. 497.

⁴²⁸ Зашикільняк Л., Крикун М. Історія Польщі... – С. 208.

⁴²⁹ Українська народність: Нариси соціально-економічної і етно-політичної історії. – С. 179.

міщан-поляків і жидів, інші самі втікають в глибину Польщі і кричать, що розпочинається нова Хмельниччина»⁴³⁰.

Приблизно саме тоді, як переконаний О. Оглоблин, український гетьман, вочевидь, схиляється до сформованої свого часу в Гадячі концепції об'єднання Правобережної України з Лівобережною у форматі Великого князівства Руського⁴³¹. Проте не можна не погодитися і з тим, що повернення до ідеї реанімації Гадяцької угоди в частині створення триєдиної федеративної держави лише частково задовольняло його амбітні плани. Вочевидь, має рацію Т. Мацьків, стверджуючи, що укладену на початку 1708 р. українсько-польську угоду треба вважати лише тактичним маневром, покликаним забезпечити українську територію від воєнної руйни на випадок шведської перемоги, з одного боку, а з іншого – вона надавала Україні мінімальні права у державній системі Речі Посполитої. Своєю чергою договір між Україною і Швецією від того ж року до певної міри переслідував гарантування виконання досягнутих з Варшавою домовленостей⁴³². Подальший перебіг подій виявився, однак, вкрай несприятливим для реалізації державотворчих планів гетьмана.

Фінальна спроба зміцнення інституту гетьманства, який, по суті, і «уособлював сутнісне сприйняття власне самої української ранньомодерної держави»⁴³³, випала на долю останнього легітимно обраного гетьмана К. Розумовського. Під впливом і за підтримки патріотичного угруповання еліти, яке прагнуло легальними легітимними способами зберегти й розширити автономію Лівобережної України, йому, знову ж таки апелюючи до політичного та ідеологічного спадку революційних років, вдалося

---

⁴³⁰ Костомаров Н.И. Мазепа. – М., 1992. – С. 135.

⁴³¹ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа і Москва // Іван Мазепа і Москва: Історичні розвідки і статті. – К., 1994. – С. 44.

⁴³² Мацьків Т. Чи Мазепа справді запросив Карла XII в 1708 році // Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина. – Нью-Йорк, 1977. – С. 333.

⁴³³ Історія державної служби в Україні: У 5 т. – Т. 1. – К., 2009. – С. 223.

здійснити низку перетворень, спрямованих на розширення самостійності державно-адміністративного апарату, загальмування інкорпораційних процесів, а також підпорядкування своїй владі Запорожжя, що відкривало шлях до подолання політичної відрубності цього регіону. Проте з відстороненням К. Розумовського від булави національний інститут влади фактично припинив своє існування.

Образ революції оживає і в маніфестах постполтавської хвилі української політичної еміграції. Зокрема, у поданому 22 жовтня 1709 р. Карлу XII «Покірному меморіалі запорозького війська до святого королівського маєстату Швеції», підписаному генеральним обозним І. Ломиковським, генеральним писарем П. Орликом, генеральним бунчужним Ф. Мировичем та іншими старшинами, йшлося, наприклад, про те, щоб за можливого укладення миру було «не виключено нашого державного інтересу з договорів і не порушено меж нашої батьківщини аж до ріки Случ, які так простягаються від часів Хмельницького»⁴³⁴. Цей же мотив присутній і в «Договорах та постановах...» 1710 р., зокрема, в частині збереження територіально-політичної цілісності України: подібно до того, як будь-яка держава «целостію границ ненарушимою состоится и утверждается, так и Малая Россія отчизна н[а]ша, жебы в своїх границях, пактами от Речи Посполитой Полской, от Наяснейшой Порты и от Г[осу]дарства Московского ствержденных, набарзей в тих, которые по реку Случь, за гетманства славной памяти Богданп Хмельницкого, от той же Речи Посполоитой Полской, области гетманской и войсковои поступлены, вечно отданы и пактами обварованы zostали, не была зигвалчена и нарушена...»⁴³⁵.

Подальшого розвитку ці ідеї набули в знаменитому «Виводі прав України». Довівши правову безпідставність намагань Росій-

---

⁴³⁴ Ульяновський В. Пилип Орлик // Володарі гетьманської булави. – К., 1994. – С. 431-432.

⁴³⁵ Цит за: Вовк О.Б. Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія // Архіви України. – 2010. – № 3. – С. 158.

ської імперії «відбирати Україні її вольності та привілеї», автор цієї пам'ятки української політичної думки XVIII ст. водночас застерігав європейські країни, що у разі, якщо вони не допоможуть Україні утвердити свою державну незалежність, то зіткнуться із серйозною небезпекою з боку Росії, «яка незабаром може змагати до повалення європейської свободи»⁴³⁶. Навколо подій Української революції зав'язується і сюжетна канва творів козацьких літописців (Г. Граб'янка, С. Величко, Самовидець), на них будуються зразки українського політичного памфлету (С. Дівович), були підготовлені накази від українських полків до Комісії з укладення нового Уложення. Протест проти поглинення України Російською імперією виступає лейтмотивом творчості В. Капніста. Ідеї свободи пронизують твори видатного українського мислителя Г. Сковороди.

Найбільш рельєфно традиції національного державотворення проявилися в суспільно-політичній думці доби Просвітництва. Не випадково ця ідеологія, поряд із притаманними їй загальноєвропейськими засадами, набула на українському ґрунті багатьох специфічних рис, характерних лише для місцевої політичної традиції. Зокрема, це стосується постійної присутності в ідеологічних конструкціях мотивів наявності власної державності як складової відомої просвітницької концепції суспільного договору.

Ідея рівності України з Росією (політичної насамперед) лейтмотивом прослідковується в «Історії Русів» – непересічному публіцистичному творі кінця XVIII ст. Відзначаючи відрубність історичного розвитку українського народу від історії росіян, литовців і поляків, її автор вперше в українській історико-публіцистичній літературі провів ідею, що найбільшою цінністю для будь-якої національної спільноти виступає власна держава. На його погляд, унезалежнення козацької України, власне, і становило сенс боротьби українців, починаючи від кінця XVI ст.

---

⁴³⁶ Вивід прав України. – Львів, 1991. – С. 45-50.

Загалом у масовій свідомості образ Української революції безпосередньо асоціюється із здобутими соціальними перемогами. Зокрема, згадки про соціальні зрушення революційної доби фіксують матеріали Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр. До революційного досвіду апелювали автори Торчинського маніфесту 1767 р. Ідейну спадковість з революційними традиціями демонструє могутній протестний рух з яскравим національно-визвольним забарвленням – Коліївщина. Як і під час революції, у 1768–1769 рр. боротьба за об'єднання всіх українських земель, втілюючись у виробленні національною традицією організаційні форми, часто велася під релігійними гаслами. Для соціального аспекту подій Коліївщини, як і для Української революції, характерними виступали вимоги майнової і особистої рівності, забезпечення права селян на земельні паї, виразно спостерігалася різка радикалізація повстанського табору.

Вплив традицій Української революції на соціальні уявлення українського поспільства з часом ставав основою поступового долучення його до політичного життя. Так, у вже згадуваних наказах депутатів від козацьких полків спеціально порушувалося питання про реформування адміністративних і військових інститутів Лівобережного Гетьманату. Йшлося, по-перше, про повернення до традиційної практики виборів на загальних військових радах державної адміністрації автономії і, по-друге, проведення реформ у сферах судочинства і впорядкування чинних правових норм (в основу їх передбачалося покласти «статті гетьмана Богдана Хмельницького») ⁴³⁷.

На рівні масового сприйняття образ революції акумулюється у фольклорній спадщині, яка комунікувала, закріплювала та передавала культурні й ідеологічні цінності від одного покоління до іншого. Поза сумнівом, велике значення мають, насамперед, ті зразки народної творчості, що походять з доби Української революції. Особливо широко в тогочасному історичному епосі

---

⁴³⁷ Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения Уложения. – К., 1889. – С. 142.

представлені думи та пісні про Б. Хмельницького і його сподвижників Максима Кривоноса, Івана Богуна, Данила Нечая. Виникли вони, безперечно, по свіжих слідах революційних подій, але, поступово обростаючи новими подробицями та додатковими ідейними нашаруваннями, у багатьох варіантах поширювалися Україною протягом другої половини XVII – XVIII ст. Співзвучні соціальним настроям поспільства, його потаємним сподіванням, вони мали велику популярність серед рядових козаків, міського населення. Їх значення особливо зростало напередодні або в роки посилення народного спротиву, масового виплеску соціального протесту.

Протягом XIX–XX ст. формування образу революції XVII ст. фактично переходить в інтелектуальну сферу, паралельно і майже за однаковими тенденціями розвиваючись в її науковому та культурологічному сегментах і лише під час активізації українського національного руху набуваючи певного політичного обрамлення. Зокрема, державотворчі традиції революційної доби виразно проступають у творах Т. Шевченка, І. Франка. Вони підсилювали національну складову визвольних змагань українців початку XX ст., відбивалися в концепціях державницької школи, започаткованої на зламі століть в українській історичній науці В. Липинським та С. Томашівським. З найбільшою виразністю (попри понад тривікову віддаленість у часі) засадничі принципи української державної ідеї проявилися в суспільних трансформаціях кінця XX – перших десятиліть XXI ст.

Паралельно з українським концептом Національної революції XVII ст. формувався і її інший образ. Не слід забувати про те, що історія й історична пам'ять України тривалий час залишалися не лише сферою амбіційних змагань власних елітарних груп, а й становили важливий сегмент інкорпораційної політики потужніших геополітичних центрів. Власне, міфотворчість й різного роду інсинуації навколо історії й образу Української революції вираховуються тяглістю у понад три з половиною століття, помітно деформуєючи не лише саме сприйняття революційної доби та її героїв, а й загалом історичну культуру українців, чий ге-

нетичний зв'язок зі своїм народом і своєю батьківщиною кристалізується також не в останню чергу історією.

Посилення в Україні російської присутності, репрезентованої низкою російських управлінських структур (інститути воєвод та царських резидентів, воєнні гарнізони, Перша та Друга Малоросійські колегії тощо) істотно скоригувало правила гри на владному полі. Роздмухування деструктивних настроїв у середовищі української еліти, неприховане втручання у внутрішні українські справи, насаджування в національну свідомість російських ціннісних імперативів, кореляція призначень на управлінські посади в Гетьманаті, зрештою насильницьке руйнування основ національного інституту влади – такими були основні вектори інкорпорування українського політичного тіла в загальноімперські територіально-адміністративні та культурні обшири. Особливо ці процеси посилювалися в часи правління Петра I й наступний за цим період. Відповідно до загального курсу влади в українському питанні фактично від 1654 р. в російському ідеологічному просторі почав формуватися й імперський варіант образу Української революції. Причому започатковані у цей час традиції органічно перейшли у спадок радянських російських ідеологів, зазнавши найбільших модифікацій у 50–70-х роках ХХ ст.

Викривлений образ Української революції ХVІІ ст. та її лідера Б. Хмельницького міцно утверджувався за радянської доби в культурній сфері літературними творами, тиражувався формами кіномистецтва, поставав з живописних полотен і музейних композицій, проникав в музичну культуру (опера та симфонічна поема К. Данькевича, марш І. Петкевича), притлумлюючи при цьому більш об'єктивні революційні «життєписи», що вийшли з-під пера професорів Києво-Могилянської академії у вигляді шкільних драм, репрезентувалися творчістю Г. Бузиловського, М. Плиски, Г. Сковороди, М. Смотрицького, Є. Гребінки, М. Костомарова. Деяко іншого, більш державницького, водночас також віддаленого від реального, забарвлення вони набувають на теренах Західної України та в емігрантських культурних колах (Ю. Липа, М. Голубець, Ю. Косач).

Скорильованими на різний кшталт, образи Української революції, супроводжувані спробами її інкорпорування в чужі «пантеони пам'яті», повертаються в український культурний простір мистецькими взірцями, місцем продукування яких ставали російські та польські обшири. Все це, на жаль, дало підстави доктору славістики з Канади, українцю за походженням М.Р. Стеху вже в наші дні у великому інтерв'ю для міжнародного інтелектуального часопису «Україна модерна» (2017 р.) зробити невтішний висновок щодо того, що у колективній свідомості українців уявлення «про надзвичайно важливу в нашій історії революційну епоху XVII віку» та образ її великого проводиря залишаються значною мірою оповитими чужими «мітами й підтекстами»

Сьогоднішній інтерес громадськості до доби Української революції цілком зрозумілий. Адже події понад 350-літньої давнини виявилися напрочуд подібними до тих, що переживає нині суспільство. Громадськість намагається позбутися тих ідеологічних стереотипів, які вкорінювалися у його свідомість протягом не одного десятка років. І хоча історичні аналогії є доволі умовними, але без них ми будемо обмежені в своїх можливостях моделювати наш нинішній та майбутній поступ. Тому надзвичайно важливим і актуальним залишається досвід Української революції XVII ст. в розбудові держави, соціально-економічній і зовнішній політиці, конфесійній і етнічній сферах життя українського суспільства, у виробленні ідеї, яка виступала б об'єднавчою засадою для населення різних регіонів України.

Об'єктивно сталося так, що, залишивши помітний слід в ментальній матриці українського суспільства, революція, яка сколихнула український та й загалом східно-центральноєвропейський простір в далекому XVII ст., втім, на відміну від своїх аналогів (як, наприклад, у Франції чи Великій Британії) лише почала долати шлях свого перетворення на національний символ. Вирішальне слово в цьому процесі залишається за українською історичною наукою.

Новітній історіографічний етап започаткував концептуальний перегляд революційного процесу раннього модерну, причому

як в аспектах його загальної специфіки, так і трактування з нових теоретичних підходів кожної окремо взятої революції як унікального і водночас закономірного явища в єдиному революційному потоці. Зокрема, за локальні рамки виведено англійську «Славну революцію» 1688–1689 рр.⁴³⁸ Кардинальний відступ від традиційних для класичної історіографії схем і формулювань демонструють останніми десятиліттями французькі дослідники революційної епохи⁴³⁹. В річище національного державотворчого досвіду включено Нідерландську на Брабантську революції. Загалом, за спостереженням Л. Репіної, «розширення традиційної проблематики і введення її в оновлену систему наукових координат, ускладнення концептуального апарату, переоснащення методологічного арсеналу за рахунок комбінації підходів, що раніше вважалися як виключно альтернативні, зміна парадигм» неминуче виводить науковців на перспективу не лише пропонування нових інтерпретаційних моделей у межах усталеної революційної тематики, а й переходу до широких теоретичних узагальнень⁴⁴⁰.

Зокрема, в проекції реалізації синтезної реконструкції революції як широкоформатного суспільно-політичного феномена пропонується використовувати теорію життєвих циклів, що розглядається ефективною універсальною методологічною основою, спроможною об'єднати навколо масштабного наукового проекту представництво практично всіх соціогуманітарних галузей⁴⁴¹. Не менш цікаві результати покликаний забезпечити і закладений в концептуальну парадигму метод аналітичного препарування

---

⁴³⁸ Ключков В.В. «Славная революция» 1688 г.: аспекты историографии... – С. 101.

⁴³⁹ Чудинов А.В. История Французской революции: пути познания. – С. 170.

⁴⁴⁰ Репина Л.П. Локальная история и современная историография Английской революции. – С. 183.

⁴⁴¹ Richards M.D. Revolutions in World History. – P. 4, 7; Sewell W. Logics of History: Social Theory and Social Transformation. – Chicago, 2005; Дэвид-Фокс М. Жизненный цикл русской революции...

поширених теорій революції з метою виявлення їх конструктивної складової. Натомість за допомогою системного методу відкривається перспектива паралельного розгляду революційних подій в зрізах політичних перетворень, «специфіці економічного розвитку», крізь призму «соціальних конфліктів», які, власне, і сформулювали їх сутнісний вимір⁴⁴².

Відповідно виникає питання, як може прислужитися іноземний досвід для подальшого розширення пошукового поля національної революційної епопеї XVII ст. і які альтернативи в цій площині здатні запропонувати вітчизняні наукові практики. Насамперед зазначимо, що в дослідженні Української революції, як і інших масштабних явищ національної історії раннього нового часу, академічне середовище успішно пододало методологічну обмеженість лінійної парадигми та класичного позитивістського підходу. При збереженні загального пієтету перед історичним джерелом як об'єктивним свідком минулого сучасні ранньоновістичні реконструкції, як правило, мають різнорівневий каркас, закладений одночасно в можливостях структуралістського і герменевтичного прочитання локальних і більш широких контекстів, з опертям на еволюційний, цивілізаційний, політичний, соціально-психологічний, конструктивістський, інституціоналістський, модернізаційний та інші підходи.

Визначаючи евристичну перспективу дослідження революційних процесів, сучасні науковці як її переважну локацію відзначають галузь «об'єктивістського і дискретного аналізу, який виносить ідею політичної зміни та її змісту в окремий предмет – дослідження траєкторії проблематизації революції»⁴⁴³. При цьому

---

⁴⁴² Ланской Г.Н. Методология выбора историографических практик в изучении революции 1917 года в России: проблемы междисциплинарности // Новое знание. – 2017. URL: <http://newknowledge.ru/articles/metodologiya-vybora-istoriograficheskikh-praktik-v-izuchenii-revolyutsii-1917-goda-v-rossii-problemy/>

⁴⁴³ Никифоров А.А. После революции: от метафоры прогресса к чему? // Вестник Санкт-Петербургского университета. – Серия: Политология. Международные отношения. – 2018. – Т. 11. – Вып. 1. – С. 50.

пропонується здійснювати «аналіз революційного процесу кризь оцінку траєкторій політичної і соціальної зміни у вузькому (політична мобілізація) і широкому (інституціональні та суспільні зміни) сенсах»⁴⁴⁴.

Без сумніву, великий пізнавальний потенціал, що приховується в теоріях походження націй, в неовеберіанській концепції та концепції революційних хвиль, відкриває нові горизонти як щодо з'ясування «значимості стану держави і еліт, міжнародного становища, мобілізації мас, так і складної взаємодії автономних сфер політики, економіки, престижа, (легітимності) і насилля»⁴⁴⁵, тобто аспектів, виразно присутніх в українському революційному процесі. Дієвим при його повномасштабній науковій реконструкції має стати накладення типологічного змісту явища на його характер, розкриття «типології сфер політичної взаємодії», виявлення головних русел «конфліктної динаміки»⁴⁴⁶, а також наслідків зміни цивілізаційних векторів розвитку в аспектах внутрішньої та зовнішньої суб'єктивізації нової політичної системи та улегітимнення нових принципів структуризації суспільства.

Як актуальне для обширної історіографії Французької революції Й. Арнасон виділяє питання повноформатного аналізу її наслідків⁴⁴⁷. Подібна актуальність, на наш погляд, зберігається і стосовно Української революції. При такому повороті однозначно активізуються пошуки в напрямках концептуального осмислення змісту і значення революційної доби, закладеного в ній соціального і політичного досвіду. Пропозиція цього ж вченого розглядати «революційні трансформації довготривалими процесами з більш або менш чітко вираженою фазою різкого скачка чи оновлення»⁴⁴⁸ робить перспективним дослідницьким напрямом

---

⁴⁴⁴ Там же. – С. 42.

⁴⁴⁵ *Розов Н.С.* Кризис и революции... – С. 93.

⁴⁴⁶ Там же. – С. 92.

⁴⁴⁷ *Арнасон Й.* Революции, трансформации, цивилизации...

⁴⁴⁸ Там же.

виявлення динаміки українських революційних практик в аспектах структурування національного та регіонального (в масштабах Центрально-Східної та Південної Європи) соціополітичного та геополітичного просторів.

У більш вузьких контекстах на порядок денний виступають проблеми впорядкування «описових категорій, способів визначення революційних явищ, меж між ними та іншими типами історичних подій чи соціальних процесів»⁴⁴⁹; виявлення системи критеріїв щодо визначення короткотривалих і довготривалих причин і наслідків, що запускають або зупиняють механізми революційної активності; тих ситуативних обставин, що обумовлюють тип, тривалість та кінцеву результативність, пропонують певну модель революції, революційної мобілізації та тієї чи іншої ролі в них мотиваційних компонентів; визначення комунікативного поля революції, а також кола ретрансляторів революційних ідей та настроїв.

Без сумніву, підняті проблеми не виключають подальшої праці й в інших перспективних евристичних можливостях – таких, як, наприклад, питання революційного лідерства, революційної ментальності та формування поведінкових моделей на авансцені революційного дійства, ролі в його композиційній частині особистісних інтересів; вписання Української революції в контекст комплексного аналізу протестних рухів як у межах національного історико-географічного ареалу, так і в євразійських просторових кордонах раннього нового часу; роль революції в процесі входження України у ранньомодерну цивілізацію; дослідження, поряд з політичною й соціальною, духовної та інтелектуальної складових революційного виступу українців; співвіднесення в революційних подіях насильницької і гуманної компонент, елементів свідомого і стихійного; зрештою, виявлення історіографічних практик та концепцій Української революції, їх структурних елементів та функціональних зв'язків, інтерпретації українських подій середини – другої половини

---

⁴⁴⁹ Там же.

XVII ст. в історіографічному та інтелектуальному контекстах XIX – початку XXI ст.

Безумовно, актуальні самі по собі, всі ці проблеми поєднуються значно ширшим дослідницьким ракурсом. Пригадаємо невелику цитату з книги неодноразово згадуваного нами в цій праці американського вченого М. Малія: «Людина, яка вивчає тільки Францію, ніколи нічого не зрозуміє у Французькій революції...»⁴⁵⁰. Віднесені до іншої країни та іншого феноменального явища в історії модерної доби, ці слова промовисто вказують на визначальний вектор, з якого має пропонуватися вся подальша перспектива осмислення української революційної дійсності.

---

⁴⁵⁰ *Малия М. Локомотивы истории... – С. 343.*

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Адамович С. 141
Андерсон П. 179
Антонович В. 74
Апостол Д. 142, 205
Аренд Х. 19
Арйоман С. 18
Арнасон Й. 21, 40, 169, 171, 200,
215

Балабан Д. 141
Барабаш Я. 148
Баранович Л. 115, 141
Барнаві Е. 157
Бацер М. 5
Безнюк Д. 22
Бейкер М. 162
Бек Ф. 18
Берсе І.М. 157, 178
Богун І. 210
Боден Ж. 100
Болдирев Д. 14
Болдирев М. 14
Бородавка Я. 80
Браун Л. 131
Брінтон К. 11
Броховецький І. 30, 52, 110, 116,
141
Бузиловський Г. 211

Варениця 148
Вартофський М. 5
Вартхайм В.Ф. 38

Веленс Е. 168
Величко С. 208
Верещинський Й. 81, 100
Виговський І. 30, 100, 113, 114,
128, 152
Вишенський І. 100
Вишневецький І. 56
Вишневецький О. 81
Вишневецькі 75

Габсбурги 126
Гарр Т.Р. 11
Гейгер Т. 157
Гермайзе О. 74
Гізель І. 141
Глінчикова А. 174, 185, 188
Гоббс Т. 100
Голдстоун Дж. 13, 21, 159, 160,
162
Голенченко Г. 65
Голубець М. 74, 211
Готшалк Л. 60
Граб'янка Г. 208
Гребінка Є. 211
Гревор-Ропер Х. 157
Грин Дж. 157
Грінін Л. 21, 50, 187, 194
Гросс Ф. 10
Грушевський М. 74, 75, 97, 150
Грязнова О. 10, 16
Гудвін Дж. 14
Гусдорф Ж. 23

- Густав III 130
- Данькевич К. 211
- Девід-Фокс М. 47, 162
- Девіс Дж. 11, 15
- ДеФранцо Дж. 61
- Джефсон 192
- Джонсон Ч. 10, 11, 60
- Дівович С. 208
- Домбровський Я. 70
- Дорошенко Д. 141
- Дорошенко П. 30, 48, 52, 53, 100,
110, 114, 115, 141, 142, 148, 152
- Доусон К.Г. 131
- Драбкін Я. 40
- Еверит А. 168
- Едвардс Л. 10
- Едельштайн Д. 162
- Ейзенштадт (Айзенштадт) Ш. 8,
17, 54, 154, 157, 158, 161, 162,
165, 179, 187
- Екштейн Г. 11
- Еліот Дж. 69, 157
- Єрохін В. 70, 167
- Жолкевський Ст. 82
- Жулкевські 91
- Завалько Г. 199
- Загорін П. 159
- Заславські 75
- Збарзькі 75
- Зборовський Ю. 82
- Йосиф II Австрійський 130
- Іваненко П. (Петрик) 202
- Івоніна Л. 180
- Ігнатович (Многогрішний) Д. 30,
52
- Ізраель Дж. 21, 175, 181
- Ісаєв Б. 20
- Ісаєвич Я. 41
- Кагарлицький Б. 155
- Казановські 91
- Калиновські 91
- Каменка Ю. 157
- Капніст В. 208
- Капустін Б. 20
- Карасьов Д. 16, 18
- Карєєв М. 130
- Карл II 207
- Кенигсбергер Х. 157
- Кім О. 179
- Кіммель М. 7, 184
- Кішка С. 79
- Кларк Дж. 9
- Клочков В. 169
- Коллінз Р. 13
- Конецпольські 91
- Корецькі 75
- Косач Ю. 211
- Косий І. 79
- Косинський К. 80, 89
- Косов С. 115, 141
- Костомаров М. 74, 211
- Кривоніс М. 56, 210
- Кромвель О. 171, 191, 192
- Крутневич Г. 79
- Куліш П. 74
- Кулішер Й. 119
- Куль В. 119
- Куцкович І. 84
- Ладиженський Ф. 148

- Ландауер Г. 157
Ласлет П. 168
Ледерер Е. 10, 157
Леопольд І. 130
Липа Ю. 211
Липинський В. 74, 210
Лінкольн А. 166
Локк Дж. 100
Ломиковський І. 207
Лукач Д. 119
Любомирські 91
- Магун** А. 14, 15, 19, 200
Мазаньєлло 158
Мазепа І. 52, 100, 142, 152, 205
Макіавеллі Н. 100
Маколей Т.Б. 187
Маліа М. 40, 162, 173, 175, 177,
180, 182, 185-187, 217
Малов В. 167
Маркіна В. 204
Масальські 75
Маслак В. 36
Мау В. 14
Мацьків Т. 206
Межуєв Б. 19
Мейтус Віктор 15
Мейтус Володимир 15
Мирович Ф. 207
Михайловський В. 184
Могіла П. 100
Мойзель А. 60
Монтеск'є Ш. 100
Мулер Е. 11
Мур Р. 11
- Назаров** Ю. 21
Назарова В. 179
Наливайко Д. 196
- Наливайко С. 79, 81, 89, 100
Небб К. 184.
Немирич Ю. 100
Непштадт С.Е. 14
Нечай Д. 210
Никифоров О. 14
Новалис Ф. 119
- Обершаль** Е. 11
Огінський І. 72
Оглоблин О. 121, 138, 206
Опара С. 30
Оріховський С. 100
Орлик П. 52, 100, 142, 207
Оссолінський С. 151
Острозькі 75
- Паїсій** 149
Палій С. 52, 202, 205
Парето В. 15
Паригін Б. 133
Петкевич І. 211
Петро І 210
Пилипенко А. 15
Піменова Л. 131
Пінкус С. 13
Пітті Дж. 10
Пласка М. 211
Полуботок П. 205
Попович І. 148
Потій І. 79
Прокопович Ф. 100
Пронські 75
Пуар'є Ж. 119
Пугачов О. 158
Пушкар М. 148
- Радзейовський** Г. 163
Репіна Л. 187, 213

- Рибалка І. 48
Риттбергер Ф. 157
Розеншток-Хюссі О. 157
Розов М. 21
Розумовський К. 142, 206, 207
Ростоу У.У. 119
Рубцов О. 154
Ружинські 75
Рутенбург В. 190
- Сагайдачний П. 80
Саллерт Б. 11
Сальвіус 163
Самовидець 208
Самойлович І. 30, 52, 100, 110, 205
Самусь С. 202
Сас П. 76
Сигізмунд III 87
Сисин Ф. 44
Скворода Г. 208, 211
Скоропадський І. 205
Скочпол Т. 12, 13, 173
Слуцькі (Олельковичі) 75
Смелзер Н. 11
Смотрицький М. 211
Согрін В. 169, 187, 191
Сорокін П. 10, 40, 61
Стародубровська І. 14
Стех М.Р. 212
Стоун Б. 162
Струсь Ю. 84
Сулимка (Сулименко Ф.) 148
Суховієнко П. 30
- Тетеря П. 30, 113
Тіллі Ч. 11, 157
Токвіль А., де 15
Томашівський С. 210
Томсинов В. 168, 181
- Тревельян Дж. 187
Трубецької О. 115
Тукальський Й. 58, 115, 141
- Уледов О. 132
Уоллес Е. 60
- Федорова М.** 19, 23
Федорук Я. 48
Феофан 80
Филимонович М. 141
Форан Дж. 14
Форстер Р. 157
Франко І. 210
Фрідріх Вільгельм 53
Фрідріх II Великий 130
Фрідріх К. 157, 194
Фюре Ф. 170
Фьорс Р. 119
- Хабермас Ю. 22
Ханенко М. 30, 142
Хантігтон С. 21, 157, 194
Хантінг С. 11, 21
Харт Дж. 61
Хмельницький Б. 26, 27, 30, 44,
51, 53, 55, 96, 100, 102, 104,
110-118, 120, 123, 126, 136,
138-140, 143, 149-153, 191,
192, 195, 196, 202, 207, 209-
211
Хмельницький Ю. 30, 52, 126
Хобсбаум Е. 11
- Цірель С. 21
- Чимирис К.** 38
Чорторійські 75
Чудінов О. 161, 176

Шевелєв В. 179
Шевченко Т. 210
Штомпка П. 11, 37
Шульц Е. 15, 37, 55, 157, 162, 189
Шумпетер Й. 119

Щитницький С. 150

Юрєвич А. 183

Яворський С. 100
Яковенко Н. 203
Янов О. 173

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

Вочевидь, професіоналу не важко визначити той відсоток успіху, що потенційно закладається в результат будь-якого експерименту або дослідження через стан інформативності пошукової бази. Причому для історика рівноцінними виступають два її сегменти – джерелознавчий та історіографічний, перший з яких уводить у царину задокументованих джерельним форматом свідчень минулого, а другий верифікує авторське бачення проблеми попередньо набутим досвідом її розв'язання, забезпечує орієнтування в теорії та методології історичної науки, збагачує знанням підходів і концепцій, що пропонуються суміжними дисциплінами, висвітлює глибину дослідженості тих чи інших питань, окреслює зрізи їх дискусійності й дозволяє простежити подальшу евристичну перспективу.

На жаль, мусимо констатувати, що корпус документального матеріалу, який є сьогодні у розпорядженні дослідників Української революції, хоча і відзначається достатньою різноманітністю, проте досить нерівномірно перекриває різні її хронологічні періоди. Якщо події 1648–1649, 1651, 1653–1655, 1657–1660, 1664–1665, 1668–1672 рр. дістали більш-менш задовільне відзеркалення в існуючих типах та різновидах джерел, то за інші роки їх репрезентативність помітно слабше. Слід зважати й на суттєву деформацію джерельної бази в цілому, на чому свого часу наголосив Ю. Мицик. «Дуже мало збереглося джерел, – зазначав він, – що походять з табору українських повстанців, а основна маса документального матеріалу, на якому ґрунтуються сучасні дослідження, належить перу тих, хто вогнем і мечем придушував Національну-визвольну війну... Ми не маємо на сьогодні жодного програмного документа для внутрішнього життя повстанців, жодного протоколу козацьких рад...». Варто

нагадати, що офіційна документація революційної доби, що походила з Генеральної канцелярії Української держави, а також полкових і сотенних канцелярій, за незначним винятком, не збереглася. Не можна ігнорувати й того факту, що переважна більшість універсалів, розпоряджень, листів гетьманів і старшин дійшла до нашого часу у не завжди досконалих копіях чи зроблених перекладах, що породжує проблему їх автентичності з оригіналами.

Видова презентативність джерельної бази є достатньо багатою. Для висвітлення соціально-економічного становища й національно-визвольної, конфесійної і соціальної боротьби селян і міщан Правобережної України та західноукраїнських земель першорядне значення мають книги судово-адміністративних установ. Вони зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Києві: Володимирського (ф. 28), Житомирського (ф. 11), Кам'янецького (ф. 38), Летичівського (ф. 40), Луцького (ф. 25) гродських судів; Центрального державного історичного архіву України у м. Львові: Белзького (ф. 1), Галицького (ф. 5), Жидачівського (ф. 7), Львівського (ф. 9), Перемишльського (ф. 13), Сяноцького (ф. 15), Тереховельського (ф. 17) гродських судів. Частина цього матеріалу опублікована (Архив Юго-Западной России. – К., 1914. – Т. 4. – Ч. 3; Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1898. – Т. 4; Львів, 1901. – Т. 5).

Для з'ясування процесів становлення державних інституцій та їх функціонування, формування еліти та взаємовідносин її угруповань, зародження й еволюції державної ідеї, появи нової моделі соціально-економічних відносин, внутрішньої і зовнішньої політики гетьманських урядів, перебігу боротьби за прилучення західноукраїнського регіону до державного центру та цілісність останнього, формування та реалізації політики, спрямованої на збереження самостійності козацької України, найбільшу інформаційну цінність мають розпорядча документація органів влади Українського Гетьманату, Речі Посполитої та Московської держави (насамперед публічно-правові акти гетьманів, генеральних старшин, полковників і сотників); матеріали поточ-

ного діловодства, дипломатичної служби та станово-представницьких органів; епістолярна спадщина офіційного й напівофіційного характеру. Вони зберігаються в основному в архівосховищах й рукописних відділах наукових бібліотек України, Російської Федерації й Республіки Польща. В Україні їх найбільша колекція перебуває у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника: фонди № 4 (Баворовських), 5 (Оссолінських), 61 (Кордуби), 103 (Сапігів), 141 (Чоловських). Менший їх масив є в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (м. Київ) (фонди № I, II, VIII) та в ЦДІАУ (м. Київ) (ф. № 48, 49, 237, 1407).

Величезна кількість джерел зберігається в Архіві головному актів давніх у Варшаві. Це фонди № 3 (Архів скарбу коронного), 4 (Коронна метрика), 549 (Архів публічний Потоцьких), 553 (Архів Радзивіллів), 559 (Архів Замоїських), зібрання Браницьких із Сухой. Значний інтерес становлять матеріали Державного архіву м. Гданська (ф. № 300.29/129 – № 300.29/137; 300. R/Ее 15; 300. R/Ее 32), Державного архіву м. Кракова (ф. № 451 (Архів Кшешовецький Потоцьких), № 452 (Архів Піноцці), № 453 (Архів Сангушків), № 465 (Архів Русецьких)), а також фондів відділів рукописів наукових бібліотек Варшавського університету, Музею Чарторійських у Кракові, Ягеллонського університету у Кракові, Польської академії наук у Кракові, Польської академії наук у Курніку, Національного інституту ім. Оссолінських у Вроцлаві, Рачинських у Познані. Частина цих матеріалів у формі копій, фотокопій і мікрофільмів перебуває в архіві Інституту історії України НАН України (Спр. № 58–62), Інституті рукописів НБУВ (ф. II. – Спр. № 13698–13716), ЦДІАУ (Київ) (ф. №№ 1230, КМ ф. 15), Відділі рукописів ЛНБ (ф. МР. – № 2, 39–41, 50, 56), Бібліотеці Львівського університету (МР. – № 504).

Чимало цінних джерел містять фонди Посольського, Розрядного, Малоросійського і Сибірського приказів Російського державного архіву давніх актів у Москві. Насамперед це фонди № 79 (Зносини Росії з Польщею), 89 (Зносини Росії з Туреччиною), 123 (Зносини Росії з Кримом), 124 (Малоросійські справи), 127

(Ногайські справи), 210 (Білгородський, Московський, Новгородський і Приказний столи Розрядного приказу), 214 (Сибірський приказ). Автори скористалися двома багатими колекціями їхніх копій; перша з них зберігається в Інституті рукописів Національної бібліотеки України (ф. П. – Спр. № 15425–15487, 15488, 15539–15541, 15545–15548, 15539–15541, 15542–15543, 15550–15556, 15557–15561, 15562–15563, 15564–15570, 15571, 15573–15575, 155401–155424, 18371–18460; друга – в архіві Інституту історії України НАН України (Спр. № 4–38, 49–57).

З-поміж археографічних публікацій багатством інформації вирізняються видані упорядниками І. Бутичем й І. Крип'якевичем «Документи Богдана Хмельницького (1648–1657)» (К., 1961), «Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657» (К., 1998) та І. Бутичем, В. Ринсевичем й І. Тесленком «Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687)» (К.; Львів, 2004). Надзвичайної важливості документи зібрано в таких комплексних виданнях, як «Акты Московского государства» (т. 1–3, СПб., 1894–1901), «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России» (т. III–XV, СПб., 1863–1899), «Памятники, изданные Временною Комиссиею для разбора древних актов» (т. IV. – К., 1859), «Памятники, изданные Киевскою Комиссиею для разбора древних актов» (т. 1–3, К., 1898), «Історія України в документах і матеріалах» (т. 3. – К., 1941), «Документы об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг.» (К., 1965), «Воссоединение Украины с Россией» (т. 1–3. – М., 1953). Непересічне значення для дослідників мають також «Источники малороссийской истории», опрацьовані та видані Д. Бантишем-Каменським (т. I. – М., 1858), тематичні добірки джерел «Матеріали до історії козаччини XVII віку», зібрані й упорядковані В. Гарасимчуком (Львів, 1994), «Католики, православные униаты. Проблемы религии в русско-польско-украинских отношениях конца 40-х – 80-х гг. XVII в.», зібрані й опрацьовані Л. Заборовським (ч. I. – М., 1998), упорядковані Ю. Мициком та В. Брехуненком «Джерела з історії Жовтоводської битви 1648 р.» (Запоріжжя, 1999), а також чис-

ленні публікації документів на сторінках різноманітних періодичних видань, здійснені у різний час українськими та зарубіжними дослідниками.

Чимало цінного матеріалу міститься і в публікаціях джерел польських учених. Особливо заслуговують на увагу такі джерелознавчі праці та добірки документів, як: Abrahamowicz Z. «Katalog dokumentów tureckich w zbiorach tureckich» (Warszawa, 1859), Gawroński R. F. «Sprawy i rzeczy ukraińskie» (Lwów, 1914), Grabowski A. «Starożytności historyczne Polskie» (т. 1–2. – Kraków, 1840), Grabowski A. «Ojczyście spominki» (т. 1–2. – Kraków, 1845), Kluczycki F. «Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego» (т. 1, cz. 1–2, Kraków, 1880, 1881), Michałowski J. «Księga pamiętnicza» (Kraków, 1864), «Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu “Ogniem i Mieczem” (1648–1651)» (oprac. M. Nagielski, Warszawa, 1999), «Ugody polsko-ukraińskie w XVII wieku» (Kraków, 2002), Woliński J. «Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672–1676» («Studia i materiały do historii wojskowości» (т. X, cz. 1, 2, Warszawa, 1964; т. XI, cz. 2, Warszawa, 1965; т. XII, cz. 2, Warszawa, 1966; т. XIII, cz. 1, 2, Warszawa, 1967; т. XVI, cz. 1, 2, Warszawa, 1970); «Volumina Legum» (т. IV, Sankt-Peterburg, 1859).

Крім документальних й епістолярних важливу інформаційну цінність становлять наративні джерела. Вони поділяються на такі групи: літературно-публіцистичні твори, щоденники й мемуари, літописи й хроніки. Літературно-публіцистичні твори (С. Базановського, Я. Битомського, Я. Бялобоцького, Я. Дахновського, Б. Зиморовича, А. Кисіля, Г. Красінського, М. Кучваревича, С. Кушевича, В. Радванського, С. Твардовського, М. Фрикача й багато інших переважно анонімного авторства) проливають світло на хід воєнних дій, політичні погляди шляхти, козацтва й поспільства. Щоденники сеймів, шляхти, послів, офіцерів і воєначальників польської армії (А. Бростовського, Я. Гільдебрандта, П. Гордона, І. Майєра, Б. Маскевича, Я. Міхаловського, А. М'яковського, В. М'яковського, К. Перетяткевича, М. Остророга, Б. Рудоміча, А. Скоробагатого, Я. Храповицького та ті, чиє ав-

торство ідентифікувати часто не вдається), попри свою суб'єктивність в оцінці дій української сторони, посідають важливе місце у вивченні політичних позицій козацької старшини і польської еліти, перебігу переговорних процесів і воєнних дій. Грунтовне опрацювання мемуарної літератури (Г. Боплана, С. Вежбовського, А. Віміні, М. Ворбека-Леттова, Г. Гольстена, Я. Голіуша, П. Далерака, Я. Дробиша-Тучинського, С. Друшкевича, М. Ємьоловського, І. Єрлича, С. Лещинського, Я. Лося, С. Маковецького, Б. Маскевича, К. Обуховича, С. Освенціма, Я. Пасека, Я. Почобута-Одланіцького, Б. Радзивілла, А. Радзивілла, Рашід-ефенді, Е. Челебі, Я. Цедровського й ін.) дає змогу істотно доповнити (зокрема, з боку емоційного сприйняття подій сучасниками) дані інших джерел про перебіг революції, взаємозв'язок національної, конфесійної й соціальної боротьби, функціонування політичної системи козацької України, політику гетьманів, ставлення до революційних та державотворчих змагань українців правлячої еліти Речі Посполитої.

Із групи літописів і хронік насамперед назвемо українські (С. Величка, Г. Граб'янки, М. Гунашевського, Ф. Софоновича, «Київський літопис», «Короткий опис Малоросії», Самовидця, «Хмільницький літопис»), автори яких намагалися осмислити сенс національно-визвольних змагань, з'ясувати причини гострих соціально-політичних конфліктів у суспільстві Гетьманату, окреслити портрети гетьманів, їхню внутрішню і зовнішню політику, розкрити характер українсько-російських відносин. Відзначимо наявність великого масиву цінної (часто унікальної) інформації про революційні події, державотворчі процеси, взаємини старшинських угруповань, політику гетьманів, ставлення Варшави до козацької України, її геополітичне становище у літописах, хроніках й тогочасних історичних працях польських, литовських, єврейських, молдавських, кримських й інших зарубіжних авторів (П. Алеппського, Н. Ганновера, С. Грондського, М. Костіна, В. Коховського, А. Кояловича, Мехмеда Сенаї, Й. Пасторія, Я. Рудавського, С. Твардовського, С. Темберського, Е. Франциска, П. Шевальє, Я. Юзефовича, аноніма «Римованої хроніки» та ін.).

При написанні цієї праці використано також значний масив наукової літератури (йдеться про колективні й індивідуальні монографії, статті, рецензії, огляди, присвячені висвітленню роботи наукових форумів, тощо) авторства українських і зарубіжних вчених, що знайшло лише часткове відбиття у посторінкових посиланнях, натомість великою мірою прислужившись виробленню закладеної в основу пропонованого монографічного дослідження концептуальної моделі.

Загалом репертуар опрацьованих нами друкованих видань не лише відбиває стан наукового вивчення широкого кола проблематики Української національної революції XVII ст., демонструє зародження в ній нових перспективних напрямів, а також наявність певних дослідницьких лакун. Одночасно він вводить вченого в лабіринти наукового пізнання багатьох проблем політичного, соціального, економічного, ідеологічного, психологічного супроводу революційних рухів раннього нового часу, якими був охоплений Європейський континент; підводить міцне теоретичне підґрунтя під розуміння самої цивілізації раннього модерну; демонструє глибокий генетичний зв'язок ранньомодерних революцій з глобальними протестними акціями попередніх і наступних століть.

Систематизація цього друкованого масиву в рекомендаційний бібліографічний показчик, без сумніву, прислужиться для того, щоб полегшити читачеві і фаховому загалу орієнтування у продюкованому соціогуманітаристикою знанні про феномен революцій, які протягом п'яти століть виступають важливим рушієм ледь не всіх найважливіших змін, трансформацій та зламів у перебігу історичного процесу і водночас слугують своєрідним індикатором рівня суспільної рівноваги або турбулентності.

Пропонована бібліографія включає понад 2,5 тис. позицій, що відбиває лише незначний сегмент відомої на сьогодні наукової продукції з революційної тематики, а також дотичних проблем суспільно-політичного життя, крізь які своєрідно переломлювалися або якими пояснювалися ті чи інші формовияви європейського революційного потоку доби модерну.

Структурно показчик складається з двох великих тематичних блоків, у першому з яких сконцентровано праці з теоретичних та методологічних аспектів революціології, а також вміщено літературу, що стосується перебігу революційних процесів у окремо взятих країнах, незалежно від їх просторової чи хронологічної локалізації. До другого включено монографії, статті та добірки документально-джерелознавчого характеру, що висвітлюють найрізноманітніші аспекти революційної доби в Україні, які вписані в найширший цивілізаційний контекст перехідного від середньовіччя до модерності періоду. В середині цих блоків збережено абетковий принцип систематизації матеріалу.

Частина 1

Теорія революцій. Світовий революційний досвід

Абреу Р. Куба. Канун революції. – М., 1987.

Адо А. Крестьяне и Великая французская революция. Крестьянское движение в 1789–1794 гг. – М., 1987.

Адо А. Крестьянские движения во Франции во время Великой буржуазной революции конца XVIII в. – М., 1971.

Адо А. Крестьянство в европейских буржуазных революциях XVI–XVIII вв. // Новая и новейшая история. – 1983. – № 1.

Адо А. Французская революция в советской историографии // Исторические этюды о французской революции. Памяти В.М. Далина. – М., 1998.

Айзенштадт Ш.Н. Конструктивные элементы великих революций: Культура, социальная структура, история и человеческая деятельность // THESIS: Теория и история экономических и социальных институтов и систем. 1993. – Т. 1. – Вып. 2.

Айранетов А. Американская и Французская революции XVIII века: современный взгляд // Преподавание истории в школе. – 2009. – № 5.

Актуальные проблемы изучения истории Великой французской революции (материалы “круглого стола” 19–20 сентября 1988 г.). – М., 1989.

Алаев Л. Империя: феномен или этап развития? // Вопросы истории. – 2000. – № 4-5.

- Алексеев В.М.* Тридцатилетняя война. – Ленинград, 1961.
- Алексеева Н.С.* Деятельность пуритан в Англии в царствование Якова I Стюарта // Из истории западноевропейского средневековья. – М., 1992.
- Аленов С.Г.* «Консервативная революция» в Германии 1920-х – начала 1930-х годов. Проблема интерпретации // Политические исследования. – 2003. – № 4.
- Аленов С.Г.* «Консервативная революция» в Германии: к истории возникновения понятия и его ранние интерпретации // Исторические записки. Научные труды исторического факультета ВГУ. – Вып. 2. – Воронеж, 2001.
- Альбер М.* Французская революция. – Ростов-на-Дону, 1995.
- Анатомия революции 1917 г. в России: массы, партии, власть. – СПб., 1994.
- Английская буржуазная революция середины XVII века (К 350-летию): Реферативный сборник. – М., 1991.
- Английская буржуазная революция XVII в. / Под ред. Е.А. Левицкого. – Т. 1-2. – М., 1954.
- Английская буржуазная революция XVII века в современной зарубежной историографии: Реферативный сборник. – Ч. 1. – М., 1978.
- Андерсон Б.* Воображаемые сообщества. – М., 2001.
- Андерсон П.* Родословная абсолютистского государства. – М., 2010.
- Андреев Д., Бордюгов Г.* Пространство власти // Родина. – 2014. – № 6.
- Антропология революции: Сборник статей. – М., 2009.
- Аптекаер Г.* Американская революция. 1763–1815. – М., 1962.
- Аренд Х.* О революции. – М., 2011.
- Арнасон Й.* Определение цивилизаций: предварительная модель // Неприкосновенный запас. – 2014. – № 6 (98).
- Арнасон Й.* Революции, трансформации, цивилизации: пролегомены к переориентации парадигмы // Новое литературное обозрение. – 2017. – № 5 (115).
- Артамошин С.В.* Идея «консервативной революции» в Германии в годы Веймарской республики: к постановке проблемы // Всеобщая история. Современные исследования: Межвузовский сборник научных трудов. – Брянск, 2002.
- Артамошин С.В.* Интеллектуальное течение «консервативной революции» в политической жизни Веймарской республики. Автореф. дис. ... докт. ист. наук. – Брянск, 2011.

Архангельский С.И. Аграрное законодательство Великой английской революции 1643–1648 гг. – Ч. 1. – М.–Л., 1935.

Архангельский С.И. Аграрное законодательство Великой английской революции 1649–1660 гг. – Ч. 2. – М.–Л., 1940.

Архангельский С.И. Аграрное законодательство и аграрное движение во время революции XVII в. – М., 1955.

Архангельский С.И. Крестьянские движения в Англии в 40-х – 50-х гг. XVII в. – М., 1960.

Архангельский С.И. Отношения Англии с протестантской и католической Европой (1654–1658) // Вопросы истории. – 1946. – № 1.

Асадуллаев И.К. Исторический характер субъективного фактора социальной революции: Автореф. дис. ... канд. филос. наук. – Душанбе, 1985.

Афанасьев Г.Е. Мирабо: Первые годы Великой французской революции. – М., 2014.

Афонюшкина А.В. К вопросу о хронологических рубежах истории раннего нового времени // Медиевистика: новые подходы к периодизации: Электронный научно-образовательный журнал. – 2012. – Т. 3. – Вып. 2 (10).

Барг М.А. Великая английская революция в портретах ее деятелей. – М., 1991.

Барг М.А. Кромвель и его время. – М., 1950.

Барг М.А. Место XVII века в истории Европы: К вопросу о «начале нового времени» // Вопросы истории. – 1985. – № 3.

Барг М.А. Народные низы в Английской буржуазной революции XVII века. Движение и идеология истинных левеллеров. – М., 1967.

Барг М.А. О концепции английской буржуазной революции XVII в. в работах Х. Тревора-Ропера // Новая и новейшая история. – 1959. – № 2.

Барг М. О природе феодальной собственности // Вопросы истории. – 1978. – № 7.

Барг М.А. Сравнительно-историческое изучение буржуазных революций XVI–XVIII вв. // Вопросы истории. – 1975. – № 9.

Барг М.А., Черняк Е.Б. Великие социальные революции XVII–XVIII веков в структуре перехода от феодализма к социализму. – М., 1990.

Барг М.А., Черняк Е.Б. К вопросу о переходной эпохе от феодализма к капитализму на примере Англии // Новая и новейшая история. – 1982. – № 3.

Барг М.А., Черняк Е.Б. Революции европейского масштаба в процессе перехода от феодализма к капитализму (XVI–XIX вв.) // Новая и новейшая история. – 1988. – № 3.

Баскаков В.И. Проблема «естественных границ» во взаимоотношении Франции со Священной Римской империей в период Великой французской революции. – М., 2009.

Баскин М.П. Философия американского Просвещения. – М., 1955.

Бацер М.И. От нарратива к теории. Англо-американская историография Английской революции XVII в. // Новая и новейшая история. – 1997. – № 5.

Бачко Б. Как выйти из террора? Термидор и революция / Пер. с франц. – М., 2006.

Бебер Б.Г. Бельгийская революция 1789–1790 гг. // Французская буржуазная революция 1789–1794 гг. – М., 1941.

Безнюк Д. Анти-Конфуций или социология революции // Аспект: Международный журнал социальных и гуманитарных наук. – 2017. – № 2.

Беликова Д.В., Шевнина О.Е. Буржуазные революции XVII–XVIII вв.: сравнительная характеристика // Вестник Пензенского государственного университета. – 2015. – № 2 (10).

Белозерцев В.И. Дialeктика технологических и социальных революций // Человек науки и научно-технический прогресс. – Саратов, 1990.

Беньямин В. К критике насилия // Учение о подобии. – М., 2012.

Бердяев Н.А. Духовные основы русской революции. Опыты 1917–1918 гг. – СПб., 1999.

Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. – М., 1990.

Бёрк Э. Размышления о революции во Франции и заседаниях некоторых обществ в Лондоне, относящихся к этому событию / Сокр. пер. с англ. – М., 1993.

Бёрк Э. Правление, политика и общество: Сборник. – М., 2001.

Бернштейн Э. Английская революция 17 века. – Иваново-Вознесенск, 1924.

Бирюков Н.И., Сергеев В.М. Становление институтов представительной власти в современной России. – М., 2004.

Блос В. Французская революция. – СПб., 1906.

Блумену С.Ф. От социально-экономической истории к проблематике массового сознания. Французская историография революции конца XVIII века (1945–1993 гг.). – Брянск, 1995.

Блуменау С.Ф. Французская революция и гражданское устройство духовенства // Всеобщая история. Современные исследования. – Брянск, 2011. – Вып. 11.

Блуменау С.Ф. Французская революция конца XVIII в. в современной научной полемике // Вопросы истории. – 1998. – № 9.

Блуменау С.Ф. Церковные реформы и французское общество // Памяти профессора А.В. Адо. Современные исследования о французской революции конца XVIII века. – М., 2003.

Блюм Р.Н. Некоторые методические вопросы изучения революционной мысли // Ученые записки Тартуского государственного университета. – Вып. 599: Труды по философии. – Тарту, 1982.

Блюм Р.Н. Поиски путей к свободе: проблема революции в немарксистской общественной мысли. – Таллин, 1985. – 240 с.

Блюм Р.Н. Проблема политической и социальной революции в домарксистской и марксистской общественной мысли // Проблемы теории социальной революции. – М., 1976.

Блюм Р.Н. Проблема революции в общественной мысли второй половины XIX века: Автореф. дис. ... докт. филос. наук. – Тбилиси, 1975.

Блюм Р.Н. Проблемы революции в анархо-синдикализме конца XIX – начала XX века // Ученые записки Тартуского государственного университета. – Вып. 301: Труды по философии. – Тарту, 1973.

Блюм Р.Н. Прогноз в теории революции Маркса и Энгельса // Ученые записки Тартуского государственного университета. – Вып. 273: Труды по философии. – Тарту, 1971.

Бляхер Л. Революция как «блуждающая метафора»: семантика и прагматика революционного карнавала // Концепт «революция» в современном политическом дискурсе. – СПб., 2008.

Бляхер Л.Е. Заклинание революции, или внезапные модуляции революционной метафоры // Полития. – 2010. – № 2 (57).

Бляхер Л.Е. Нестабильные социальные состояния. – М., 2005.

Бляхер Л.Е., Говорухин Г.Э. Революция как «блуждающая метафора»: семантика и прагматика революционного карнавала // Полис. Политические исследования. – 2006. – № 5.

Бобіна О. Про витоки теорій революції // Сучасна українська політика. – 2008. – Вип. 13. – С. 88–93.

Бовыкин Д.Ю. «Отцы нации»: создатели Конституции III года Республики // Французский ежегодник. 2001. – М., 2001.

Бовыкин Д.Ю. «Разум и воображение республики»: законодательная власть в Конституции 1795 года // Всеобщая история. Современные исследования. – Брянск, 2002. – Вып. 11.

Бовыкин Д.Ю. Год 1795: несостоявшаяся реставрация // Французский ежегодник. 2003. – М., 2003.

Бовыкин Д.Ю. Еще раз о Французской революции, или Некруглый юбилей // Французский ежегодник. 2015. – М., 2015.

Бовыкин Д.Ю. Король без королевства. Людовик XVIII и французские роялисты в 1794–1799 гг. – М., 2016. – 719 с.

Бовыкин Д.Ю. О современной российской историографии французской революции XVIII века (полемиические заметки) // Новая и новейшая история. – 2007. – № 1.

Бовыкин Д.Ю. Парижское восстание 13 вандемьера IV года республики // Вопросы истории. – 2014. – № 11.

Бовыкин Д.Ю. Революция окончена? Итоги термидора. – М., 2005.

Бовыкин Д.Ю. Религия и церковь в политических проектах Людовика XVIII и его окружения (1795–1799) // Французский ежегодник. 2004. – М., 2004.

Бовыкин Д.Ю. Референдум и выборы 1795 года во Франции глазами современников // Актуальные проблемы всеобщей истории. – Ростов-на-Дону, 2002. – Вып. 1.

Бовыкин Д.Ю. Роялисты в Национальном конвенте // Известия Уральского федерального университета. – Серия 2: Гуманитарные науки. – 2014. – Т. 18. – № 2 (151).

Бовыкин Д.Ю. Термидор или Миф о конце революции // Вопросы истории. – 1999. – № 3.

Бовыкин Д.Ю. Термидор: старые проблемы и новые споры // Французский ежегодник. 2000. – М., 2000.

Богомолов А.П. Проблемы мирного развития революции. – Минск, 1979.

Боев В. Детерминизм и революция. – М., 1983.

Болдырев Н.В., Болдырев Д.В. Смысл истории и революции. – М., 2001.

Болховитинов Н.Н. Новое мышление и изучение Великой французской революции XVIII века // Актуальные проблемы изучения истории Великой французской революции. – М., 1989.

Болховитинов Н.Н. США: проблемы истории и современная историография. – М., 1980.

Болховитинов Н.Н. Теоретические и историографические проблемы американской революции XVIII в. – М., 1973.

Боянич П. Насилие и мессионизм. – М.–Екатеринбург, 2018.

Бродская И.М. Динамика образа Октябрьской революции 1917 года в российских учебных текстах: 1918–2017 годы // Управленческое консультирование. – 2017. – № 11.

Брубейкер Р. Этничность без групп. – М., 2012.

Будон Р. Место беспорядка. Критика теорий социального изменения / Пер. с франц. – М., 1998.

Будрайтскис И. Когда начинается история революции? // Художественный журнал. – 2012. – № 86-87.

Булдаков В.П. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. – М., 1997.

Бургер Р. Революция, демократия и ценности (о роли терминологии в трактовке исторических событий) // Вопросы экономики. – 2001. – № 1.

Бурден Ф. Театр и Революция: Открытая сцена для историографии / Пер. с франц. // Французский ежегодник. 2016. – М., 2016. – С. 208–230.

Буржуазная и Великая французская революция / Э.Е. Гусейнов, Е.М. Кожокин, А.В. Ревякин. – М., 1989.

Буржуазные революции XVII–XIX вв. в современной зарубежной историографии. – М., 1986.

Буржуазные революции XVI–XIX веков: история политики, история идей / Тезисы докладов и сообщений межвузовской научно-практической конференции. – Одесса, 1991.

Бусыгина И. Революция // Вестник московской школы гражданского просвещения. – 2017. – № 1 (40).

Быкова Н. Вильгельм Оранский. Борьба Нидерландов за независимость и свободу вероисповедания. – СПб., 1909. – 106 с.

Ванчикова А.В. Революция как бифуркация в развитии социальных систем: синергетический анализ. – Улан-Удэ, 2007.

Вартофский М. Эвристическая роль метафизики в науке // Структура и развитие науки. Из Бостонских исследований по философии науки. – М., 1978.

Васильев А.М. Цунами революций // Азия и Африка сегодня. – 2011. – № 3.

Ваттель Э. Право народов или принципы естественного права, применяемые к поведению и делам наций и суверенов / Пер. с франц. – М., 1960.

Вахитов Р.Р. От термидора к бонапартизму: логика либеральной контрреволюции // Восток. – 2004. – № 5 (17).

Ведута Е.Н. Стратегия и экономическая политика государства. – М., 2004.

Великая французская буржуазная революция: история и современность. – Одесса, 1995.

Веселовская М. Бельгийская республика 1790. – М., 1906.

Ветютнев Ю.Ю. Право и революция: победа формы над содержанием? // Философия права. – 2008. – № 1.

Вико Дж. Основания новой науки об общей природе наций. – Ленинград, 1940.

Виноградов А. Государственно-политические «коды» Востока и Запада // Международные процессы. Журнал теории международных отношений и мировой политики. – 2013. – Т. 11. – № 1 (32).

Винокурова М.В. Английское крестьянство в канун буржуазной революции середины XVII в. – М., 1992.

Властные институты и должности в Европе в Средние века и раннее Новое время. – М., 2011.

Власть и образ: Очерки потестарной иманологии. – СПб., 2010.

Власть, общество, индивид в средневековой Европе / Ред. Н.А. Хачатурян. – М., 2008.

Водолазов Г.Г. Диалектика и революция (методологические проблемы социальной революции). – М., 1975.

Война за независимость и образование США / Под ред. Г.Н. Севостьянова. – Ленинград, 1976.

Война и революция: социальные процессы и катастрофы / Материалы Всероссийской научной конференции, г. Москва, 19-20 мая 2016 г. – М., 2016.

Войтов А.Г. История экономических учений. – 4-е изд., пер. и доп. – М., 2009.

Волков В.А., Борейко А.А. К вопросу создания новой типологии революций // Управленческое консультирование. – 2016. – № 9.

Вольский С. Кромвель. – М., 1934.

Всемирная история. Эпоха английской революции. – М., 2001. – 560 с.

Гавлин М., Казакова Л. Великий Октябрь и буржуазная «социология революции». – М., 1987.

Гавлин М.Л., Казакова Л.А. Современные буржуазные теории социальной революции. – М., 1980.

- Галкина Е.* Основные тенденции развития протестантских течений в колониальной Америке // Американский ежегодник (2000). – М., 2002.
- Ганич А.Э., Лушников Д.А.* Технологии «цветных революций». – М., 2010.
- Гардинер С.* Пуритане и Стюарты. 1603–1660. – СПб., 1896.
- Гарр Т.Р.* Почему люди бунтуют. – СПб., 2005.
- Гейл П.* Мятеж в Нидерландах (1555-1609). – М., 1932.
- Гейссер Л.* История французской революции. 1789–1799 / Пер. с нем. – М., 2014.
- Гелей С., Рутар С.* Політологія. – Вид. 4-е, перероб. і доп. – Львів, 2001.
- Генифе П.* Политика революционного террора 1789–1794 / Пер. с франц. – М., 2003.
- Герасименко Г.А. Народ и власть (1917 г.). – М., 1995.
- Гидденс Э. Революции и общественные движения // Диалог. – М., 1996. – № 6/7.
- Гизо Ф.* Английская революция. – Ростов-на-Дону, 1996. – Т. 1-2.
- Гладышев А.В.* Французская революция: Взгляд из XXI века // Вопросы истории. – 2007. – № 10.
- Глинчикова А.Г.* Индивидуализация личности в преддверии современности. – М., 2012.
- Глинчикова А.Г.* Логика развития европейских революций в XVI–XIX вв. // Революция как концепт и событие: Монография. – М., 2015.
- Гогохия Е.А.* Русская революция 1917 года в идейно-политическом наследии евразийцев, 1921–1931 гг.: Дис. ... канд. ист. наук. – М., 1999.
- Годунов К.В.* Образы врагов революции в праздновании годовщины Октября: сожжение изображений противников (1918–1920 гг.) // Вестник Пермского университета. – Серия: История. – 2015. – Вып. 2 (29).
- Голдстоун Дж.* К теории революции четвертого поколения // Логос: Философско-литературный журнал. – 2006. – № 5 (56).
- Голдстоун Дж.* Революции. Очень краткое введение / Пер. с англ. – М., 2015.
- Голдстоун Дж.* Теории революции, революции 1989–1991 годов и траектории развития «новой» России // Вопросы экономики. – 2001. – № 1.
- Головин Н.Н.* Российская контрреволюция в 1917–1918 гг.: В 2 т. – М., 2011. – Т. 1.
- Гоним В.* Революция 2.0. – СПб., 2012.

Гончарук С. Некоторые проблемы теории социальной революции // Диалог. – 2001. – № 8.

Гончарук С.И. Локомотивы истории. Социальная революция как закон развития общества. – М., 1985.

Гордон А.В. Великая французская революция в ретроспективе 17-го года: становление советской историографии // Одиссей: Человек в истории. 2004. – М., 2004.

Гордон А.В. Французская революция как великое историческое событие // Диалог со временем. – М., 2004. – Вып. 11.

Гордон А.В. Великая французская революция, преломленная советской эпохой // Одиссей. 2001. – М., 2001.

Гордон А.В. Власть и революция: советская историография Великой французской революции. 1918–1941. – Саратов, 2005.

Гордон А.В. Падение жирондистов. Народное восстание в Париже 31 мая – 2 июня 1793 года. – М., 1988.

Гордон А.В., Тырсенко А.В. Традиции и этапы изучения проблемы: Якобинство в исторических итогах Великой французской революции // Новая и новейшая история. – 1996. – № 5.

Грациози А. Война и революция в Европе 1905–1956. – М., 2005.

Гринин Л.Е. Государство и кризисы в процессе модернизации // Философия и общество. – 2013. – № 3.

Гринин Л.Е. Мальтузианско-марксова «ловушка» и русские революции // История и математика: О причинах русской революции. – М., 2010

Гринин Л.Е. Психология экономических кризисов // Историческая психология и социология истории. – М., 2009. – № 2.

Гринин Л.Е. Революции и исторический процесс // Философия и общество. – 2017. – № 3.

Гринин Л.Е. Революции, исторический процесс и глобализация // Век глобализации. – 2018. – Вып. 4 (28).

Гринин Л.Е. Революции. Взгляд на пятисотлетний тренд // Историческая психология и социология истории. – 2017. – № 2.

Гринин Л.Е. Революция в России и трансформация Мир-Системы // Век глобализации. – 2017. – Вып. 3.

Гринин Л.Е. Российская революция в свете теории модернизации // История и современность. – 2017. – Вып. 2.

Гринин Л.Е. Формации и цивилизации. – М., 1997.

Гринин Л.Е., Исаев Л.М., Кортаев А.В. Революции и нестабильность на Ближнем Востоке. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 2016.

Гринин Л.Е., Коротаев А.В. Революция vs демократия (революция и контрреволюция в Египте) // Полис. Политические исследования. – 2014. – № 3.

Гринин Л.Е., Коротаев А.В., Малков С.Ю. История, Математика и некоторые итоги дискуссии о причинах Русской революции // История и математика: О причинах русской революции. – М., 2010.

Гринин Л.Е., Малков С.Ю., Гусев В.А., Коротаев А.В. Некоторые возможные направления развития теории социально-демографических циклов и математические модели выхода из мальтузианской ловушки // История и математика: процессы и модели. – М., 2009.

Гросул В.Я. К вопросу о критериях революционного демократизма // Новая и новейшая история. – 1987. – № 1.

Грох М. От кризиса феодального общества к буржуазной революции // Новая и новейшая история. – 1987. – № 6.

Грязнова О.С. Теда Скокпол: феномен революции в структуралистской перспективе // Человек. Сообщество. Управление. – 2007. – № 4.

Грязнова О.С. Теоретические подходы в социологии революции: сравнительный анализ концепций П. Сорокина, Л. Эдвардса и Т. Скокпол: Автореф. дис. ... канд. социол. наук. – М., 2009.

Грязнова О.С., Подвойский Д.Г. Социология революции Лайдорфа Эдвардса // Социологический журнал. – 2005. – № 1.

Гулыга А. Искусство истории. – М., 1980.

Гумбольт В. фон. О пределах государственной власти. – Челябинск, 2009.

Гусарова Т. Проблемы интеграции в композиционных монархиях раннего нового времени (на примере монархии австрийских Габсбургов) // Империи и этнонациональные государства в Западной Европе в Средние века и раннее Новое время. – М., 2011.

Гутнова Е.В. Историография истории средних веков. – М., 1974.

Гутнова Е.В. Некоторые проблемы идеологии крестьянства эпохи средневековья // Вопросы истории. – 1966. – № 4.

Данилов В. Крестьянская революция в России, 1902–1922 гг. // Крестьяне и власть. – М., 1996. – С. 4–23.

Даниэльсон Р.В. Гражданская война в России в свете сравнительной истории революций // Гражданская война в России: перекресток мнений. – М., 1994.

Дарендорф Р. После 1989 г. Мораль, революция и гражданское общество. Размышления о революции в Европе. – М., 1998.

Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы. – М., 2002.

Двор монарха в средневековой Европе: явление, модель, среда. – СПб., 2001.

Дегтярев А.К., Черноус В.В. Конфессиональный раскол как инструмент отчуждения в российско-украинских отношениях // Наука. Искусство. Культура. – 2016. – Вып. 1 (9).

Дейвис Н. Європа – історія. – К., 2006.

Демин О.Б. Англо-нидерландские отношения второй половины XVI – начала XVII века (на английских материалах): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – М., 1984.

Демин О.Б. Изучение истории Французской революции конца XVIII века в Одесском (Новороссийском) университете // Научный вестник Міжнародного гуманітарного університету. – 2016. – № 11.

Денисов А.И. Социалистическая революция и политическая организация общества. – М., 1971.

Деревянко А.В. К вопросу и методологии исследования революций // Гилея: Научный вестник. – 2015. – № 96.

Диденко В.Ф. Методологическая функция категории «социальное время» в исследовании сущности революционного процесса: Автореф. дис. ... канд. филос. наук. – К., 1984.

Дмитриева О.В. Елизавета I. Семь портретов королевы. – М., 1998.

Дмитриева О.В. Елизавета Тюдор. – М., 2004.

Дойл У. Все еще в тени Бёрка и Дикконса? Современная британская историография французской революции / Пер. с франц. // Французский ежегодник. 2016. – М., 2016. – С. 231–243.

Досэ Ф. Образ французской революции конца XVIII века в политических дебатах перестройки // Россия и Франция XVIII–XX вв. – М., 2008. – Вып. 8.

Доусон К.Г. Боги революции (Миф. Религия. Культура.) / Пер. с англ. – СПб., 2002.

Драбкин Я.С. Нерешенные проблемы изучения социальных революций // Историческая наука и некоторые проблемы современности: Статьи и обсуждения. – М., 1969.

Дугин А.Г. Консервативная революция. – М., 1994.

Дунаевский В.А. Великая французская революция в советской историографии (1917–1941 гг.) // История и историки. – М., 1965.

Дэвид-Фокс М. Жизненный цикл русской революции: опыт теоретического и сравнительного исследования. Часть 1 / Пер. с англ. А. Степанова // Неприкосновенный запас. – 2018. – № 2 (118).

Евменов Л.Ф. Диалектика и революция. – Минск, 1969.

Европейские революции 1848 г.: «принцип национальности» в политике и идеологии. – М., 2001.

Егоров С.Н., Цыпленков П.В. Векторная теория социальной революции. – СПб., 2017.

Епархина О.В. Коллективные действия и революции в исторической социологии Ч. Тилли // Вестник Московского университета. – Серия 18: Социология и политология. – 2011. – № 4.

Епархина О.В. Теоретические подходы к исследованию социальных революций: возможности исторической социологии // Вестник Российского государственного гуманитарного университета. – Серия: Философия. Социология. Искусствоведение. – 2012. – № 2.

Ерофеев Н.Д. Современная отечественная историография русской революции 1917 года // Новая и новейшая история. – 2009. – № 2.

Ерохин В.Н. Дискуссии о причинах Английской революции XVII века в современной британской историографии // Вестник Нижегородского государственного университета. – 2015. – № 4.

Ерохин В.Н. Пуританское движение в Англии в XVI – начале XVII вв. в освещении современной англо-американской историографии. – Екатеринбург, 2001.

Ерохин В.Н. Религиозный фактор в происхождении Английской революции // Вестник Санкт-Петербургского университета. – Серия: История. – 2017. – Т. 62. – Вып. 3.

Ерохин В.Н. Рец. на книгу: *Креленко Н.С.* Образ Английской революции в общественной памяти Великобритании XVII–XX веков. Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 2012. – 180 с. // Известия Саратовского университета. – Серия: История. Международные отношения. – 2014. – Т. 14. – Вып. 3.

Ерохин В.Н. Современная британская историография о распространении пуританизма на территории Англии во второй половине XVI – начале XVII вв. // Европа: Международный альманах. – Вып. 1. – Тюмень, 2001.

Ерохов И.А. Революция, которая никогда не повторится // Полис. Политические исследования. – 2016. – № 6.

Желенина И.А. Исторические и революционные ситуации // Проблемы теории социальной революции. – М., 1976.

Желенина И.А. О философском и социологическом анализе революционных ситуаций // Теория революции. История и современность. – М., 1984. – С. 89–100.

Жижек С. Устройство разрыва. – М., 2008.

Жирар Р. Насилие и священное. – М., 1998

Жорес Ж. Социалистическая история французской революции: В 6 т. / Под ред. А.В. Адо. – Т. 1, кн. 1: Учредительное собрание (1789–1791). – М., 1977.

Жувенель Б. де. Власть: естественная история ее возрастания. – М., 2014.

Журавлев В.В. В дополнение к сказанному: революция сквозь призму личного интереса // Отечественная история. – 1995. – № 4.

Завалько Г.А. Понятие «революция» в философии и общественных науках: проблемы, идеи, концепции. – 2-е изд. – М., 2005.

Завалько Г.А. Проблема революции в социальной философии // Философия и общество. – 2006. – № 1.

Завалько Г.А. Социальная революция как явление мировой истории: Автореф. дис. ... докт. филос. наук. – М., 2004.

Загоруйко М.М., Петрова И.А., Черемушников И.К. Революция в культурном измерении: новые образы человека // Вестник Волгоградского университета. – Серия 4: История. Регионоведение. Международные отношения. – 2017. – Т. 22. – № 6.

Зарубин А.Н. Проблемы истории старого порядка и революции конца XVIII века во Франции в творчестве П.Н.Ардашева. – Чебоксары, 2012.

Здравомыслова Е.А. Парадигмы западной социологии общественных движений. – СПб., 1993.

Зеленов Л.А., Владимиров А.А. Методологический потенциал категории «революция» // Наука. Мысль: Электронный периодический журнал. – 2017. – № 1-1.

Золотарев А.Ю. О месте раннего нового времени в истории государства и права Западной Европы // История. – 2012. – Вып. 2 (10).

Зубков А.Ю. Англия и ее североамериканские колонии в преддверии войны за независимость // Новая и новейшая история. – 1982. – № 2.

Зыгарь М. Империя должна умереть. История русских революций в лицах. – М., 2018.

Зыкин Д. Перевоороты и революции. Зачем преступники свергают власть. – СПб., 2016.

Ивонин Ю.Е. Нация и государство во внешнеполитической концепции английского абсолютизма // Традиции и новации в изучении западноевропейского феодализма. – М., 1995.

Ивонин Ю.Е. Позднее средневековье или ранняя новая история // Вопросы истории. – 1987. – № 1.

Ивонин Ю.Е. Религия и политика в истории Западной Европы раннего нового времени // Религия и политика. От античности к эпохе Просвещения: Сборник научно-методологических статей. – Смоленск, 1997.

Ивонин Ю.Е. Становление европейской системы государств. Англия и Габсбурги на рубеже двух эпох. – Минск, 1989.

Ивонин Ю., Ивонина Л. Властители судеб Европы: императоры, короли, министры XVI–XVIII вв. – Смоленск, 2004.

Ивонина Л.И. Дипломатия и революция. Две Английские революции и европейская политика XVII в. – Смоленск, 1998.

Ивонина Л.И. Международный фактор в политической истории Англии XVII в.: Дис. ... докт. ист. наук. – Смоленск, 2001.

Ивонина Л.И. Монархизация правителей и государств Классической Европы в конце XVII – начале XVIII в. // Вопросы истории. – 2012. – № 8.

Ивонина Л.И. Рец.: Англо-голландский момент. Очерки о Славной революции и ее мировом влиянии / Под ред. Дж. Израэля. Кембридж, 1991 // Новая и новейшая история. – 1994. – № 6.

Ивонина Л.И. Тридцатилетняя война и Восточная Европа // Вопросы истории. – 1996. – № 11-12.

Ивонина Л. Французские министры XVII в. и их богатства // Новая и новейшая история. – 2006. – № 6.

Ивонина Л.И., Проконьев А.Ю. Дипломатия Тридцатилетней войны. – Смоленск, 1996.

Израэль Дж.И. Голландская республика: Ее подъём, величие и падение. 1477–1806. – М., 2018. – Т. I: 1477–1650; Т. II: 1651–1806.

Ильин М.В. Слова и смыслы: Опыт описания ключевых политических понятий. – М., 1997.

Ильин М.В. Язык революции – язык улицы // Полис. Политические исследования. – 2010. – № 6.

Ильинская С.Г. Национальный менталитет и революция // Электронная база данных «Национальные менталитеты: их изучение в контексте глобализации и взаимодействия культур» / Под ред. А.В. Павловской и Г.Ю. Конарша.

Илюшечкин В.П. Эволюция и революция в общественном развитии // Проблемы переходного периода и переходных общественных отношений (Формационные ступени общественного развития). – М., 1986.

Империи и этнонациональные государства в Западной Европе в Средние века и раннее Новое время / Ред. Н.А. Хачатурян. – М., 2011.

Империя нового времени: типология и эволюция (XV–XX вв.): Вторые Петербургские Кареевские чтения по новистике. Санкт-Петербург, 22-25 апреля 1998 г. – СПб., 1999.

Иоланов Т.М., Фрейдзон В.И. Переход от феодализма к капитализму в Западной, Центральной и Юго-Восточной Европе // Новая и новейшая история. – 1986. – № 1.

Исаев Б. Политическая история революции: Учебник для бакалаврата и магистратуры. – М., 2019. – 328 с.

Исаев Б.А. Принцип домино и цели революций: где, почему и как случаются «цветные революции» // Конфликтология. – 2014. – Т. 2.

Исаев Б.А. Революция как конфликт и ее измерения // Конфликтология. – 2016. – № 1.

Исаев И.А. Бюрократия и революция: опасные связи // Актуальные проблемы российского права. – 2015. – № 10.

Исаев И.А. Закон и Революция. Легальные основания революционного мифа. – СПб., 2018.

Исаев Л.М., Шишкина А.Р. Сирия и Йемен: Неоконченные революции. – М., 2012.

Истин Д. Политическая наука в Соединенных Штатах: прошлое и настоящее // Современная сравнительная политология: Хрестоматия. – М., 1997.

Исторические этюды о французской революции. Памяти В.М. Далина. – М., 1998.

История антикоммунистических революций конца XX века: Центральная и Юго-Восточная Европа. – М., 2007.

История и Математика: О причинах Русской революции [альманах] / Отв. ред. Л.Е. Коротаев, С.Ю. Малков. – М., 2010.

История крестьянства в Европе: Эпоха феодализма. – М., 1986. – Т. 2-3.

Исхаков С.М. Революция и человек: социально-психологический аспект // Отечественная история. – 1995. – № 4.

Кабанес О., Насс Л. Революционный невроз. – М., 1998.

Каганович Б.Н. Язык французской революции. О неопубликованной работе К.Н. Державина // Французский ежегодник. 2000: 200 лет Французской революции 1789–1799 гг.: Итоги юбилея. – М., 2000.

Кагарлицкий Б. Политология революции. – М., 2007.

Кагарлицкий Б.Ю. Революции и социальный прогресс // Революция как концепт и событие: Монография. – М., 2015.

Калхун К. Классическая социальная теория и Французская революция 1848 года // Логос. Философско-литературный журнал. – 2012. – № 4 (88).

Канетти Э. Масса и власть. – М., 1997.

Капитал революций / Под ред. Р.В. Пырмы, И.А. Помигуева. – М., 2018.

Капустин Б. Критика политической философии. Избранные эссе. – М., 2010.

Капустин Б. О предмете употребления понятия «революция» // Логос. Философско-литературный журнал. – 2006. – № 6.

Капустин Б.Г. О понятии «революция» // Революция как концепт и событие: Монография. – М., 2015.

Капустин Б.Г. О предмете и употреблении понятия «революция» // Капустин Б.Г. Критика политической философии: Избранные эссе. – М., 2010.

Кара-Мурза С.Г. Правильная революция. – М., 2010.

Карандашов В.Д., Карпова А.О. Тема религиозного сознания средневекового западноевропейского общества в отечественных исследованиях второй половины 1960-х – начала 1990-х гг. // Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина. – 2017. – Вып. 1.

Карасев Д.Ю. Современные зарубежные теории социальных революций: социологический анализ: Дис. ... докт. социол. наук. – М., 2015.

Карасев Д.Ю. Теория революции Чалмерса Джонсона // Вестник Российского университета дружбы народов. – Серия «Социология». – 2014. – № 1.

Кареев Н.И. Две английские революции XVII в. – Петербург, 1924.

Кареев Н.И. Западная Европа в новое время (революционная и наполеоновская эпоха). – Петербург, 1922.

Кареев Н.И. История Западной Европы в новое время. – СПб., 1904. – Т. 3.

Кареев Н.И. История Западной Европы в новое время. – СПб., 1908. – Т. 1-2.

Каримский А. Революция 1776 г. и становление американской философии. – М., 1976.

Карлейль Т. Французская революция. История (1837). – М., 1991.

Карпова А.О. Тема религиозного сознания средневекового западно-европейского общества в отечественных исследованиях середины 1930-х – первой половины 1960-х гг. // Вестник Русской христианской гуманитарной академии. – 2017. – Т. 18. – Вып. 2.

Кастр Р. де. Мирабо. – М., 2008.

Каутский К. Социальная революция: Размышляя о марксизме. – 2012. – 64 с.

Кац Я. Традиция и кризис. – М., 2010.

Каччари М. Геофилософия Европы. – М., 2004.

Кейнован М. Революції теорії // Енциклопедія політичної думки. – К., 2000. – С. 326–330.

Ким Г.Ф. От национального освобождения к социальному. Социально-политические аспекты современных национально-освободительных революций. – М., 1982. – 295 с.

Ким О.В. Синтез традиций и инноваций в переходных обществах раннего Нового времени // Полидисциплинарные технологии исследования модернизационных процессов. – Томск, 2005.

Ким О.В. Теория модернизации и переходные общества раннего нового времени // Новая и новейшая история. – 2011. – № 2.

Кириллова Е.Н. Рец. на книгу: *Шатохина-Мордвинцева Г.А.* Нидерланды: с древнейших времен до конца XVI века. – М.: ИВИ РАН, 2004. – 251 с. // Средние века. – М., 2006. – Вып. 67.

Кирьянова Е.А. Образы Карла I Стюарта в политической полемике начального периода Английской революции. – М., 2011.

Киясов С.Е. Масоны и век Просвещения: становление интеллектуального феномена. – Саратов, 2006.

Клочков В.В. «Славная революция» 1688 г.: аспекты историографии // Грамота. – 2013. – № 11 (37): В 2 ч. – Ч. 1.

Ковалев А.М. Социальная революция. – М., 1969.

Ковалевский М.М. Общественный строй Англии в конце средних веков. – М., 1880.

Ковард Б. Оливер Кромвель / Пер. с англ. О.А. Гуньковой. – Ростов-на-Дону, 1997.

Кожин В. «Черносотенцы» и Революция (загадочные страницы истории). – М., 1998.

Кожокин Е.М. Государство и народ: от Фронды к Великой французской революции. – М., 1989.

Козлек Р. Историчні критерії поняття революції // *І.* – 2004. – № 34. – С. 9–19.

Козер Л.А. Функции социального конфликта. – М., 2000.

Козлова М., Плимак Е. Драма реформ и революций. Школа Шлосера-Чернышевского, марксизм и современность // *Свободная мысль.* – 1992. – № 1.

Коллинз Р. Макроистория: очерки социологии большой длительности. – М., 2015.

Коллинз Р. Четыре социологических традиции. – М., 2009.

Колодій А. Про феномен революції в контексті сучасності // *Вісник Львівського університету: Філософсько-політологічні студії.* – 2014. – № 5.

Колоницкий Б.И. Символы власти и борьба за власть: к изучению политической культуры российской революции 1917 года. – СПб., 2012.

Кон Х. Идея национализма // *Av Impregio: Теория и история национальностей и национализма в постсоветском пространстве.* – 2001. – № 3.

Кондратьев С.В. «Ода “Вольность”» английских юристов и парламентариев, или к вопросу о том, как принималась «Петиция о праве» // *Европа: Международный альманах.* – Тюмень, 2001. – Вып. 1.

Кондратьев С.В. Идея права в предреволюционной Англии. – Тюмень, 1996.

Кондратьев С.В. Представления о «свободе» (freedom), «вольности» (liberty) и «собственности» (property) в предреволюционной Англии // *Европа: Международный альманах.* – Тюмень, 2005. – Вып. 5.

Кондратьева Т. Большевики-якобинцы и призрак Термидора. – М., 1993.

Конради А. История революций от Нидерландского восстания до кануна Французской революции / Пер. с нем. С. И. Цедербаума. – Т. 1. – Москва, [1924].; Т. 2 – Москва, 1925.

Конституция США. Декларация независимости. – СПб., 1992.

Конфессионализация в Западной и Восточной Европе в раннее Новое время / Доклады русско-немецкой научной конференции 14-16 ноября 2000 г. – СПб, 2004.

Концепт «Революция» в современном политическом дискурсе / Под. ред. Л.Е. Бляхера, Б.В. Межуева, А.В. Павлова. – СПб., 2008.

Копосов Н. Высшая бюрократия во Франции XVII в. – Ленинград, 1990.

Королёв Г. Украинская революция 1917–1921 гг.: мифы современников и представления историографии // Ав Imperio: Теория и история национальностей и национализма в постсоветском пространстве. – 2011. – № 4.

Королёв Ю.Н., Кудачкин М.Ф. Латинская Америка: революции XX века. – М., 1986.

Королевский двор в политической культуре средневековой Европы: Теория. Символика. Церемониал. – М., 2004.

Коротаев А.В. Социальная эволюция: факторы, закономерности, тенденции. – М., 2003.

Коротаев А.В., Зинькина Ю.В. Египетская революция 2011 г. // Азия и Африка сегодня. – 2011. – № 6 (647), 7 (648).

Коротаев А.В., Исаев Л.М., Васильев А.М. Количественный анализ революционной волны 2013–2014 гг. // Социологические исследования. – 2015. – № 8.

Косарев А.И. Революция. Сравнительная характеристика становления государственности Нового времени в Англии, Франции и России // Государство и право. – 1994. – № 8, 9.

Космач П.Г. Колониальная англиканская церковь в период войны за независимость США // Вестник БДУ. – Серия 3. – 2008. – № 3.

Космач П.Г. Переосмысление роли религиозного фактора в историографии истории стран Запада Нового времени // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны. – Мінск, 2013.

Космач П.Г. Религиозный фактор в англо-американском этнополитическом размежевании // Исторический ежегодник 2011. – Новосибирск, 2011.

Кошен О. Малый народ и революция. – М., 2004.

Кравець Г.В. Категорія «революції» в політичній теорії // Науковий вісник. – 2010. – № 18 (119).

Краева Т.В. Образ революции в системе представлений французских левых интеллектуалов: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Екатеринбург, 2006.

Крапивенский С.Э. К анализу категории «социальная революция». – Волгоград, 1971.

Крапивенский С.Э. Парадоксы социальных революций. – Воронеж, 1992.

Красин Ю.А. Революцией уstraшенные. Критический очерк буржуазных концепций социальной революции. – М., 1975.

Красин Ю.А. Революционный процесс современности: Теоретические очерки. – М., 1981.

Красин Ю.А. «Социология революции» против революции. – М., 1966.

Красин Ю.А., Лейбзон Б.М. Революционная теория и революционная политика. – М., 1979.

Краснов Б.И. Теория власти и властных отношений // Социально-политический журнал. – 1994. – № 6.

Краус Т. 1917 год: сто лет, сто заветов // Известия Уральского федерального университета. – Серия 2: Гуманитарные науки. – 2017. – Т. 19. – № 3 (166).

Креленко Н.С. «Пуританская» революция и английская общественная мысль XVII–XIX вв. – Саратов, 1991.

Креленко Н.С. Английская буржуазная революция середины XVII в. в трудах С. Гаринера: Дис. ... канд. ист. наук. – Саратов, 1982.

Креленко Н.С. Образ английской революции в общественной памяти Великобритании XVII–XIX веков. – Саратов, 2012.

Креленко Н.С. Осмысление опыта английской революции XVII века в общественной мысли Великобритании XVII–XVIII вв.: Дис. ... докт. ист. наук. – Саратов, 1994.

Креленко Н.С. У истоков вигской и торийской концепций английской буржуазной революции середины XVII в. // Новая и новейшая история. – Вып. 11. – Саратов, 1986.

Кром М.М. Государство раннего нового времени: общеевропейская модель и региональные различия // Новая и новейшая история. – 2016. – № 4.

Кром М.М., Пименова Л.А. Феномен реформы в Европе раннего Нового времени // Феномен реформ на Западе и Востоке Европы в начале Нового времени (XVI–XVIII вв.) / под ред. М.М. Крома, Л.А. Пименовой. – СПб, 2013.

Кропоткин П.А. Великая французская революция. 1789–1793 гг. – М., 1979.

«Круглый стол»: Революция и реформы: их влияние на общества // Новая и новейшая история. – 1991. – № 2.

«Круглый стол»: Французская революция XVIII в. и буржуазия // Новая и новейшая история. – 2002. – № 1.

«Круглый стол»: Якобинство в исторических итогах Великой французской революции // Новая и новейшая история. – 1996. – № 5.

Кувалдин В. Европа и США: два лика одной цивилизации // Европейский альманах: история, традиции, культура. – М., 1992.

Кудрявцев А.Е. Великая английская революция. – Л., 1925.

Кузин В.А. Народные массы и революция. – Казань, 1966.

Кузнецова А.В. Теоретико-методологические подходы к исследованию взаимодействия и взаимовлияния национализма и революции // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. – 2014. – Вып. 5-1.

Кулишер И.М. Эволюция прибыли с капитала в связи с развитием промышленности и торговли в Западной Европе: В 2 т. – СПб., 1906. – Т. I.

Куоко В. Опыт истории Неаполитанской революции 1799 года. – СПб., 2006.

Куренной В. Перманентная буржуазная революция // Прогнозис. – 2006. – № 3 (7).

Куропятник Г.П. Аграрные проблемы накануне и в годы войны за независимость // Всесоюзный симпозиум советских американистов. 1976. – М., 1976. – Ч. 1.

Куропятник Г.П. Народные восстания в североамериканских колониях в XVII в. // Проблемы истории и этнографии Америки. – М., 1974.

Кучукова Ж.М. Культура революционной эпохи. На материалах Великой Французской революции. – Ростов-на-Дону, 2002.

Лабутина Т.Л. Политическая борьба в Англии в период реставрации Стюартов. 1660-1681. – М., 1982.

Лабутина Т.Л. У истоков современной демократии. – М., 1994.

Лаврин Е.А. Повстанческая армия в Кубинской революции (декабрь 1956 – январь 1959). – М., 1977.

Лазарев В., Липень С. Теория государства и права. – М., 1998.

Ланской Г.Н. Методология выбора историографических практик в изучении революции 1917 года в России: проблемы междисциплинарности // Новое знание. – 2017.

Ласки М. Утопия и революция // Утопия и утопическое мышление. – М., 1991.

Лебон Г. Психология народов и масс. – М., 2011.

Лебон Г., Тард Г. Психология толп. – М., 1998.

Лёве Б. Классовая борьба или социальный конфликт? – М., 1976.

Леввер Э. Мария-Антуанетта. – Ростов-на-Дону, 1997.

Левин Г.Р. Демократическое движение в Английской буржуазной революции. – Ленинград, 1973.

Леви-Строс К. Структурная антропология / Пер. с франц. – М., 1983.

Ледяев В. Власть: концептуальный анализ. – М., 2001.

Лёмэй Э.Х. Как умирали «отцы революции» // Исторические этюды о Французской революции. Памяти В.М. Далина. – М., 1998.

Ленотр Ж. Повседневная жизнь Парижа во времена Великой французской революции. – М., 2006.

Леонов Н.С., Бородаев В.А. Фидель Кастро. Политическая биография. – М., 1990.

Леонов С.В. Великая французская и Великая Октябрьская революции: опыт сравнительного анализа // Преподавание истории в школе. – 2007. – № 7.

Летчфорд С.Е. В.Г. Ревуненков против «московской школы»: дискуссия о якобинской диктатуре // Французский ежегодник. 2002. – М., 2002.

Летчфорд С.Е. Вандейская война 1793–1796 гг. Некоторые теоретические проблемы // Новая и новейшая история: Межвузовский сборник научных трудов. – Саратов, 1998.

Лигостаев А.Г. Универсальные причины социальных революций // Вестник Новосибирского государственного университета. – Серия: Философия. – 2008. – Т. 6. – Вып. 2.

Лимонов Ю.А. Праздненства Великой французской революции в 1789–1793 гг. и массовые праздники Советской России в 1917–1920 гг. // Великая французская революция и Россия. – М., 1989.

Литвинов Н.Г. К проблеме начала революции // Вопросы философии. – 1966. – № 4.

Логинов В.Т. Анатомия революции // Прогнозы и стратегии. – 2008–2009. – № 1.

Лозинский Г. История Бельгии и Голландии в новое время. – Спб., 1907.

Ломброзо Ч., Ляски Р. Политическая преступность и революция по отношению к праву, уголовной антропологии и государственной науке: В 2 ч. – СПб., 2003.

Ломоносова М.В. Социология революции П.А. Сорокина: Автореф. дис. ... канд. социол. наук. – СПб., 2006.

Лукашов А.А. Хронологические рамки революций раннего нового времени в историческом дискурсе и белорусских школьных программах //

Лістападаўскія сустрэчы – XII / Матэрыялы Міжнар. навук. выкладчыц.-студэнц. канф. у гонар акад. М.М. Нікольскага і У.М. Перцава: да 140-гаддзя з дня іх нараджэння, Мінск, 16-17 лістап. 2017 г. – Мінск, 2017.

Лэйн Д. Оранжевая революция: «Народная революция» или Революционный переворот? // Полис. Политические исследования. – 2010. – № 2.

Люблинская А. Франция при Ришелье. – М., 1982.

Люблинская А. Французский абсолютизм в начале XVIII века. – М., 1965.

Люкшин Д.И. Вторая русская смута: крестьянское измерение. – М., 2006.

Магун А. Опыт и понятие революции // Новое литературное обозрение. – 2003. – № 64.

Магун А. Отрицательная революция. – СПб., 2009.

Магун А. Подія революції. Досвід та поняття революції // Ї. – 2004. – № 34.

Магун А.В. Отрицательная революция: к деконструкции политического субъекта. – СПб., 2008.

Магун А.В. Революция против революции // Полис. Политические исследования. – 2002. – № 3.

Макарин А. Бюрократия в системе политической власти. – СПб., 2000.

Мак-Ніл В. Піднесення Заходу. Історія людської спільноти. – 2-е вид. укр., уточ. і доп. – К., 2011.

Макушев В. Восточный вопрос в XVI и в XVII вв. (По неизданным итальянским памятникам) // Славянский сборник. – СПб., 1876.

Малиа М. Локомотивы истории. Революции и становление современного мира / Пер. с англ. – М., 2015.

Малиа М. Советская трагедия: История социализма в России, 1917–1991. – М., 2002.

Малов В.Н. Был ли «кризис XVII века»? // Новая и новейшая история. – 1985. – № 5.

Малов В.Н. Ж.-Б. Кольбер. Абсолютистская бюрократия и французское общество. – М., 1991.

Малов В.Н. Три этапа и два пути развития французского абсолютизма // Французский ежегодник. 2005: Абсолютизм во Франции. К 100-летию Б.Ф. Поршнева (1905–1972). – М., 2005.

- Малов В.Н.* Фронда // Вопросы истории. – 1986. – № 7.
- Малюгин С.В.* Теоретико-исторические аспекты определения государственности: понятие, типы, основные черты современной и российской государственности // Genesis: исторические исследования. – 2015. – № 4.
- Манин Ю.М.* Социальная революция. – Минск, 1972.
- Манн М.* Источники социальной власти. – Т. 1: История власти от истоков до 1760 года н. э. – М., 2018.
- Манфред А.З.* Великая французская революция. – М., 1983.
- Манфред А.З.* Три портрета эпохи французской революции. – М., 1979.
- Маркузе Г.* Разум и революция. – СПб., 2000.
- Масловский М.В.* Социология политики: классические и современные теории: Учебное пособие. – М., 2004.
- Матвеев В.Т.* Влияние социальных революций на способы вооруженной борьбы (философско-социологический анализ). – М., 1984.
- Матц У.* Идеологии как детерминанта политики в эпоху модерна // Полис. Политические исследования. – 1992. – № 1-2.
- Матьез А.* Как побеждала Великая Французская революция / Пер. с франц. – М., 2015.
- Матьез А.* Французская революция. – Ростов-на-Дону, 1995.
- Медведева К.* Австрийские Габсбурги и сословия в начале XVIII века. – М., 2004.
- Меер Е.С.* Альфред Коббен как историк Французской революции конца XVIII века. – Красноярск, 2010.
- Межуев Б.* Революция – в сторону от Равенства и Свободы: по поводу книги Б.Капустина // Логос. – 2012. – № 4 (88).
- Мейтус Владимир, Мейтус Виктор.* Массы, движения, революции. – К., 2008.
- Меркантилизм. – М.–Ленинград, 1935.
- Местр Ж. де.* Рассуждения о Франции. – М., 1997.
- Миллюков П.Н.* Россия на переломе: большевистский период русской революции: В 2 т. – Париж, 1927.
- Минье Ф.* История французской революции с 1789 по 1814 гг. / Пер. с франц. – М., 2006.
- Мир Просвещения. – М., 2003.
- Миронов Б.Н.* Русская революция 1917 года в контексте теорий революции. Статья 1 // Общественные науки и современность. – 2013. – № 2.

Миронов Б.Н. Страсти по революции: Нравы в российской историографии в век информации. – М., 2013.

Митрофанов А.А. Взгляд на Революцию из современности: беседа с Пьером Серна // Французский ежегодник. 2016. – М., 2016. – С. 185–196.

Митрофанов А.А. Синтез истории философии в изучении Революции: беседа с Пейрисом Генифе // Французский ежегодник. 2016. – М., 2016.

Митрофанова А.В. Религиозный фактор в мировой политике и проблема «цивилизаций» // Век глобализации. – 2008. – Вып. 1.

Мифы и заблуждения в изучении империи и национализма. – М., 2010.

Михайленко Ю.П. Политическая философия революционной буржуазии в XVII веке и ее теоретические источники // Критика немарксистских концепций государства и власти. – М., 1987.

Михайловский В.С. Марксистские метаморфозы пространства и адептов революции // Маркс и марксизм в контексте современности / Материалы Международной научной конференции, посвященной 200-летию со дня рождения Карла Маркса (1818–1883), Минск, 26-27 апреля 2018 г. – Минск, 2018.

Михайловский В.С. Методология политического анализа революции в неомарксизме // Научные стремления: Молодежный сборник научных статей. – Минск, 2013. – № 6.

Михельс Р. Демократическая аристократия и аристократическая демократия // Социс. – 2000. – № 1.

Могильницкий Б.Г. Историческая альтернативность: методологический аспект // Новая и новейшая история. – 1990. – № 3.

Морозова Е.В. Мария-Антуанетта. – М., 2014.

Морозова Е.В. Шарлотта Корде. – М., 2009.

Москавичи С. Век толп. – М., 1996.

Мотлей Дж. История Нидерландской революции и основания республики Соединенных провинций: В 3 т. – СПб., 1985.

Мяглова Е.М. «Необъяснимая Вандея»: сельский мир на западе Франции в XVII–XVIII веках. – М., 2006.

Мяглова Е.М. Крестьянство Вандеи накануне и в период Французской революции (1789–1793): исследование социо-культурного развития: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Тамбов, 2001.

Назаретян А.П. Агрессивная толпа, массовая паника, слухи: Лекции по социальной и политической психологии. – СПб., 2003.

Назаров С.Ю. О взаимосвязи понятий «политика» и «право» в контексте анализа политической революции // Вестник Челябинского государственного университета. – Серия: Политические науки. Востоковедение. – 2011. – Вып. 11. – № 21 (236).

Назаров Ю.Н. Революции в политической жизни общества // Философия и общество. – 2006. – № 4.

Назаров Ю.Н. Революция как предмет социально-философского исследования: Дис. ... докт. филос. наук. – Шуя, 2006.

Назарова В.С. Эволюция политических институтов в координатах «традиция-модернизация»: объяснительная модель в исторической ретроспективе // Известия Южного федерального университета. Технические науки. – 2013. – № 6 (143).

Намазова А.С. Бельгийская революция 1830 г. – М., 1979.

Намазова А.С. Бельгия. Исторический опыт: традиции и современность. – М., 2001.

Намазова А.С. Брабантская революция 1787–1790 гг. в Австрийских Нидерландах // Новая и новейшая история. – М., 2001. – № 6.

Нефёдов С.А. Истоки 1905 года: «Революция извне»? // Вопросы истории. – 2008. – № 1.

Нефёдов С.А. Факторный анализ исторического процесса. – М., 2008.

Нечаев С.Ю. Талейран. – М., 2013.

Никифоров А.А. После революции: от метафоры прогресса к чему? // Вестник Санкт-Петербургского университета. – Серия: Политология. Международные отношения. – 2018. – Т. 11. – Вып. 1.

Никифоров А.А. Революция и ее причины: ответы и новые вопросы // Политическая экспертиза: ПОЛИТЕКС. Научный журнал. – СПб., 2008. – Т. 4. – № 2.

Никифоров А.А. Революция как объект теоретического осмысления: достижения и дилеммы субдисциплины // Полис. Политические исследования. – 2007. – № 5.

Николаева И.Ю. К вопросу об эволюции «психоисторического» подхода к проблеме социальной революции в современной американской буржуазной историографии // Материалы конференции молодых ученых по общественным наукам. – Томск, 1982.

Николаева И.Ю. Проблемы социальной революции в современной американской буржуазной «психоистории»: Дис. .... канд. ист. наук. – Томск, 1984.

Норт Д., Уоллис Дж., Вайнгаст Б. Насилие и социальные порядки. – М., 2011.

Нозль П. Паралаксы революции и «революция» в глобальном представлении // Концепт «революция» в современном политическом дискурсе. – СПб., 2008.

Нэбб К. Радость революции / Пер. с англ. – М., 2003.

О причинах Русской революции. – М., 2010.

О революции и контрреволюции. – Ярославль, 1976.

Образы власти на Западе, в Византии и на Руси: Средние века. Новое время. – М., 2008.

Общество и власть: проблемы взаимодействия. – СПб., 2006.

Оганисян Ю.С. Столетье войн и революций. Эпоха продолжается? // Полис. Политические исследования. – 2017. – № 1.

Ожеховский М. Спор о марксистской теории революции. – М., 1986.

Озуф М. Революционный праздник: 1789–1799. – М., 2003.

Октябрь 1917: вызовы для XXI века. – М., 2008.

Олар А. Политическая история Французской революции. Происхождение и развитие демократии и республики. 1789–1804 / Пер. с франц. – М., 1938.

Олар А. Теория насилия и французская революция. – Париж, 1924.

Олар А. Христианство и Французская революция. 1709–1802 / Пер. с франц. – М., 1925.

Олех Л.Г. Общее и особенное в революционном процессе современности. – М., 1982.

Опанасюк В.В. Революція як форма політичного конфлікту // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – Вип. 42. – С. 78–88.

Оранжевая революция. Украинская версия. – М., 2005.

Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс // Дегуманизация искусства. – М., 1991.

Осинова Е.В. Социология Вильфредо Парето: политический аспект. – СПб., 2004.

Осинова С.А. Процесс государствообразования: подходы к определению природы понятия и структура // Актуальні проблеми політики. – Вип. 55. – 2015.

Осинова Т.В. Российское крестьянство в революции и гражданской войне. – М., 2001.

Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в.: Главные тенденции политических взаимоотношений. – М., 1998. – Ч. 1.

Остром В. Смысл американского федерализма. – М., 1993.

От Просвещения к Революции. Из истории общественной мысли нового времени. – М., 1990.

Павлова Т.А. Английская буржуазная революция в освещении современной англо-американской историографии // Новая и новейшая история. – 1979. – № 5.

Павлова Т.А. Вторая английская республика (1659–1660). – М., 1974.

Павлова Т.А. Идеи Английской революции и Просвещение // Буржуазная общественная мысль Англии XVII–XIX вв. – М., 1989.

Павлова Т.А. Кромвель. – М., 1980.

Пакуль Н.М. Нидерландская революция XVI в. – М., 1931.

Пантелеева С.В. Нидерланды и Бельгия. Очерки нового и старого. – СПб., 1905.

Пантин И.К. К вопросу о характере Октябрьской революции // Полис. Политические исследования. – 2013. – № 6.

Пантин И.К. Октябрь: Движение в непредсказуемое // Полис. Политические исследования. – 1997. – № 5.

Пантин И.К. Русская революция. Идеи, идеология, политическая практика. – М., 2015.

Пантин И.К. Русская революция как проблема политической философии // Полис. Политические исследования. – 2011. – № 5.

Парето В. Компедиум по общей социологии. – М., 2008.

Парето В. Трансформация демократии. – М., 2011.

Парыгин Б.Д. Общественная психология как социальное явление // Философские науки. – 1964. – № 6.

Пастухов В.Б. «Перестройка» – второе издание. Революция и контрреволюция в России // Полис. Политические исследования. – 2011. – № 1.

Пастухов В.Б. Украинская революция и Русская контрреволюция // Полис. Политические исследования. – 2010. – № 5.

Пелипенко А.А. Дуалистическая революция и смыслогенез в истории. – М., 2011.

Петкова М. Теорията за фрустрацията и социалните революции // Философская мысль. – София, 1975. – Т. 31. – Кн. 3.

- Пивовар Е.И.* Постсоветское пространство: альтернативы интеграции: исторический очерк. – 2008.
- Пивоваров Ю.С.* Неопределенная революция // Прогнозы и стратегии. – 2009. – № 1.
- Пименова Л.А.* Дворянство накануне Великой французской революции. – М., 1987.
- Пименова Л.А.* Идея свободы во Французской революции // Новая и новейшая история. – 1992. – № 1.
- Пименова Л.А.* Как человек становится революционером? // Одиссей. Человек в истории. – М., 2000.
- Пинкус С.* 1688. Первая современная революция / Пер. с англ. – М, 2017.
- Пиренн А.* Нидерландская революция. – М., 1937.
- Платошкин Н.Н.* История Мексиканской революции: В 3 т. – М., 2011.
- Плимак Е.Г., Пантин И.К.* Драма российских реформ и революций. – М., 2000.
- Погребняк С.П., Уварова Е.А.* Сопротивление угнетению. Восстание. Революция (теоретико-правовой анализ в свете доктрины прав человека) // Право і громадянське суспільство. – 2013. – № 3.
- Политическая история на пороге XXI века: традиции и новации. – М., 1995.
- Политическая история Французской революции. – 1938.
- Политология. – М., 2007.
- Полякова Н.В.* «Закон Термидора»: традиции и новации // Вестник Санкт-Петербургского университета. – Серия 6: Политология. Международные отношения. – 2014. – № 3.
- Поршнев Б.* Политические отношения между Западной и Восточной Европой в эпоху Тридцатилетней войны // Вопросы истории. – 1961. – № 10.
- Поршнев Б.Ф.* Социальная психология и история. – М., 1966.
- Поршнев Б.Ф.* Франция, Английская революция и европейская политика в середине XVII века. – М., 1970.
- Потульницький В.* Історія української політології (концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці). – К., 1992.
- Проблемы теории социальной революции / Ред. Ковальзон М.Я. – М., 1976.

Прокопенко С. Современные дискуссии о содержании и этапах эволюции испанского абсолютизма в раннее Новое время // Империи и этнонациональные государства в Западной Европе в Средние века и раннее Новое время. – М., 2011.

Прохоров М.М. Методология исследования категории «революция»: отнологический поход // Наука. Мысль: электронный периодический журнал. – 2017. – № 1-1.

Пруская Е.А. Антифранцузское движение протеста в Египте 1798–1801 гг. // Французский ежегодник. 2016. – М., 2016.

Пруская Е.А. Французская экспедиция в Египет 1798–1801 гг.: взаимное восприятие двух цивилизаций. – М., 2016.

Пустовойт Ю.А. Бунт, восстание, революция: организованное насилие горожан в контексте модернизационных процессов // Вестник Бурятского государственного университета. Экономика и менеджмент. – 2017. – № 4.

Рабинович А. Большевики у власти. Первый год советской эпохи в Петрограде. – М., 2008.

Ражбадинов М.З. Анатомия Египетской революции – 2011: Египет накануне и после политического кризиса в январе–феврале 2011 г. – М., 2013.

Разработка и апробация метода теоретической истории / Под ред. Н.С. Розова. – Новосибирск, 2001. – Вып. 1.

Рассел Б. История западной философии. – М., 1993. – Т. 2.

Ратьковский И.С. Красный террор и деятельность ВЧК в 1918 году. – СПб., 2006.

Рахманин В.С. Методологические проблемы мирового революционного процесса // Вопросы истории. – 1979. – Вып. 1.

Рахманин В.С. Политическое сознание масс в революции // Философские науки. – 1979. – № 1.

Рахманинова М.Д. Власть как объект исследования: специфика описания, основные проблемы анализа, стратегии продуктивности // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – Тамбов, 2017. – № 10-1 (94).

Революции 1848–1849 гг.: В 2 т. – М., 1952.

Революции 1989 года в странах Центральной (Восточной) Европы: взгляд через десятилетие. – М., 2001.

Революция и реформа: их влияние на историю общества («круглый стол») // Новая и новейшая история. – 1991. – № 2.

Революция и современность: Сборник, посвященный памяти доцента кафедры социальной философии и философии истории В.А. Почепко. – СПб., 2001.

Революция и человек: социально-психологический аспект. – М., 1996.

Революция как концепт и событие: Монография. – М., 2015.

Ревуненков В.Г. Наполеон и революция. 1789–1815. – СПб., 1999.

Ревуненков В.Г. Очерки по истории Великой французской революции. 1789–1814. – М., 2014.

Ревякин А.В. Революция и экономическое развитие Франции в первой половине XIX века // Французская революция XVIII века: экономика, политика, идеология. – М., 1988.

Ревякин А.В. Французская революция и буржуазия // Французский ежегодник. 1987. – М., 1989.

Рейман Н. Заметки по интерпретации 1917 года // Отечественные заметки. – 1994. – № 5.

Репина Л.П. Буржуазная революция и английский народ: история снизу // Английская революция середины XVII века: К 350-летию. – М., 1991.

Репина Л.П. Кризис XVII века и Великая английская революция // Средневековая Европа глазами историков и современников. – М., 1994. – Т. 4.

Репина Л.П. Локальная история и современная историография Английской революции // Новая и новейшая история. – 1992. – № 3.

Репина Л.П. «Новая историческая наука» и социальная история. – М., 1998.

Репина Л.П. Новые подходы к Английской революции середины XVII в. в немарксистской историографии // Средние века. – М., 1992. – Вып. 54. – С. 202–216.

Репина Л. Социальные движения и революции XVI–XVII вв. в современной компаративной историографии // Новая и новейшая история. – 1990. – № 3.

Риверенд Х. Ле. Кубинская республика. Зависимость и революция. – М., 1970.

Рождение французской буржуазной политико-правовой системы. – Ленинград, 1990.

Розенфельд И. Проблема причин революции в современной американской социологии: Дис. ... канд. филос. наук. – Таллин, 1985.

Розениток-Хюсси О. Великие революции. Автобиография западного человека. – М., 2002.

Розов Н.С. Историческая макросоциология: методология и методы. – Новосибирск, 2009.

Розов Н.С. Кризис и революции: поля взаимодействия, стратегии акторов и траектории конфликтной динамики // Полис. Политические исследования. – 2017. – № 6.

Розов Н.С. Полемогенная волна революций 1917–1927 гг. как историческая лаборатория // Comparative Politics, Russia. – 2017. – Vol. 8. – № 4.

Розов Н.С. Революционные волны в мировой истории: Динамические модели роста и угасания // ЭКО. – 2016. – № 10.

Розов Н.С. Типология, критерии выделения и основы динамики революционных волн в мировой истории // Системный мониторинг глобальных и региональных рисков: Ежегодник. – Волгоград, 2016.

Розов Н.С. Философия и теория истории. – М., 2002. – Кн. 1: Прологомены.

Розов Н.С., Пустовойт Ю.А., Филиппов С.И., Цыганков В.В. Революционные волны второй половины XX в.: взаимосвязь геополитики, насилия и легитимности // Полис. Политические исследования. – 2019. – № 2.

Российская революция 1917 года: власть, общество, культура. – М., 2017. – Т. 1-2.

Россия и революция: прошлое и настоящее системных кризисов русской истории: Сборник научных статей (к 95-летию Февраля – Октября 1917 г.). – М., 2012.

Ростиславлев Д.А. Людовик XVIII и политическая программа французской эмиграции конца XVIII в. (по материалам Архива внешней политики Российской империи) // Французский ежегодник. 2000. – М., 2000.

Рубцов А.В. Революция как хронополитика и этос // Философский журнал. – 2017. – Т. 10. – № 4.

Рутенбург В.И. Титаны Возрождения. – Ленинград, 1976.

Рутенбург В.И. Ранние буржуазные революции: К вопросу о начале капиталистической эры в Западной Европе // Вопросы истории. – 1984. – № 3.

Рюде Д. Народные низы в истории 1730–1848. – М., 1984.

Савин А.Н. Лекции по истории Английской революции. – М., 2000.

Савин В.В. Социальная революция, ее сущность и место в развитии общественно-экономических формации: Автореф. дис. ... канд. филос. наук. – М., 1971.

Садов В.И. Проблема революции в современной методологии истории // Великий Октябрь в советской и зарубежной исторической литературе. – Тбилиси, 1980.

Садов В.И. Революционный процесс и современная буржуазная историография // Новая и новейшая история. – 1981. – № 1.

Саломатин А.Ю. Типология революций и их сравнительный анализ в контексте революционных событий в России 1917 г. (по следам международной научно-теоретической конференции в Санкт-Петербургском университете МВД РФ) // Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Общественные науки. – 2007. – № 1.

Сальников Е.В. Легитимация насилия в революции // Информационные войны. – 2015. – № 3 (35).

Самойло А.С. Колониальная политика Английской республики и Протектората: Автореф. дис. ... докт. ист. наук. – М., 1997.

Сапрыкин Ю.М. Народные движения Англии и Ирландии в XVI в. – М., 1963.

Сапрыкин Ю.М. Политическое учение Гаррингтона. Из истории идейно-политической борьбы в годы Английской буржуазной революции XVII в. – М., 1975.

Сардарян Г.Т. Политическая позиция католической церкви в период Великой французской революции // Правовая и политическая мысль. – 2016. – № 5 (197).

Сатыхшев В.Е. Политико-правовые учения в Англии в эпоху буржуазной революции XVII в. – М., 1985.

Священное тело короля: Ритуалы и мифология власти. – М., 2006.

Сегелес С. Преступная толпа. – М., 1998.

Секретарёв Р. Религиозный фактор в истории американской борьбы за независимость // Религиоведение. – 2007. – № 1.

Селезнев М.А. Марксистско-ленинская теория социальной революции. – М., 1982.

Селезнев М.А. Социальная революция. Методологические проблемы. – М., 1971.

Селле П. J-кривая Дэвиса. Когда происходят революции? // Теория и методы в современной политической науке: Первая попытка теоретического синтеза. – М., 2009.

Сенявский А.С. Великая русская революция 1917 года в контексте истории XX века // Проблемы отечественной истории: Источники, историография, исследования. – СПб., 2008.

Сергиенко В.Ю. Умеренные монархисты в годы Французской революции конца XVIII века: Мунье, Малуэ, Малле дю Пан и их сторонники. – М., 2005.

Сергиенко В.Ю. Французская революция глазами конституционных монархистов (опыт эмиграции) // Французский ежегодник. 2001. – М., 2001.

Сергиенко В.Ю. Французские конституционные монархисты в эмиграции: группа Мунье, Малуэ, Малле дю Пана в 1794–1795 годах // Всеобщая история. Современные исследования. – Брянск, 2002. – Вып. 11.

Сеше Р. Вандея: от геноцида к имеморициду / Пер. з франц. // Французский ежегодник. 2016. – М., 2016. – С. 36–54.

Сидоренко Л.В. Исторические последствия Славной революции: к вопросу о революционности событий 1688–1689 гг. // Вестник Санкт-Петербургского государственного университета. – Серия 2. – 2013. – Вып. 3.

Скоцтол Т. Государства и социальные революции: Сравнительный анализ Франции, России и Китая. – М., 2017.

Смирин М. Народная реформация Томаса Мюнцера и Великая крестьянская война. – М., 1955.

Смирнов В.П., Посконин В.С. Традиции Великой французской революции в идейно-политической жизни Франции, 1789–1989. – М., 1991.

Смит Э. Национализм и модернизм: Критический обзор современных теорий наций и национализма / Пер. с англ. – 2004.

Собуль А. Из истории Великой буржуазной революции 1789–1794 годов и революции 1848 года во Франции. – М., 1960.

Собуль А. Классическая историография Французской революции о нынешних спорах // Французский ежегодник. 1976. – М., 1978.

Согрин В.В. Буржуазные революции в США: общее и особенное // Вопросы истории. – 1983. – № 3.

Согрин В.В. Война США за независимость как социально-политическая революция // Новая и новейшая история. – 2005. – № 3.

Согрин В.В. Гражданская война и Реконструкция в США. Современное прочтение // Новая и новейшая история. – 2010. – № 1.

Согрин В.В. Идейные течения в Американской революции XVIII века. – М., 1980.

Согрин В.В. Конфликт и консенсус в американской истории // Новая и новейшая история. – 2003. – № 3.

Согрин В.В. Образование североамериканского государства. Новое прочтение // Новая и новейшая история. – 2002. – № 1.

Согрин В.В. Политическая власть, демократия и олигархия в Северной Америке колониального периода // Новая и новейшая история. – 2001. – № 1.

Согрин В.В. Понятие конституции США: мифы и реальность // Новая и новейшая история. – 1983. – № 3.

Согрин В.В. Революция и термидор. К исторической типологии общественно-политического процесса в России 90-х годов // Вопросы философии. – 1998. – № 1.

Согрин В.В. Российская история конца XX столетия в контексте всеобщей истории: теоретическое осмысление // Новая и новейшая история. – 1999. – № 1.

Соколов А.Б. Английская революция середины XVII века в новейшей зарубежной историографии // Вопросы истории. – 2008. – № 5.

Сокольская И.Б. Консервативна ли консервативная революция? (О хронологической шкале политических теорий) // Полис. Политические исследования. – 1999. – № 6.

Соловей В.Д. Смысл, логика и форма русских революций. – М., 2007.

Солоневич И.Л. Великая фальшивка февраля. – М., 2007.

Солоневич И. Мифы революции. – М., 2016.

Солонько И. Феномен концептуальной власти: социально-философский анализ. – М., 2011.

Сорель Ж. Размышления о насилии. – М., 1907.

Сорокин П. Социология революции. – М., 2005.

Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. – М., 1992.

Соса А. М.-И. Диалектика объективных и субъективных факторов формирования сознания масс в процессе социалистической революции (на примере Кубы): Дис. ... канд. филос. наук. – М., 1984.

Социальные движения и борьба идей. – М., 1982.

Спенсер Г. Личность и государство. – Челябинск, 2007.

Стариков Н.В. 1917. Не революция, а спецоперация! – М., 2007.

Стародубровская И.В., Мау В.А. Великие революции от Кромвеля до Путина. – 2-е изд. – М., 2004.

Стеенсгорд Н. Характерные черты экономического и политического кризиса в XVIII в. – М., 1970.

- Субъективный фактор революции. – Казань, 1974.
- Тард Г.* Социальная логика / Пер. с франц. – СПб., 1901.
- Тарле Е.В.* Жерминаль и прерияль. Очерки по истории Французской революции. – М., 2010.
- Терехов О.Э.* Германская историография идеологии «консервативной революции» как феномена интеллектуальной истории Веймарской республики: Автореф. дис. ... докт. ист. наук. – Томск, 2013.
- Тимофеев О.* Концепты «власть» и «сила» в зарубежной науке о международных отношениях // Ученые записки Комсомольского-на-Амуре государственного университета. – 2011. – Вып. III. – № 2 (7).
- Тимофеева М.В.* Концепция Английской буржуазной революции XVII века британского историка Кристофера Хилла: Дис. ... канд. ист. наук. – Екатеринбург, 2009.
- Тихомиров Л.* Монархическая государственность. – М., 1992.
- Ткаченко А.А.* Экономическая история Западной Европы и Америки. – Запорожье, 1998.
- Тодоров А.* Идеология на псевдореволюцията. – София, 1978.
- Токвиль А.* Старый порядок и революция / Пер. с франц. – СПб., 2008. –
- Токвиль А.* Давній порядок і революція. – К., 2000.
- Томсинов В.А.* Государственный строй Англии накануне революции 1640–1660 гг. // Вестник Московского университета. – Серия 11: Право. – 2006. – № 3.
- Томсинов В.А.* «Славная революция» 1688–1689 годов в Англии и Биль о правах. – М., 2015.
- Томсинов В.А.* Юридические аспекты Английской революции 1640–1660 годов. – М., 2010.
- Травин Д., Маргания О.* Европейская модернизация. – Кн. 1. – М., 2004.
- Трепавлов В.* «Белый царь»: образ монарха и представления о подданстве у народов России XV–XVIII вв. – М., 2007.
- Троцкий Л.Д.* История русской революции: В 2 т. – М., 1997.
- Троцкий Л.* Литература и революция. – М., 1991.
- Трунский Ю.Г.* Аграрный вопрос в буржуазных революциях XVII–XIX вв. в Западной Европе и США // Аграрно-крестьянский вопрос за рубежом в новое и новейшее время. – Казань, 1983.
- Туган-Барановский Д.М.* О проблемах изучения нисходящей фразы революции // Актуальные проблемы изучения истории Великой французской революции. – М., 1989.

Тузов М.Л. Проблема типологии социальных революций в современной американской буржуазной социологии: Дис. ... канд. филос. наук. – М., 1978.

Тузов М.Л. Революция и история. Методологический аспект. – Казань, 1991.

Тумаркина М.Ю. О конституционных проектах партии левеллеров в период Английской буржуазной революции // Вестник Ленинградского государственного университета. – Серия 6. – 1987. – Вып. 6.

Турчин П.В. Историческая динамика. На пути к теоретической истории. – М., 2007.

Тэн И. Происхождение современной Франции. – Т. 1: Старый порядок. – СПб., 1907.

Тютчев Ф.И. Россия и Революция // Тютчев Ф.И. Полное собрание сочинений и писем: В 6 т. – М., 2002. – Т. 3: Публицистические произведения. – 2003.

Тютюкин С.В., Шелохаев В.В. Марксисты и русская революция. – М., 1996.

Уваров П.Ю. На пути к раннему Новому времени // История: Электронный научно-образовательный журнал.– 2012. – Т. 36: Медиевистика: Новые подходы к периодизации. – Вып. 2 (10).

Уваров П.Ю. Что стояло за религиозными войнами XVI в.? От социальной истории религии к «le vécu religieux» и обратно // Французский ежегодник. 2004: Формы религиозности в XV – начале XIX вв. – М., 2004.

Уваров П.Ю., Шатурова С.К. «Что нам делать с Нидерландской буржуазной революцией?» (По следам Ассамблеи медиевистов) // Средние века. – М., 2005. – Вып. 66.

Уледов А.К. Актуальные проблемы социальной психологии. – М., 1981.

Уманский Б.П. Проблемы первой американской революции // Основные проблемы истории США в американской историографии. – М., 1971.

Уоддис Дж. «Новые» теории революции. Критический анализ взглядов Ф. Фанона, Р. Дебре, Г. Маркузе. – М., 1975.

Уортман Р. Сценарии власти: Мифы и церемонии русской монархии: В 2 т. – М., 2004.

Фадеева Т.М. Диалектика реформы и революции // Европейский альманах. История. Традиции. Культура. – М., 1992.

Федин А.В. Англо-русские отношения вокруг Великой французской революции. – Брянск, 2001.

Федоров С.Е. Пуританизм и общество в стюартовской Англии (позднее индепендентство). – СПб., 1993.

Федорова М.М. Революция и История (революция в контексте времени Истории и времени Политики) // Революция как концепт и событие: Монография. – М., 2015.

Федорук Я.О. Східноєвропейська політична криза середини XVII ст. в історіографії // Український історичний журнал. – 2011. – № 3.

Феоктистов Г. Эссе о Французской революции. – СПб., 2016.

Филимонова М.А. Еще раз о Термидоре в Америке. Сопоставительный анализ завершающих фаз Французской и Американской революций конца XVIII века // Американский ежегодник. 1999. – М., 2001.

Филимонова М.А. Классический республиканизм в Американской и Французской революциях конца XVIII века // Новая и новейшая история. – 2004. – № 1.

Филиппов С.И. Условия революционности элит: макроисторический анализ // Революция и эволюция: модели развития в науке, культуре, социуме. – Нижний Новгород, 2017.

Фрайер Х. Революция справа. – М., 2009.

Французская революция XVIII века: экономика, политика, идеология. – М., 1988.

Французский ежегодник. 1987: 200 лет Великой французской революции. – М., 1989.

Французский ежегодник. 2015: К 225-летию французской революции. – М., 2015.

Французский ежегодник. 2016: Протестные движения в эпоху Французской революции и Первой империи. – М., 2016.

Французское Просвещение и революция. – М., 1989.

Фрищина Н.Н. Борьба Англии за проникновение в испанские колонии Нового Света в XVI в.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Ленинград, 1981.

Фроянов И.Я. Октябрь семнадцатого. – М., 2002.

Фрэзер А. Мария-Антуанетта. – М., 2007.

Фуко М. Что такое Просвещение? / Пер. Н.Т. Пахсарьян // Вестник Московского университета. – Серия 9: Филология. – 1999. – № 2.

Фурсенко А.А. Американская буржуазная революция XVII века. – М.–Л., 1978.

Фурсенко А.А. Американская и Французская буржуазные революции XVIII века (опыт сравнительной характеристики) // Новая и новейшая история. – 1972. – № 11.

Фурсенко А.А. Американская и Французская революции XVIII в.: опыт сравнительной характеристики // Вопросы истории. – 1977. – № 12.

Фурсенко А.А. Американская революция и образование США. – Ленинград, 1978.

Фурсов А. Запад, Восток и антропология революций // Актуальные проблемы изучения Великой французской революции. – М., 1989.

Фурсов А.И. Революция как имманентная форма развития европейского исторического субъекта. Размышления о формационных и цивилизационных истоках Французской революции // Французский ежегодник. 1987: 200 лет Великой французской революции. – М., 1989.

Фюре Ф. Постигание Французской революции. – СПб., 1998.

Хабермас Ю. Наследие Французской революции // Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. – М., 1995.

Хабермас Ю. Философский дискурс о Модерне. – М., 2003.

Халипов В. Власть: Основы кратологии. – М., 1999.

Халипов В. Кратология – наука о власти: Концепция. – М., 2002.

Халипов В. Наука о власти. Кратология. – М., 2008.

Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / Пер. с англ. – М., 2004.

Хантингтон С. Революционный путь модернизации // Цивилизации. – М., 1997. – Вып. 4.

Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М., 2003.

Хаусманн Г. Соціальне дисциплінування – ризик створення поняття у німецьких дослідженнях історії раннього Нового часу // Історія та історіографія в Європі. – Вип. 1-2. – К., 2003.

Хачатурян Н. Власть и общество в Западной Европе в Средние века. – М., 2008 та ін.

Хейзинга И. Политическое и военное значение рыцарских идей // Homo Ludens. – М., 1997.

Хеншелл Н. Миф абсолютизма: перемены и преемственность в развитии западноевропейской монархии раннего нового времени / Пер. с англ. – СПб., 2003.

Хилл К. Английская Библия и революция XVII века. – М., 1998.

Хилл К. Английская революция. – М., 1947.

Хилл К. «Ревизионистские» историки и Английская революция // Вопросы истории. – 1998. – № 6.

Хобсбаум Э. Век революции. Европа 1789–1848 гг. – Ростов-на-Дону, 1999.

Холореншоу Г. Левеллеры и Английская революция / Пер. с англ. – М., 1947.

Хоскинг Дж. Правители и жертвы. – М., 2012.

Хут Л.Р. Теоретико-методологические проблемы изучения истории нового времени в отечественной историографии рубежа XX–XXI вв. – М., 2010.

Цатурова С. Формирование института государственной службы во Франции XIII–XV веков. – К., 2012.

Цатурян С. Ненасильственная революция. От теории к практике. – М., 2015.

Цирель С.В. Почему в России произошла революция? // О причинах Русской революции. – М., 2010.

Цирель С.В. Революционные ситуации, революции и волны революций: условия, закономерности, примеры // Ойкумена. – Вып. 8. – Харьков, 2011.

Цыганков В.В. Типы революционных волн (на материале истории Раннего Модерна) // Системный мониторинг глобальных и региональных рисков. – Волгоград, 2016.

Чеканцева З.А. О новом подходе к истории народных движений: Франция XVI–XVIII вв. // Новая и новейшая история. – 1993. – № 4.

Чеканцева З.А. Порядок и беспорядок: протестующая толпа во Франции между фрондой и революцией. – 2-е изд. – М., 2012.

Черненко С.Н. Теория социальной революции. Методологический аспект. – М., 1990.

Чернова А.В. Гаитянская революция конца XVIII – начала XIX вв. – М., 2003.

Черняк Е.Б. 1794 год: актуальные проблемы исследования Великой французской революции // Французский ежегодник. 1987: 200 лет Великой французской революции. – М., 1989.

Черняк Е.Б. Гл. 5. Цивилизации и революции // Черняк Е.Б. Цивилиография: наука и цивилизации. – М., 1996.

Черняк Е.Б. Цивилизации и революции // Новая и новейшая история. – 1993. – № 4.

Черняк Е.Б. Цивилизации и революции // Цивилизации. – М., 1993. – Вып. 3.

- Чертков В.П.* Диалектика революционного процесса. – М., 1978.
- Черткова Г.С.* Антуан Барнав, Гракх Бабеф: два взгляда на Французскую революцию // От Просвещения к Революции: из истории общественной мысли нового времени. – М., 1990.
- Чмирис Е.С.* Революция. Опыт когнитивного осмысления понятия // Политика. – 2008. – № 1 (48).
- Чистозвонов А.Н.* Английская политика по отношению к революционным Нидерландам // Средние века. – 1954. – Вып. 5.
- Чистозвонов А.Н.* Англо-французская интервенция в Нидерланды 1572–1583 годов и ее социальные причины: Дис. ... канд. ист. наук. – М., 1949.
- Чистозвонов А.Н.* Генезис капитализма и отражение его в региональных типах крестьянских движений в Европе в XVI–XVIII веках // Вопросы истории. – 1975. – № 1.
- Чистозвонов А.Н.* К вопросу о стадияльно-региональном методе сравнительно-исторического изучения буржуазных революций XVI–XVIII веков в Европе // Проблемы социально-экономических формаций. – М., 1975.
- Чистозвонов А.Н.* Крестьянские движения в период Нидерландской революции // Средние века. – 1953. – Вып. 4.
- Чистозвонов А.Н.* Нидерландская буржуазная революция XVI века. – М., 1958.
- Чистозвонов А.Н.* О стадияльно-региональном изучении буржуазных революций XVI–XVIII веков в Европе // Новая и новейшая история. – 1973. – № 2.
- Чистозвонов А.Н.* Роль кальвинизма в Нидерландской буржуазной революции // Средние века. – М., 1971. – Вып. 33.
- Чистозвонов А.Н.* Становление государственного строя в Республике Соединенных провинций // Средние века. – 1987. – Вып. 50.
- Чистозвонов А.Н.* Судьбы раннего капитализма в Республике Соединенных провинций // Вопросы истории. – 1972. – № 4.
- Чистозвонов А.Н.* Традиции и новации современной национальной истории Нидерландской революции // Средние века. – М., 1984. – Вып. 47.
- Чистозвонов А.Н.* Черты общего и особенного Нидерландской буржуазной революции XVI в. / Европа в средние века: экономика, политика, культура. – М., 1982.
- Чудинов А.В.* История Французской революции: пути познания. – М., 2017.

Чудинов А.В. Назревшие проблемы изучения истории Великой французской революции (По материалам обсуждения в Институте всеобщей истории АН СССР) // Новая и новейшая история. – 1989. – № 2.

Чудинов А.В. Народы против Французской революции // Французский ежегодник. 2016. – М., 2016.

Чудинов А.В. Размышления англичан о Французской революции: Э. Бёрк, Дж. Макинтош, У. Годвин. – М., 1996.

Чудинов А.В. «Служ, который нашептала история»: янсенизм и Французская революция (историографический аспект) // Французский ежегодник. 2004: Формы религиозности в XV – начале XIX вв. – М., 2004.

Чудинов А.В. Смена вех: 200-летие Революции и российская историография // Французский ежегодник. 2000. – М., 2000.

Чудинов А.В. Современные тенденции во французской историографии Революции XVIII в. // Вопросы истории. – 2015. – № 1.

Чудинов А.В. «Солдаты свободы» или смертельный враг? Французы в Италии 1798–1799 гг. // Известия Уральского федерального университета. – Серия 2: Гуманитарные науки. – 2016. – № 2.

Чудинов А.В. Старый порядок во Франции и его крушение. – СПб., 2017.

Чудинов А.В. «Франция» пишем, «Россия» – в уме... О скрытых смыслах дискуссии по проблеме якобинской диктатуры (60-е – 80-е годы XX в.) // Неприкосновенный запас. – 2007. – № 5 (55).

Чудинов А.В. Французская революция: история и мифы: Ч. I-II. – М., 2007.

Шабо Ж.-Л. Государственная власть: конституционные пределы и порядок осуществления // Полис: Политические исследования – 1993. – № 3.

Шаветт Э. Тайны Французской революции. – М., 2014.

Шадрин Э.И. Революция и контрреволюция // О революции и контрреволюции. – Ярославль, 1976.

Шанин Т. Революция как момент истины: Россия 1905–1907 гг. – 1917–1922 гг. – М., 1997.

Шарифжанов И.И. Исторические предпосылки Английской революции XVII в. в освещении современной английской и американской историографии // Средние века. – М., 1977. – Вып. 41.

Шарифжанов И.И. Современная английская историография буржуазной революции XVII в.: Основные идейно-методологические тенденции и направления. – М., 1982.

- Шаронов В.В.* Психология класса (Проблемы методологии исследования). – Ленинград, 1975.
- Шатохина-Мордвинцева Г.А.* Нидерланды в новое и новейшее время. – М., 2002.
- Шатохина-Мордвинцева Г.А.* Нидерланды: с древнейших времен до конца XVI века. – М., 2004.
- Шевлев В.Н.* Россия: от модернизации к трансформации. – Ростов-на-Дону, 2008.
- Шевцова О.Н.* Образы европейского мира ранней новой истории в лекционном курсе Т.Н. Грановского // Вестник Воронежского государственного университета. – Серия: Филология. Журналистика. – 2016. – № 1.
- Шелике В.Ф.* Социальная революция: общее и особенное / Депозит в ИНИОН РАН. – Фрунзе, 1987.
- Шелике В.Ф., Потоцкий В.А.* Актуальные проблемы понятийного аппарата теории социальной революции // Вопросы философии. – 1979. – № 5.
- Шепелева В.Б.* Революциология. Проблема предпосылок революционного процесса 1917 г. в России (По материалам отечественной и зарубежной историографии). – Омск, 2005.
- Шепелева В.Б.* Реформы и революция в контексте некоторых соображений отечественной гуманитаристики // Общественная мысль, движения и партии в России XIX–XX века: Сборник научных статей / По материалам Четвертой научной конференции. – Брянск, 2001.
- Шип А.С.* Национально-демократические революции. Некоторые вопросы теории и практики. – М., 1981.
- Шишкин В.* Королевский двор и политическая борьба во Франции в XVI–XVII веках. – СПб., 2004.
- Шкуратов В.А.* Историческая психология. – 2-е, перераб. изд. – М., 1997.
- Шледер Й.-Г.* Театр Європи // Жовтень. – 1985. – № 7.
- Шмелева О.Е.* Религиозная политика английского парламента во времена Славной революции // Научные ведомости. – Серия: История. Политология. – 2018. – Т. 45. – № 1.
- Шмитт К.* Легальность и легитимность // Государство. – М., 2015.
- Штейнберг И.З.* Нравственный лик революции. – М., 2017.
- Штокмар В.В.* Экономическая политика английского абсолютизма в эпоху его расцвета. – Л., 1962.

Штомпка П. Социология. Анализ современного общества. – М., 2005.

Штомпка П. Социология социальных изменений. – М., 1996.

Штыков П. Деконструкция революции // Повороты истории. – Т. 2. – СПб., 2003.

Штырбул А.А. Безгосударственные общества в эпоху государственности (III тыс. до н. э. – II тыс. н. э.). – Омск, 2006.

Шубин А. Первая русская революция в системе исторических координат // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 6 (44).

Шульц Э.Э. Великая русская революция (1905–1922 гг.): Причины. Последствия. Технологии. События и люди. – М., 2018.

Шульц Э.Э. Идеология и феномен революций: к проблеме идентификации явления // Каспийский регион: политика, экономика, культура. – 2018. – № 4.

Шульц Э.Э. К вопросу классификации революции // Полития. – 2018. – № 2 (89).

Шульц Э.Э. К вопросу о причинах радикальных форм социального протеста: размышления о принципах «мальтузианской ловушки» и демографических факторах // Вестник Российского университета дружбы народов. – Серия: Социология. – 2017. – Т. 17. – № 2.

Шульц Э.Э. К вопросу о социальной базе радикальных массовых форм социального протеста // Вестник Московского государственного областного университета: Электронный журнал. – 2017. – № 2.

Шульц Э.Э. К вопросу о сходных чертах революции в разных странах, или Дух Вебера и социальная психология революций // Вестник Российской нации. – 2017. – № 3.

Шульц Э.Э. К проблеме социальной базы революции // Историческая психология и социология истории. – 2018. – № 1.

Шульц Э.Э. «Классовый подход» и «пролетарский характер» революции 1917 г. в России // Вестник Российского университета дружбы народов. – Серия: История России. – 2014. – № 3.

Шульц Э.Э. «Моделирование революций» (к дискуссии о стадиях) // Историческая психология и социология истории. – 2015. – № 2.

Шульц Э.Э. Последствия революции с точки зрения сравнительно-исторического анализа // Капитал революций / Под ред. Р.В. Пырмы, И.А. Помигуева. – М., 2018.

Шульц Э.Э. Причины революций: «Голова или кошелек?» // Историческая психология и социология истории. – 2014. – Вып. 1.

Шульц Э.Э. Причины революций, или Дискуссия без конца (на примере «теории кризиса XVII в.») // Вестник Санкт-Петербургского государственного университета. – Серия: Политология. Международные отношения. – 2017. – Т. 10. – № 4.

Шульц Э.Э. Проблема легитимности в революциях // Социально-гуманитарные знания. – 2019. – № 1.

Шульц Э.Э. Радикальные массовые формы социального протеста и проблемы легитимности // Вестник Российского университета дружбы народов. – Серия: Политология. – 2018. – Т. 20. – № 2.

Шульц Э.Э. Революции и теория модернизации // Вопросы управления. – 2015. – № 6 (18).

Шульц Э.Э. Революция: к вопросу об определении термина // Социологические исследования. – 2014. – № 2.

Шульц Э.Э. Теория революции: Революции и современные цивилизации. – М., 2017.

Шульц Э.Э. Технологии бунта (Технологии управления радикальными формами социального протеста в политическом контексте). – М., 2014.

Шульц Э.Э. Типология революций: история создания и современное состояние // Человек. Сообщество. Управление. – 2014. – № 1.

Шульц Э.Э. Феномен Кубинской революции в контексте технологий управления социальным протестом // Приволжский научный вестник. – 2014. – № 4. (32).

Щеглов А.Д. «Феодалная революция» и насилие // Средние века. – М., 2001. – Вып. 62.

Эдвардс Л. Естественная история революции / Пер. с англ. О.С. Грязновой // Социологический журнал. – 2005. – № 1.

Эйзенштадт Ш. Революции и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций. – М., 1999.

Эйлмер Дж. Английская революция середины XVII в.: современные трактовки // Вопросы истории. – 1998. – № 6.

Эйлмер Дж. Восстание или революция? Англия 1640–1660 гг. – СПб., 2004.

Элиас Н. Придворное общество: Исследования по социологии короля и придворной аристократии, с Введением: Социология и история / Пер. с нем. – М., 2002.

Эрикссон К. Елизавета I / Пер. с англ. – М., 2003.

Эш Т.Г. 1989 год и перспективы «бархатных революций» // Pro et Contra. – 2009. – № 5-6.

- Юревич А.В.* Психология революций. Препринт. – М., 2007.
- Юревич А.В.* Социальная психология революций // Психология. Журнал высшей школы экономики. – 2006. – Т. 3. – № 4.
- Юшников А.В.* Образ Великой французской революции в русской периодике и публицистике конца 1850-х – начала 1880-х годов: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Томск, 2013.
- Юшников А.В.* Образ Великой французской революции в русской периодике и публицистике конца 1850-х – начала 1880-х годов. – Томск, 2015.
- Якименко М.В.* Буржуазные революции в Европе XVII – первой половины XIX вв. и их изучение в советской историографии довоенного периода: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – М., 2011.
- Якушик В.* Українська революція 2004–2005 років. Спроба теоретичного аналізу // Політичний менеджмент. – 2006. – № 2.
- Якушик В.М.* Проблемы теории революционно-демократического государства. – К., 1991.
- Ясперс К., Бадрийяр Ш.* Призрак толпы. – М., 2007.

* * *

1795. Pour une République sans Révolution: Colloque International. – Rennes, 1996.
- A World in Revolution? – Canberra, 1970.
- Agulhon M.* La République au Village. – Paris, 1970.
- Al-Khūlī R.* La résistance populaire à l'occupation française en Basse Egypte (1798–1801) // Egypte / Monde arabe. – 1991. – № 1.
- Antoine M.* L'administration centrale des finances en France du XVIe au XVIIIe siècle // Le dur métier de roi. – Paris, 1986.
- Arendt H.* On Revolution. – New York, 1987.
- Arethin K.O.* Das Alte Reich 1648–1806. – Bd. 1-3. – Stuttgart, 1993–1997.
- Arjomand S.* History, Structure and Revolution in the Shi'ite Tradition in Contemporary Iran // International Political Review. 1989. – Vol. 10. – № 2.
- Arrighi G., Silver B.J.* Chaos and Governance in the Modern world System. Minneapolis, 1999.
- Ascher A.* The Revolution of 1905: Russia in Disarray. – Stanford, CA, 1988.
- Ash T.G.* Wethe People: The Revolution of '89 Witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin and Praque. – London, 1990.

Aulinger R. Das Bild des Reichstages im 16. Jahrhundert: Beiträge zur einer typologischen Analyse schriftlicher und bildlicher Quellen. – Göttingen, 1980.

Aya R. Theories of Revolution Reconsidered: Contrasting Models of Collective Violence // *Theory and Society*. – 1979. – Vol. 8. – № 1.

Baczko B. Comment sortir de la Terreur, Thermidor et la Révolution. – Paris, 1989.

Bailyn B. The Ideological Origins of the American Revolution. – Cambridge, 1993.

Baker K.M., Edelstein D. (Eds.). Scripting Revolution: A Historical Approach to the Comparative Study of Revolutions. – Stanford, 2015.

Barnavi E. Mouvements révolutionnaires dans l'Europe moderne: un modèle // *Revue Historique*. – 1984. – T. 271. – № 549.

Barbiche B. Les institutions de la monarchie française à l'époque moderne. – P., 2000.

Beck C.J. Radicals, and Terrorist (Social Movements). – Malden, 2015.

Beck C.J. Revolutions: Robust Findings, Persistent Problems, and Promising Frontiers // *States and Peoples in Conflict: Transformations of Conflict Studies* / Ed. by M. Stohl, M. Lichback, P. Grabosky. – New York, 2017.

Beck C.J. The World-Cultural Origins of Revolutionary Waves Five Centuries of European Contention // *Social Science History*. – 2011. – Vol. 35. – № 2.

Behrends J.C., Kutzer N., Linderberger Th. (Eds.). 100 Jahre Roter Oktober: Zur Weltgeschichte der Russischen Revolution. – Berlin, 2017.

Beisinger M.R. Structure and Example in Modular Political Phenomena: The Diffusion of Bulldozer/Rose/Orange/Tulip Revolutions // *Perspectives on Politics*. – 2007. – Vol. 5. – № 2.

Bell D. Afterword // *Baker K.M., Edelstein D. (Eds.).* Scripting Revolution: A Historical Approach to the Comparative Study of Revolutions. – Stanford, 2015.

Bellos H. The French Revolution. – Nijmegen and Noord, 1915.

Berce Y.-M. Révoltes et révolutions dans l'Europe moderne (XV–XVIII siècles). – Paris, 1980.

Berkelbach van der Sprenkel J.N. Oorlog en de vestiging van de Nederlandse staat. – Amsterdam, 1946.

Berman H.J. Law and Revolution II. The Impact of the Protestant Reformation on the Western Legal Tradition. – Cambridge, 2003.

Berthoff R., Murren J.M. Feodalism and the Yeoman Freeholder: the American Revolution Considered as a Social Accident // *Essays on the American Revolution*. – Chapel Hill, 1973.

Black J. European Warfare 1494–1660 and the Military Revolution // *History Review*. – № 45.

Bloch R. Visionary Republic: Millennial Themes in American Thought. – Cambridge, 1985.

Blok P.J. *Geschiede der Niederlande*. – Bd. 3-4. – Gotha, 1903–1910.

Blum R. *Sotsiaalse revolutsiooni teooria*. – Tallinn, 1963.

Boonwick C. *The American Revolution*. – London, 1991.

Boorstin D. *The Gemious of American Politics*. – Chicago, 1953.

Boswell T., Dixon W.J. Dependency and Rebellion: A Grossnational Analysis // *American Sociological Review*. – 1990. – Vol. 55. – № 4.

Boycott-Brown M. *Guerrilla Wafare avant la letter. Northern Italy, 1792–1797 // Popular Resistance in the French Wars. Patriots, Partisans and Land Pirates*. – New York, 2005.

Bradley J.R. *Inside Egypt: The Land of the Pharaohs on the Brink of a Revolution*. – New York, 2011.

Bredin J.D. *Sieyès. La clé de la Révolution française*. – Paris, 1988.

Breuer S. *Anatomie der Konservativen Revolution*. – Darmstadt, 1993.

Brinton K. *The Anatomy of Revolution*. – New York, 1965.

Brown L.B. *Ideology*. – Harmondsworth, 1973.

Buhl W. *Evolution und Revolution*. – Munchen, 1970.

Burns T.R., Diez T. *Revolution: An Evolutionary Perspective // International Sociology*. – 2001. – № 4.

Burrows E., Wallacy M. *The American Revolution: The Ideology and Psychology of National Liberation // Perspectives in American History*. – 1972. – Vol. 6.

Bychowsky G. *Oliver Crommwell and the Puritan Revolution // The Journal of Clinical Psychopathology*. – 1945. – Vol. 7.

Calhoun C. *Classical Social Theory and the French Revolution of 1848 // Sociological Theory*. – 1989. – Vol. 7. – № 2.

Calvert P. *Revolution*. – London, 1970.

Chaliand G. *Revolution in the Third World: Myths and Prospects*. – Hassocks, 1977.

Charles-Vallin T. *Tallien. Le malaimé de la Révolution*. – Paris, 1997.

Chaussard P.-J. *Mémoires historiques et politiques sur la révolution de la Belgique et du pays de Liege en 1793*. – Paris, 1793.

Chaussinand-Nogaret G. La Bastille est prise: La Révolution française commence. – Bruxelles, 1988.

Christople P. 1789, les prêtres dans la Révolution. – Paris, 1989.

Clarendon E. The History of the Rebellion and Civil Wars in England, Also His Life, Written by Himself. – Oxford, 1843. – Vol. I, II.

Clark J. The American Revolution: A War of Religion? // History Today. – 1989. – Vol. 39.

Clark J. The History and Theory of Revolution. – Philadelphia, 1862.

Clason S. Schlagworte der «konservativen Revolution»: Studien zur polemischen Wortgebrauch der radikalen Konservatismus in Deutschland zwischen 1871 und 1933. – Stockholm, 1981.

Cobban A. Aspects of the French Revolution. – London, 1968.

Cobban A. The Social Interpretation of the French Revolution. – Cambridge, 1964.

Collins J. The State in Early Modern France. – Cambridge, 2001.

Collinson P. The Birthpangs of Protestant England. Religious and Cultural Change in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. – New York, 1988.

Collinson P. The Religion of Protestants: The Church in English Society, 1559–1625. – New York, 1982.

Comninel G. Rethinking of the French Revolution: Marxism and the Revisionist Challenge. – London, 1987.

Conflict in Early Stuart England. Studies in Religion and Politics, 1603–1642 / Ed. by R. Cust and A. Hughes. – London–New York, 1989.

Cottret M. La Bastille apprendre: Histoire et mythe de la forteresse royale. – Paris, 1986.

Cracybtck J. The Brabant Revolution: A Conservative Revolution in a Backward Country // Acta historica Neerlandica. – Leiden, 1970. – Vol. IX.

Crisis in Europe 1560–1660 / Ed. by T. Aston. – London, 1965.

Cross A. The Anglican Episcopate and the American Colonies. – New York, 1902.

Cruikshanks E. The glorious Revolution. – London–New York, 2000.

Cruse H. Rebellion or revolution? / by C. Johnson. – New York, 1968.

Dalen A. van. Henri Van der Noot: le «héros» de la Révolution brabançonne de 1789 à travers sa correspondance (1788–1822). – Bruxelles, 2011.

Darendorf R. Über einige Probleme der soziologischen Theorie der Revolution // Arch. Europ. De sociologie. – Paris, 2001. – T. 42. – № 1.

Darnton R. What Was Revolutionary about the French Revolution? // The French Revolution in Social and Political Perspectives / Ed. P. Jones, Lond. Arnold. – 1996.

David-Fox M. Revolution of the Mind: Higher Learning among the Bolsheviks, 1918–1929. – Ithaca–New York, 1997.

Davidson N. Now Revolutionary Were the Bourgeois Revolutions? // Historical Materialism. – 2005. – Vol. 13. – № 3.

Davies J.C. Toward a Theory of Revolution // American Sociological Review. – 1962. – Vol. 27. – № 3.

De Fronzo J. Revolutionary Movements in World History: From 1750 to the Present. – Santa Barbara, 2006.

De Fronzo J. Revolutions and Revolutionary Movements. – Boulder, 1991.

De Pater J.C.H. De scheiding in de 16^e eeuw historisch belicht. – Putten, 1941.

De Pater J.C.H. Het Golsdienstig element in den opstand tegen Spanie // Bijdragen Voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde. – 1941. – Reex VIII, d. II. – № 3-4.

Decoufle A. Sociologie des Revolutions. – Paris, 1968.

Dillon P. The Last Revolution: 1688 and the Creation of the Modern World. – London, 2006–2007.

Downton J.Y. Rebel Leadership. Commitment and Charisma in the Revolutionary Process. – New York, 1973.

Doucet R. Les Institutions de la France au XVIe siècle. – T. 1-2. – Paris, 1948.

Doyle W. Desorigines de la Revolution française. – P., 1988.

Doyle W. The Oxford History the French Revolution. – Oxford, 2003.

Draper T. A Struggle for Power: The American Revolution. – New York, 1997.

Dumont F. La contre-révolution brabançonnedans la presqu'île de Chimay, 1789–1791. – Liege, 1947.

Dunn J. Modern Revolutions: An Introduction to the Analysis of a Political Phenomenon. – Cambridge, 1972.

Durguenne R. Les Revolutions et l'Empire en Wallanie (1780–1815). – Nivelles, 1974.

Early Modern Revolutions. An Exchange // Journal of Modern History. – Vol. 46. – 1974. – № 1.

Edwards L.P. The natural history of revolution. – 2-nd ed. – Chicago – London, 1970.

Eisenstadt S. The Great Revolutions and the Civilizations of Modernity. – Brill–Leiden–Boston, 2006.

Eisenstadt S.N. Comparative Civilizations and Multiple Modernities. – Brill, 2003. – 1059 p.

Eisenstadt S.N. Fundamentalism, Sectarianism, and Revolution: The Jacobin Dimension of Modernity. – Cambridge, 2004.

Eisenstadt S.N. Revolution and the Transformation of Societies. – New York, 1978.

Elliott J.H. Europe Divided, 1559–1598. – London – Glasgow, 1971.

Elliot J. Revolution and Continuity in Early Modern Europe // Past and Present. – 1969. – Vol. 42.

Ellwood Ch.A. A psychological theory of revolution // The American Journal of Sociology. – 1905/1906. – Vol. 11. – № 1.

Elton G.R. Reformation Europe, 1517–1559. – London–Glasgow, 1963.

El-Turk N. Histoire de l'expédition française en Egypte / Publiée et traduite par M. Desgrandes aîné. – Paris, 1839.

Engelberg E. Wie bewegt sich, was uns bewegt? Evolutuom und Revolutson in der Weltgeschichte. – Stuttgart 2012.

Enno H.A. De Nederlandsche adel en de opstand tegen Spanie 1565–1672 // Tijdschrift Voor Geschiedenis. – 1928. – Jg. 43. – Alf. 1-2.

Enno H.A. De Nederlandsche dorpen in de 16^e eeuw. – Amsterdam, 1953.

Enno H.A. Revolutionaire revormatie. – Amsterdam, 1943.

Essen L. van der. Een punt van method betreffends de studie van de opstand der Nederlanden in de XVI eeuw. – Antwerpen, 1948.

Essays on the American Revolution. – Chapel Hill, 1973.

European Warfare 1494–1660 and the Military Revolution // History Review. – 2003. – Vol. 45.

Everitt A. The Local Community and the Great Rebellion. – London, 1969.

Fay B. Critical Sozial Science: Liberation and its limits. – Ithaca–New York, 1987.

Figes O. A Peoplés Tragedy: The Russian Revolution, 1891–1924. – London, 1996.

Finlayson M. Historians, Puritanism and the English Revolution. – Toronto, 1983.

Finley M. The most monstrous of wars: the Napoleonic guerjilla war in Southern Italy, 1806–1811. – Columbia, 1994.

Fitzpatrick Sh. The Russian Revolution. – Oxford, 2008.

Foran J. Taking Power: On the Origin of Third World Revolutions. – Cambridge, 2005.

Foran J., Lane D., Livkovic A. (Eds.). Revolution in the Making of the Modern world. – London, 2008.

Friedrich C.J. An Introductory Note on Revolution // Revolution: Yearbook of the American Society for Political and Legal Philosophy / ed. by. C.J.Friedrich. – New York, 1966.

From Deficit to Deluge: The Origins of the French Revolution / Ed. by T. Kaiser, D. van Kley. – Staford, 2010.

Fruin R. Tienjaren uit den Tachtigjarigen corlog, 1588–1598. – Amsterdam, 1861.

Furet F. French Revolution. – New York, 1970.

Furet F. Interpreting the French Revolution. – Cambridge, 1981.

Furet F. La revolution: 1770–1889. – Paris, 1988.

Furet F. Penser la Révolution française. – Paris, 1978.

Furet F., Ozouf M. Dictionnaire critique de la Révolution française. – Paris, 1988.

Galtier J. Protestants en Révolution. – Genève, 1989.

Galtung J. Feodal Systems, Structural Violence and the Structural Theory of Revolutions // Studies in Peace Research. – Hague, 1970. – Vol. 1.

Garton Ash T. The Last Revolution // The New York Review of Books. – 2000. – Vol. 47. – № 18.

Gerstenberger H. Der revolutionäre Konservatismus: ein Beitrag zur Analyse des Liberalismus. – Berlin, 1969.

Geyl P. The Revolt of the Netherlands. – London, 1932.

Giddens A. The Nation-State and Violence. – Berkeley, 1985.

Gillis J.B. Political Decay and the European Revolutions, 1789–1818 // World Politics, 1970. – Vol. 22. – № 3.

Godechot J. La contre-révolution: Doctrine et action, 1789–1804. – 2-e ed. – Paris, 1984.

Goldstone J. Theories of Revolutions: The Third Generation // Nord Politics. – 1980. – Vol. 32.

Goldstone J.A. Analyzing Revolutions and Rebellions: A Reply to the Critics // Debating revolutions. – New York, 1995.

Goldstone J.A. Comparative historical analysis and knowledgeaccumulation in the study of revolutions // Comparative historical analysis in the social sciences. – Cambridge–New York, 2003.

Goldstone J.A. Rethinking Revolutions: Integrating Origins, Processes and Outcomes // Comparative Studies of South Asia, Africa, and the Middle East. – 2009. – Vol. 29. – № 1.

Goldstone J.A. Revolutions: A Very Short Introduction. – Ch. 1-2. – 1986–2008.

Goldstone J.A. Revolution and Rebellion in the Early Modern World. – Berkeley–Los Angeles, 1991.

Goldstone J.A. Revolutions dans l'histoire et histoire des revolutions // Revue française de sociologie. – 1983. – Vol. 30.

Goldstone J.A. The Comparative and Historical Study of Revolutions // Revolutions: Theoretical, Comparative and Historical Studies. – Belmont, 2003.

Goldstone J.A. Towards a Fourth Generation of Revolutionary Theory // Annual Review of Political Science. – 2001. – № 4.

Goldstone J.A., Ulfelder J. How to construct stable democracies // The Washington Quarterly. – 2004. – Vol. 28. – № 1.

Goodwin J. No Other Way Out: States and Revolutionary Movements, 1945–1991. – Cambridge, 2001.

Gottschalk L. Causes of Revolution // The American Journal of Sociology. – 1944. – Vol. 50. – № 1.

Griffiths G. William of Homes, lord of Heze, and the revolt of the Netherlands (1576–1589). – Berkeley–Los Angeles, 1953.

Gruse H. Rebellion or revolution? – New York–Morrow, 1968.

Gurr T.P. Psychological Factors in Civil Violence // World Politics. – Princeton, 1968. – Vol. 20. – № 2.

Gusdorf G. Les sciences humaines et la pensee occidentale. – T. III: Lacon science revolutionnaire Les Ideologues. – Paris, 1978.

Hagopian M.N. The Phenomenon of Revolution. – New York, 1974.

Haley K.H.D. The Duteh, the invasion of England and the alliance of 1689 // The Revolution 1688–1689: Changing perspectives / Ed. by Lois G. Schwoerer. – Cavbridge, 2003.

Halperin-Donghi T. The Aftermath of Revolution in Latin America. – New York, 1971.

Hantington S.P. Political Order in Changing Societies. – New Haven, 1968.

Harris T. The Revolution: the Great Crisis of the British Monarchy, 1685–1720. – L., 2006.

Hart J. Revolutionary Mexico: The Coming and Process of the Mexican Revolution. – Berkeley, 1987.

- Harz L.* The Liberal Tradicion in America. – New York, 1955.
- Hatto A.T.* Revolution: An Enquiry into the Usefulness of an Historical Term // *Mina*. – 1949. – Vol. 58. – № 2322.
- Hatto A.T.* The Semantics of Revolution // *Vatikiotis P.I.* Revolution in the Middle East. – London, 1972.
- Heimert Al.* Religion and the American Mind from Great Awakening to the Revolution. – Cambridge, 1966.
- Hill C.* Puritanism and Revolution. – London, 1958.
- Hill C.* Society and Puritanism in Pre-Revolutionary England. – New York, 1967.
- Hill C.* The English Revolution. – London, 1940.
- Hobsbawm E.* Revolution // *Revolution in History*. – Cambridge, 1986.
- Hobsbawm E.* The Age of Revolution. – London, 1964.
- Hobsbawm E.* The Crisis of the Seventeenth Century // *Past and Present*, 1954. – № 5–6.
- Hoffer E.* The Ordeal of Change. – New York, 1964.
- Hoffmann D.I.* Cultivating the Masses: Modern State Practices and Soviet Socialism, 1914–1939. – Ithace–New York, 2014.
- Holdsworth W.* A History of English Law. – London, 1966. – Vol. 6.
- Holquist P.* Making war, Forging Revolution: Russia's Continuum of Crisis. – Cambridge, MA, 2002.
- Holmes G.* The Making of a Great Power. Late Stuart and early Georgian Bratain. 1660–1722. – Edinburg, 1993.
- Houtte J.A. van.* Algemene geschiedenis der Nederlanden: De revolutie tegemoet, 1748–1795. – Utrecht, 1955.
- Howard M.* Wojna w dziejach Europy. – Wrocław–Warszawa–Kraków, 1990.
- Hroch M.* Buržoazní revoluce v Evropě. – Praha, 1981.
- Huber T.M.* The Revolutionary Origin of Modern Japan. – Stanford, 1981.
- Hubert E.* Les préliminaires de la révolution brabançonne. Un complot politique à bruxelles, octobre 1789. – Bruxelles, 1920.
- Ibarra J.* Prologue to Revolution: Cuba, 1898–1958. – Lynne, 1998.
- Induisition and society in Early Modern Europe*. – London, 1987.
- Izrael J.I.* The Dutch role in the Glorions Revolution // *The Anglo-Dutch Moment: Essays on the Glorious Revolution and Its World Impact* / ed. by J. I. Israel. – Cambridge, 2003.
- Jenniogs F.* The Creation of America. Through Revolution to Empire. – Cambridge (Mass.), 2000.

Jensen M. The American Revolution With in America. – New York, 1973.

Johnson C. Revolution and the Social Sistem. – Stanford, 1964.

Johnson C. Revolutionery Change. – Boston, 1966.

Jones J.R. James II's Revolution: Royal Policies, 1686–1692 // The Anglo-Dutch Moment: Essays on the Glorious Revolution and Its World Impact / ed. by J. I. Israel. – Cambridge, 2003.

Kamenka E. The Concept of a Political Revolution // A World in Revolution / ed. Kamenka E. – Canberra, 1970.

Kamenka E. The Concept of a Political Revolution // Revolution: Year-book of the American Society for Political and Legal Philosophy / Ed. by C.J. Friedrich. – New York, 1967.

Katz M.N. Reflections on Revolutions. – London, 1999.

Katz M.N. Revolutions and Revolutionary Waves. – New York, 1999.

Kimmel M.S. Revolution: a Sociological Interpretation. – Philadelphia, 1990.

Kishlansky M. A Monarchy Transformed: Britain, 1603–1714. – London, 1996.

Koenigsberger H.G. Estates and Revolutions // Essay in Early Modern European History. – Ithaca–London, 1971.

Koenigsberger H.G. Politicians and Virtuosi: Essays on Early Modern History. – London, 1986.

Koenigsberger H.G. Revolutionary Conclusions // History.– 1972. – Vol. 57. – № 191.

Koenigsberger H.G. The Habsburgs and Europe, 1516–1660. – Ithaca–London, 1971.

Kondratieva T. Bolcheviks et Jacobins: Itinéraire des analogies. – Paris, 1989.

Kossok M., Markov W. Lur Methodologie der vergleichender Revolutions geschichte der Neuzeit // Studien zur vergleichender Revolutions geschichte 1500–1917. – Berlin, 1974.

Kramnick L. Reflections on Revolution: Definition and Explanation in Recent Scholarship // History and Theory. – Vol. 11. – 1972. – № 1.

Kuchabsky V. Western Ukraine in Conflictwith Poland and Bolshevism, 1918–1923. – Edmonton–Toronto, 2009.

Kuran T. A Theory of Unanticipated Political Revolution // Public Choice. – 1989. – Vol. 61. – № 1.

La Contre-Révolution en Europe (XVIII–XIX-e siècles). Réalités politiques et sociales. Résonances culturelles et ideologiques. – Rennes, 2001.

- La Vendée. Après la Terreur, la reconstruction. – Paris, 1997.
- Landauer G.* Die Revolution. – Frankfurt-am-Mein, 1912.
- Lane T.* The World Revolution of Westernization: The Twentieth Century in Global Perspective. – Oxford, 1987.
- Lasky M.* The Birt of a Metaphor: On the Origins of Utopia and Revolution // Encounter. – Vol. 34. – 1970. – № 2, 3.
- Lasky M.* Utopia and Revolution. – Chicago, 1976.
- Laslett P.* The Wordl we Hafe Lost Further Explored. – 3rd ed. – New York, 1984.
- Laurens H.* L'expédition d'Egypte 1798–1801. – Paris, 1997.
- Le Bon G.* The Psychology of Revolution. – New York, 1913.
- Leadership in the American Revolution. – Washington, 1974.
- Leaebvre G.* La Révolution française. – Paris, 1957.
- Leiben K., Schmitt K.M.* The Politics of Violence Revolution in the Modern World. Englewood Cliffs. – New York, 1968.
- Lem A. van der.* De Opstand in de Nederlanden, 1568–1648: De Tachtigjarige Oorlog in word en beeld. – Nijmegen, 2014.
- Lemay E.H., Patrick A.* Revolutionaries at work: The Constituent Assembly 1789–1791. – Oxford, 1996.
- Lenk K.* Theorien der Revolution. – München, 1973.
- Les Constitutions de la France deruis 1789. – Paris, 1994.
- Lewis B.* Islamic Concepts of Revolution // Lewis B. Islam in History. – London, 1985.
- Lindner C.* Theorien der Revolution. – München, 1972.
- Loades D.M.* Politics and the Nation, 1450–1660. – London–Glasgow, 1974.
- Lockridge K.* The American Revolution, Modernization, and Man: A Critique // Tradition, Conflict, and Modernization. – New York, 1977.
- Lopez Segrera F.* Raices historicas de la Revolucion cubana (1868–1959). – La Gabana, 1980.
- Luzzatto S.* L'autunno della Rivoluzione. Lotta e cultura politica nella Francia del Termidoro. – Tocino, 1994.
- Mac Hardy Karin J.* Staatsbildung in den habsburgischen Ländern in der Frühen Neuzeit. Konzepte zur Überwindung des Absolutismusparadigmas // Die Habsburger Monarchie 1620 bis 1740: Leistungen und Grenze des Absolutismusparadigmas. – Stuttgart, 2006.
- Macaulay T.B.* The History of England from the accession of James the Secend. – London, 1849. – Vol. 2.

Magun A. La rewlution negative. La deconstruction du sujet politique. – Paris, 2009.

Magun A. Negative Rewolution. Modern Political Subject and its Fate alter the Colt war. – New York–London, 2013.

Main J.T. The Sovereign States, 1775–1783. – New York, 1973.

Main J.T. The Upper House in the Revolutionary America. – Madison–London, 1967.

Malefakis E.E. Agrarian Reform and Peasant Revolution in Spain: Origins of the Civil war. – New Haven–London, 1970.

Malengreau G. Lesprint particulariste et la revolution des Pays-Basau XVI-e siècle (1578–1584). – London, 1936.

Malia M. History's Locomotives: Revolutions and the Making of the Modern World. – New Haven, 2006.

Malia M. The Soviet Tragedy: A History of socialism in Russia, 1917–1991. – New York, 1994.

Manning B. The English People and the English Revolution. – London, 1976.

Mardin S. Ideology and Religion in the Turkish Revolution // International Journal of Middle East Studies. – Cambridge, 1971. – Vol. 2. – № 3.

Margadent T. French Peasants in Revolt: The Insurrection of 1851. – Princeton, 1979.

Marion M. Dictionnaire des institutions de la France aux XVIIe et XVIIIe siècles. – Paris, 1923.

Markov W. Revolutionen beim Übergang vom Feudalismus zum Kapitalismus // Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. – 1969. – № 5.

Markov W., Soboul A. 1789. Die Grosse Revolution der Franzosen. – Berlin, 1973.

Marquis H. L'espionnage britannique en France pendant la Révolution française (1782–1802). – Lille, 1990.

Martin J.-C. Blanes et Bleus dans la Vendée déchirée. – Paris, 1986.

Martin J.-C. La guerre de Vendée 1793–1800. – Paris, 2014.

Martin J.-C. La Vendée et la Révolution: accepter la mémoire pour écrire l'histoire. – Paris, 2007.

Martin J.-C. Religion et Révolution. – Paris, 1999.

Martin J.-C. Une Guerre interminable, la Vendée deux cents ans après. – Nantes, 1985.

Martin J.-C. Une region nommée Vendée: entre politique et mémoire, XVIIIe siècle – XXe siècle. – Mugon, 1996.

Mauzaric Cl. Autopsie d'un échec la résistance à l'anti-révolution et la défaite de la contre-révolution // Les résistances à la Révolution. – Paris, 1987.

Mayer A. The Furies: Violence and Terror in the French and Russian Revolutions. – Princeton – New York, 2000.

Mazlish B. The Revolutionary Ascetic: Evolution of a Political Type. – New York, 1976.

Merriman R.B. Six Contemporaneous Revolutions. – Oxford, 1938.

Meyer G.P. Revolutions theorien Heute: Ein kritischer Eberblick in historischer Absicht // Wehler H.U. (ed.) 200 Jahre amerikanische Revolution und modern Revolutions forschung. – Güttingen, 1976.

Michelet J. Histoire de la Révolution. – Paris, 1979.

Miller P. Religion as Revolutionary Ideology // The Role of Ideology in the American Revolution. – New York, 1970.

Miquel P. La Grande Révolution. – Paris, 1988.

Moore B. Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World. – Boston, 1966.

Moote A.L. The Preconditions of Revolution in Early Modern Europe: Did They Really Exist? // The General Crisis of the Seventeenth Century / Ed. by G. Parker and L.M. Smith. – London, 1985.

Morgan E. The Puritan Ethic and the American Revolution // William and Mary Quarterly. – 1967. – № 24.

Moraw P., Press V. Probleme der Sozial- und Verfassungsgeschichte des Heiligen Römischen Reiches im späten Mittelalter und in der Frühen Neuzeit (13-18. Jahrhundert) // Das Alte Reich. Ausgewählte Aufsätze. – Berlin, 1997.

Morrill J.S. The Attack on the Church of England in the Long Parliament, 1640–42 // History, Society and the Churches. Essays in honour of Owen Chadwick. – Cambridge, 1985.

Morrill J.S. The Religious Context of the English Civil War // Transactions of Royal Historical Society 5th Series 34. – 1984. – P. 155–178.

Morrill J.S. The Revolt of the Provinces. – London, 1976.

Motyl A. Revolutions, Nations, Empires: Conceptual Limits and Theoretical Possibilities. – New York, 1991.

Mousnier R. Les institutions de France sous la monarchie absolue. – T. 1-2. – Paris, 1974–1980.

Mousnier R. Les XVI et XVII siècles // Histare Generale des Civilisations. – T. IV. – Paris, 1961.

Müller R.A. Der Fürstenhof in der frühen Neuzeit. – München, 1995.

- Mullet M.A.* Radical Religious Movements in Early Modern Europe. – London, 1980.
- Namier L.B.* 1848. The Revolution of the Intellectuals. – Oxford, 1994.
- Napoli 1799 frastoria e storiografia. – Napoli, 2002.
- Nationalism in the Age of the French Revolution / ed O. Dann and J. Dinwiddy. – London, 1988.
- Nepstad S.E. Nonviolent revolutions: Civil resistance in the late 20 th century. – Ntw York, 2011.
- Neuhaus H.* Das Reich in der frühen Neuzeit. – München, 1997.
- Notestein W.* The Winning of the Initiative by the House of Commons. – London, 1924.
- Oestreich G.* Strukturprobleme des europäischen Absolutismus // Gtist und Gestalt des frühmodernen Staates: Ausgewählte Aufsätze. – Berlin, 1969.
- Ozouf M.* L'Ecole de la France. Essais sur la Révolution, l'utopie et l'enseignement. – Paris, 1984.
- Paige J.* Agrarian Revolution. – New York, 1975.
- Parker N.* Parallaxe: Revolutions and 'Revolution in a Globlized Imaginary // The Future of Revolutions. Rethinking Radical Change in the Age of Globalization / Ed. J. Foran. – London–New York, 2003.
- Parker N.* Revolutions and History. An Essay in Interpretation. – Cambridge, 1999.
- Parsa M.* States, ideologies, and social revolutions: a comparative analysis of Iran, Nicaragua, and the Philippines. – Cambridge, 2000.
- Parsons T.* The Social System. – New York, 1955.
- Patrick A.* Revolutionaries at Work: The Constituent Assembly 1789–1791. – Oxford, 1996.
- Petitaere Cl.* La Vendée et les Vendéens. – Paris, 2005.
- Pettee G.* Revolution – Typology and Process // Revolution: Yearbook of the American Society for Political and Legal Philosophy / ed. by C.J. Friedrich. – New York, 1966.
- Pettee G.S.* The Process of Revolution. – New York, 1971.
- Philp M.* Representing the French Revolution // Journal of Historical Sociology. – Oxford–New York, 1993. – Vol. 6. – № 1.
- Piatt G.M.* Thoughts on a Theory of Collective Action: Inguage, Affect, and Ideology in Revolution // New Directions in Psychohistory. The Adelphi Papers in Honour of Erik H. Erikson. – Lexington, 1980.
- Pincus S.* 1688. The First Modern Revolution. – New Hafen, 2011.
- Pipes R.* The Russian Revolution. – New York, 1990.

Preconditions of Revolution to Early Modern Europe / Ed. by R. Forster and J.P. Grene. – Baltimore – London, 1970.

Rabb Th. The Stuggle for Stability in Early Modern Europe. – New York, 1975.

Read Ch. From Tsar to Soviets: The Russian People and Their Revolution, 1917–1921. – New York, 1996.

Reinhard W. Geschichte des modernen Staates. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. – München, 2007.

Rejai M. The Strategy of Political Revgolution. – New York, 1973.

Rejai M., Philips K. Leaders of Revolution. – London, 1973.

Religion in a Revolutionary Age / Ed. By R. Hoffman and P.J. Albert. – Chariottesville, 1994.

Rendle M. Defenders of the Motherland: The Tsarist Elite in Revolutionary Russia. – Oxford, 2010.

Restoration and revolution / Ed. by W. Myers. – London, 1986.

Revolution in Brussels 1787–1793 / Et by Janet L. Polasky. – Bruxelles, 1985.

Revolution in History / Ed. R. Porter and M. Teich. – Cambridge, 1986.

Revolution: Yearbook of the American Society for Political and Legal Philosophy / ed. by. C.J. Friedrich. – New York, 1966.

Revolutions: Theoretical, Comparative and Historical Studyes. – Belmont, 2003.

Rhoden N. Revolutionary Anglicanism: The Colonial Church of England Clergy during the American Revolution. – London, 1999.

Richards M.D. Revolutions in World History. – New York, 2004.

Richardson R.C. The Debate on the English Revolution. – London, 1977.

Rome J.M. De Lade landen bij de zee. – Utrech, 1949.

Rothman S. Barrington Moore and the Dialectic of Revolution: An Essay Review // The American Political Science Review. – 1970. – Vol. 64. – № 1.

Rude G. The French Revolution. – London, 1996.

Ruwet J. Avant les revolutions. La XVIII siècles. – Bruxelles, 1967.

Salert B. Revolutions and Revolutionaries. Four Theories. – New York, 1976.

Sautel G. Histoire des institutions publiques depuis la Révolution française. – Paris, 1990.

Schneider T. (ed.). Revolution der Gesellschaft. – Freiburg, 1973.

Schreker P. Revolution as Problem in the Philosophy of History // Revolution / Ed. by C.J. Friedrich. – New York, 1967.

Shubert F.H. Die deutschen Reichstage in der Staatslehre der Frühen Neuzeit. – Göttingen, 1966.

Schutz S., Slater R. (eds). Revolution and Political Change in the Third World. – Boulder, 1990.

Schworer L.G. The Declaration of Rights, 1689. – Baltimore–London, 1981.

Seegrs A. Theories of revolution: third generations after the eighties // Politicon. – Pretoria, 1992. – Vol. 19. – № 2.

Selbin E. Modern Latin American Revolutions. – Boulder, 1999.

Selbin E. Revolution, Rebellion, and Resistance. – London, 2010.

Sewell W. Ideologies and Social Revolutions on the French lase // Journal of Modern History. – 1985. – Vol. 57. – № 1.

Sewell W. Logies of History: Social Theory and Social Transformation. – Chicago, 2005.

Sewell W. Work and Revolution in France: The Language of Labor from the Old Regime to 1848. – Cambridge, 1980.

Shaban V.F. The Abbasid Revolution. – Cambridge, 1970.

Shakibi Z. Revolutions and the Collapse of Monarchy. Human Agency and the Making of Revolution in France, Russia and Iran. – London, 2007.

Skocpol T. Cultural Idioms and Political Ideologies in the Revolutionary Reconstruction of State Power: A Rejonder to Sewell // Journal of Modern History. – 1985. – Vol. 57. – № 1.

Skocpol T. Explaining revolutions: inquest of a social-structural approach // Skocpol T. Social Revolutions in the Modern Wordl. – Cambridge, 1997.

Skocpol T. France, Russia and China. A structurae Analysis of Social Revolution. – New York–London, 1976.

Skocpol T. Social Revolutions in the Modern World. – Cambridge, 1997.

Skocpol T. State and Revolution: Old Regimes and Revolutionary Crises in France, Russia, and China // Theory and Society. – 1979. – Vol. 7. – № 1/2.

Skocpol T. States and Social Revolutions. A Comparative Analysis of France, Russia and China. – Cambridge (England), 1979.

Smitt S. Review of Stone B. The Anatomy of Revolution Revistted // American Historical Review. – 2015. – Vol. 120. – № 5.

- Soboul A.* Comprendre la Révolution: problèmes politiques de la Révolution française, 1789–1797. – P., 1987.
- Sorokin P.* The sociology of revolution. – Philadelphia, 1925.
- Sperber J.* The European Revolutions, 1848–1851. – Cambridge, 2005.
- States in history / Ed. by J.F.Hall. – London, 1986.
- Stearns P.N.* The Revolutionary Tide in Europe. – New York, 1974.
- Steensgaard N.* The Seventeenth Century Crisis // The General Crisis of the Seventeenth Century / Ed. by G. Parker and L.M. Smith. – London, 1985.
- Stone B.* The Anatomy of Revolution Revisited: A Comparative Analysis of England, France, and Russia. – Cambridge, 2014.
- Stone L.* The Causes of the English Revolution 1529–1642. – London, 1972.
- Stone L.* Theories of Revolution // World Politics. – Princeton, 1966. – Vol. 18. – № 2.
- Stuart Constitution. 1603–1688 / Ed. by J. Kenyon. – Cambridge, 1966.
- Sulaymân N.* L'administration de l'Égypte au temps de l'expédition française (1799–1801) // Égypte / Monde arabe. – 1999. – № 1.
- Sutherland D.M.G.* France 1789–1815. Revolution and Counterrevolution. – London, 1988.
- Swedish diplomats at Cromwell's Court. 1655–1656 / Ed. by M. Roberts. – London, 1988.
- Sydenham M.I.* The First French Republic. – London, 1974.
- Tanter R., Midlarsky M.* Theory of revolution // The Journal Conflict Revolute. – 1967. – Vol. 11. – № 3.
- Tassier S.* Figures révolutionnaires. XVIII siècles. – Bruxelles, 1954.
- Tassier S.* Les démocrates belges de 1789. – Hayez, 1989.
- Tchoudinov A.* 14 juillet 1789: prise de la Bastille // L'Histoire de France vue d'ailleurs. – Paris, 2016.
- The American Revolution. Changing Perspectives / Ed. by W.M. Fowler and W. Cayle. – Boston, 1979.
- The American Revolution. How Revolutionary It Was. – New York, 1970.
- The Anglo-Dutch Moment: Essays on the Glorious Revolution and Its World Impact / ed. by J. I. Israel. – Cambridge, 2003.
- The Desecularization of the World. Resurgent religion and World Politics / Ed. Berger P.L. – Washington, 1999.
- The Encyclopedia of Political Revolutions / Ed. J.A. Goldstone. – Washington, 1998.

- The Formation of National States in Western Europe. – Princeton, 1975.
- The Franch Revolution of Modern Political Culture. –Vol. 4: The Terror. – Oxford, 1994.
- The French Revolution and the Creation of Modern Political Culture. – Oxford, 1989.
- The French Revolution in Social and Political Perspectives. – London, 1996.
- The Future of Revolutions. Rethinking Radical Change in the Age of Globalization / Ed. J. Foran. – London–New York, 2003.
- The Protestant Ethic and Modernization. – New York, 1968.
- The Youth Revolution: The Conflict of Generations in Modern History / Ed. by A. Esler. – Lexington, 1974.
- Theorizing Revolutions / Foran J. (Ed.). – London, 1997.
- Three British Revolutions: 1641, 1688, 1776. – New Jersey, 1980.
- Tilly Ch.* Does Modernization Breed Revolution? // Comparative Politics. – 1973. – Vol. 5. – № 3.
- Tilly Ch.* From Mobilization to Revolution. – New York, 1978.
- Tilly Ch.* European revolutions 1492–1992. – Oxford – Cambridge, 1993.
- Tilly Ch.* Revolutions and Collective Violence // Handbook for political Science. – Reading, 1975. – Vol. 3.
- Tilly Ch.* The contentious French. – Cambridge–London, 1986.
- Tilly Ch.* The Vendee. – London, 1964.
- Tilly Ch. et al.* The rebellious century. – Cambridge, 1975.
- Tocqueville A. de.* L’ancien regime et la revolution. – Paris, 1988.
- Toqueville A.* The History of Russian Revolution. – New York, 1959.
- Touraine A.* The idea of revolution // Theory Culture and society. – Cleveland, 1990. – Vol. 7. – № 2/3.
- Trevelyan G.M.* The Glorius Revolution 1688–1689. – Oxford, 1965.
- Trevor-Roper H.* Archbishop Land, 1573–1645. – 3-nd ed. – London, 1988.
- Trevor-Roper H.R.* The General Crisis of the Seventeenth Century // Past and Present, 1959. – Vol. 16.
- Trimberger R.* A Theory of Elite Revolutions // Studies in Comparative International Development. – New Brunswick, 1972. – Vol. 7. – № 3.
- Tulard J., Fauard J.F., Fierro A.* Histoire et dictiannaire de la Révolution francaise. – Paris, 1987.
- Tyacke N.R.N.* Puritanism, Arminianism and Counter-Revolution // Origins of the English Civil War. – London, 1973. – P. 119–143.

- Urry J.* Reference Group and the Theory of Revolution. – London, 1973.
- Valance E.* Glorious Revolution, 1688: Britain's fight for liberty. – London, 2006.
- Valentin V.* Geschichte der deutsche Revolution von 1848–1849. – Berlin, 1930.
- Vatikiotis P.I.* Revolution in the Middle East. – London, 1972.
- Veer P. van der.* Political Religion in the Twentyfirst Century // International Order and the Future of World Politics. – Cambridge, 1999.
- Velychenko St.* Ukrainians Rethink their Revolutions // *Ab Imperio*. – 2004. – № 4.
- Verhoeven C.* «Une Révolution Vraiment Scientifique»: Russian Terrorism, the Escape from the European Orbit, and the Invention of a New Revolutionary Paradigm // Baker K.M., Edelstein D. (eds.). Scripting Revolution: A Historical Approoach to the Comparative Study of Revolutions. – Standford, 2015.
- Viglione M.* Le Insorgenze. Rivoluzione e Controrivoluzione in Italia. 1799–1815. – Milano, 1999.
- Viglione M.* Vandea italiana. – Milano, 2013.
- Viroli M.* The Revolution in the concept of politics // *Political Theory*. – Beverly Hills – London, 1992. – Vol. 20. – № 3.
- Vovelle M.* La mentalité révolutionnaire. – Paris, 1985.
- Vovelle M.* 1793, La Révolution contre l'Eglise: De la raison a l'être supreme. – Bruxelles, 2001.
- Wade R.* The Russian Revolution, 1917. – Princeton–New York, 2017.
- Waelder R.* Progress and Revolution: A Study of the Issues of Our Age. – New York, 1967.
- Walt S.M.* ISIS as revolutionary state // *Foreign Affairs*. – 2015. – Vol. 94. – № 6.
- Walt S.M.* Revolutoin and war. – Ithaca, 1996.
- Walton J.* Reluctant Rebels comparative studies of revolution and undevelopment. – New York, 1984.
- Walzer M.* Regicide and Revolution. – Cambridge, 1974.
- Wassmund H.* Revolution forschung // *Neue Politische Literatur*. – 1973. – Vol. 18. – № 4; 1975. – Vol. 20. – № 4.
- Weber M.* The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism. – New York, 1958.
- Wehler H.U. (ed.).* 200 Jahreamerikanische Revolution und modern Revolutions forschung. – Güttingen, 1976.

Weißmann K. Die Konservative Revolution – Forschungsstand und Desiderata // Stand und Probleme der Erforschung des Konservativismus. – Berlin, 2000.

Wertheim W.F. Evolution and Revolution: The Rising Waves of Emancipation. – Harmondsworth, 1974.

Wickham-Crowley T.P. Guerrillas and Revolution in Latin America: A Comparative Study of Insurgents and Regimes Since 1956. – Princeton, 1992.

Wolfenstein V. The Revolutionary Personality. – Princeton – New York, 1973.

Woloch I. The New Regime: Transformations of the French Civic Order, 1789–1820 s. – New York, 1994.

Wood G.S. American Revolution: a History. – New York, 2002.

Wood G.S. The Creation of the American Republic 1776–1787. – Chapel Hill, 1998.

Wood G.S. The Radicalism of the American Revolution. – New York, 1992.

Worden B. The English Civil Wars: 1640–1660. – London, 2009.

Zagorin P. Prolegomena to the Comparative History of Revolution in Early Modern Europe // Comparative Studies in Society and History. – V. XVIII. – 1976. – № 2.

Zagorin P. Rebels and Rulers 1500–1600. – Vol. 1: Society, States, and Early Modern Revolution: Agrarian and Urban Rebellions.; Vol. 2: Provincial rebellion: Revolutionary Civil Wars, 1560–1660. – Cambridge, 1982.

Zagorin P. The Court and Country. – New York, 1970.

Zagorin P. Theories of Revolution in Contemporary Historiography // Political Science Quarterly. – 1973. – Vol. 88. – № 1.

Частина 2

Документально-історіографічний образ Української національної революції XVII ст.

Абецдарский Л. Борьба белорусского народа за воссоединение Белоруссии с Россией в середине XVII века // Воссоединение Украины с Россией: Сборник статей. – М., 1954.

Азеева О. Императорский двор России, 1700–1796 годы. – М., 2008.

Акты Московского государства. – СПб., 1890. – Т. 1; 1899. – Т. 2; 1901. – Т. 3.

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1861. – Т. 3; 1863. – Т. 4; 1875. – Т. 8; 1878. – Т. 10; 1879. – Т. 11; 1889. – Т. 14; 1892. – Т. 15.

Алекберли М. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI – первой половине XVII вв. – Саратов, 1961.

Алекберли М. Хотинская война 1621 г. – Черновцы, 1957.

Алеппский П. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века. – М., 1897. – Вып. 2.

Альбовский Е. Харьковские казаки: вторая половина XVII ст. (по архивным источникам). – Т. 1, кн. 1: История Харьковского полка. – Харьков, 2005.

Амброзяк Т. Партикуляризм в парламентской жизни Великого княжества Литовского 1587–1648 гг.: Дис. ... канд. ист. наук. – М., 2018.

Андрусак М. До історії боротьби між П. Дорошенком та П. Сухо-вієм в 1668–1669 рр. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі – ЗНТШ). – Львів, 1929. – Т. 150.

Антонович В. Исследования о козачестве по актам с 1500 по 1648 год // Архив Юго-Западной России. – К., 1863. – Т. 1. – Ч. 3.

Антонович В. Бесіди про часи козацькі на Україні. – Чернівці, 1897.

Антонович В. История малорусского козачества. – К., 1882.

Антонович В. Польско-русские отношения XVII в. в современной польской призме (По поводу повести Г. Сенкевича «Огнем и мечем») // Антонович В. Б. Твори. – К., 1932.

Антонович В., Бец В. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. – К., 1885. – Вып. 1.

Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К., 1993.

Апанович О. За плугом Господь іде (Агрокультура українського селянства й козацтва в контексті ідей Сергія Подолинського та Володимира Вернадського). – Севастополь, 1999.

Апанович О. Козацтво – збройні сили України // Голос України. – 1991. – 27 лютого, 22, 29 березня, 26 квітня, 18 травня.

Апанович О. Національно-визвольні війни в епоху феодалізму // Український історичний журнал. – 1965. – № 12.

Апанович Е. Победы украинского народа над польско-шляхетскими войсками на начальном этапе освободительной войны (1648 г.) // Воссоединение Украины с Россией: Сб. статей. – К., 1954.

- Апанович О.* Розповіді про запорозьких козаків. – К., 1991.
- Апанович О.* Українсько-російський договір 1654 р.: Міфи і реальність – К., 1994.
- Апанович О.* Урядові службовці Гетьманщини – українська інтелігенція XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1997. – № 2.
- Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Вильно, 1870. – Т. 7.
- Архив Юго-Западной России. – К., 1861. – Т. 1. – Ч. 2; 1863. – Т. 1. – Ч. 3; 1867. – Т. 1. – Ч. 4; 1886. – Т. 1. – Ч. 7; 1888. – Т. 2. – Ч. 2; 1890. – Т. 2. – Ч. 7; 1914. – Т. 4. – Ч. 3; 1908. – Т. 6. – Ч. 3.
- Багалея Д.* Займанщина в Левобережной Украине XVII–XVIII ст. // Киевская старина. – 1883. – № 12.
- Багалий Д.* Заселення Півдня України і перші початки її культурного розвитку. – Харків, 1920.
- Багалий Д.* Історія Слобідської України. – Харків, 1990.
- Байдаус Э.* Штрихи к политическому портрету Б. Хмельницкого в контексте молдавско-украинских отношений (1648–53 гг.) // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII ст. – К., 2000.
- Бакалець О.* Монетні скарби як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1764): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2007.
- Бакалець О.* Фінансова політика, грошовий обіг Гетьманщини та Поділля в XVII–XVIII століттях (за письмовими та скарбовими джерелами). – Бар, 2005.
- Балух В.* Фільварки пізньосередньовічної Польщі. – Чернівці, 1999.
- Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. – К., 1993.
- Барабой А.* К вопросу о причинах присоединения Украины к России в 1654 году // Историк-марксист. – 1939. – № 2.
- Баран О.* Козаки в Тридцятилітній війні // На службі Клію: Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара, з нагоди 50-річчя його наукової діяльності. – К.–Нью-Йорк–Торонто–Париж, 2000.
- Баран О., Гасцький І.* Козаки в Тридцятилітній війні. – Т. 1. – Рим, 1969; Т. 2. – Рим, 1983.
- Баранова О.* Договоры Войска Запорожского с Россией и практика взаимоотношений сторон во второй половине 50-х – 70-е годы XVII в. // Белоруссия и Украина: история и культура: Ежегодник 2004. – М., 2005.
- Баранович А.* Украина накануне Освободительной войны середины XVII в. (Социально-экономические предпосылки войны). – М., 1959.
- Баранович О.* Залюднення України перед Хмельниччиною: Волинське воеводство. – К., 1931.

Барвинский В. Заметки по истории финансового управления в Гетманщине. – Харьков, 1928.

Барвинский В. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII–XVIII вв. – Харьков, 1909.

Батюшков П. Подолия. – СПб., 1891.

Бевзо О. Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження. – К., 1970.

Белашов В. Глухов – забытая столица гетьманской Украины. – К., 1992.

Белашов В. Архітектурний розвиток гетьманської столиці – міста Глухова та її ближнього монастирського довкілля у 1708–1782 рр. // Чернігівські старожитності: Науковий збірник. – Чернігів, 2008.

Белінський Є. Роль народних мас у Визвольній війні українського народу 1648–1654 рр. // Наукові записки Ужгородського університету. – 1954. – Т. 9.

Беляков Г., Белякова О. Польська історична література про українське козацтво // Український історичний журнал. – 1991. – № 5.

Берестецька битва в історії України / Тези республіканських науково-теоретичних конференцій. – Вип. I–VII. – Рівне, 1990–2001.

Берестецька битва: устами літописців, учасників та очевидців: Збірник документів. – Броди, 1999.

Биркович О. Судова система Української держави (Гетьманщини) 1648–1657 рр.: Дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2004.

Біднов В. Запорозький зимівник. – Катеринослав, 1916.

Білецький С. Розвиток ремесла і промислів у місті Львові в середині XVII ст. (З історії західноукраїнських земель). – К., 1957. – Вип. 2.

Білоус Н.О. Люблінська унія 1569 р.: історіографічні погляди та інтерпретації (до 440-річчя Люблінської унії) // Український історичний журнал. – 2010. – № 1.

Блануца А. Земельні володіння волинської шляхти в другій половині XVI ст. – К., 2007.

Бобржинский М. Очерк истории Польши. – СПб., 1891. – Т. 2.

Богдан Хмельницький та його доба / Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана. 24-25 жовтня 1995 р. – К., 1996.

Бойко А. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття. – Запоріжжя, 1995.

Бойко И. К вопросу о расслоении украинского крестьянства во второй половине XVI – первой половине XVII в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1960. – К., 1962.

Бойко І. До питання про державність українського народу в період феодалізму // Український історичний журнал. – 1968. – № 8.

Бойко І. Промисли на Україні в XVI – першій половині XVII ст. // Український історичний журнал. – 1962. – № 1.

Бойко І. Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. – К., 1961.

Борисенко В. Перші елементи буржуазії на Лівобережній Україні в другій половині XVII ст. // Феодалізм на Україні: Збірник наукових праць. – К., 1990.

Борисенко В. Початок війни чи революція? (До постановки проблеми) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Третіх Всеукраїнських історичних читань). – Київ; Черкаси, 1993.

Борисенко В. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К., 1986.

Борисенко В. Хлібний ринок Лівобережної України другої половини XVII ст. // Український історичний журнал. – 1988. – № 3.

Борисенко В., Бульвінський А., Візер С. Еволюція українсько-російських відносин у другій половині XVII ст. – К., 2006.

Боровой С. Национально-освободительная война украинского народа против польского владычества и еврейское население Украины // Исторические записки. – 1940. – Т. 9.

Борьба Украины с польским владычеством и присоединение ее к России: Материалы и документы. – М., 1939.

Брайчевський М. Конспект історії України. – К., 1993.

Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання? (Критичні замітки з приводу однієї концепції) // Україна. – 1991. – № 16-17.

Брехуненко В. Гетьман чи старший? За лаштунками номенклатури козацьких провідників (XVI – перша половина XVII ст.) // Наукові записки НАУКМА. – Т. 130: Історичні науки. – К., 2012.

Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. – К., 2005.

Брехуненко В. Під «високу царську руку» чи під номінальну зверхність царя: ще раз ad fonts // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2005. – Вип. 5.

Брехуненко В. Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – середині XVII ст. – Київ–Запоріжжя, 1998.

Брехуненко В., Нагельський М. Дванадцять листів гетьманів Війська Запорозького XVI – першої половини XVII століття з польських рукописних зібрань // Український археографічний щорічник. – К.–Нью-Йорк, 2004. – Т. 11/12. – Вип. 8/9.

Бульвінський А. Матеріали до українського дипломатарію XVII століття: Каталог документів гетьмана Івана Виговського 1657–1659 років // Український археографічний щорічник. – К., 2002. – Вип. 7. – Т. 10.

Бульвінський А. Українсько-російські взаємини 1657–1659 років в умовах цивілізаційного розмежування на Сході Європи. – К., 2008.

Бутич І. Два невідомі листи Богдана Хмельницького // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Львів, 1991. – Т. 222.

Бутич І. До історії українсько-трансільванських взаємин (1648–1656 рр.) // Архіви України. – 1966. – № 3.

Бутич І. Лист Богдана Хмельницького до Яна II Казимира // Україна в минулому. – Київ; Львів, 1993. – Вип. 4.

Бутич І. Пам'ятка до історії українського дипломатарію // Український археографічний щорічник. – Київ–Нью-Йорк, 2004. – Вип. 8/9. – Т. 11/12.

Бутич І. Ще до універсалів Богдана Хмельницького за 1656 рік // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Львів, 1994. – Т. 228.

Бухало Г. Історики ПНР про спільну боротьбу українських і польських трудящих проти гнобителів в 1648–1654 рр. // Український історичний журнал. – 1978. – № 9.

Бухало Г. Освободительная война украинского народа 1648–1654 годов в современной польской историографии: Дис. ... канд. ист. наук. – К., 1980.

Бухало Г. Сучасна польська історіографія про возз'єднання України з Росією // Український історичний журнал. – 1976. – № 6.

Буцинский П. О Богдане Хмельницком. – Харьков, 1882.

В 300-ліття Хмельниччини: Збірник під ред. Б. Крупицького. – Мюнхен, 1948.

Варга Б. Украинские казаки на службе Габсбургов в международных военных конфликтах конца XVI – середины XVII в. // Дриновський збірник. – Харків, 2015. – Т. VIII.

Василенко В. Переяславська угода 1654 р. в українській та радянській історіографії середини XIX – початку XX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1995.

Василенко М. З історії устрою Гетьманщини: критичні замітки // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Л., 1912. – Т. 108. – Кн. 2.

Василенко М. Ще до устрою Гетьманщини XVII–XVIII ст.: з приводу заміток М.Є. Слабченка // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Л., 1913. – Т. 116.

Василенко Н. Очерки по истории Западной Руси и Украины. – К., 1916.

Василик А. Українська розвідка // Поріг. – 1993. – № 1-2.

Величенко С. Володарі і козаки: замітки до проблеми історичної легітимності і тяглости в українській історіографії XVII–XVIII ст. // Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. – К., 1992. – Т. I.

Величенко С. Політичні та соціальні ідеї на Україні у 1550–1648 рр. // Політичні та соціальні ідеї на Україні у 1550–1648 рр. – К., 1989.

Величко С. Літопис: У 2 т. – К., 1991.

Верба І. В. Ідея спадковості влади в Українській козацькій державі (друга половина XVII–XVIII ст.) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Республіканських історичних читань). – К., 1991.

Вердум Ульріх фон. Щоденник // Жовтень. – 1983. – № 10.

Веселаго В. Принципи економічної політики Богдана Хмельницького // Нариси з історії економічної думки на Україні. – К., 1956.

Веселаго В. Экономическая политика Богдана Хмельницкого (1648–1657): Дис. ... канд. экон. наук. – К., 1955.

Вечерський В. Гетьманські столиці України. – К., 2008.

Вивід прав України. – Львів, 1991.

Виговський І. «Я отримав наказ від папи римського...»: Дипломатична протидія Ватикану Визвольній війні українського народу 1648–1654 рр. і возз'єднанню України з Росією // Київ. – 1983. – № 3.

Виговський І. Донесення посла Франції з Польщі за 1648–1649 рр. як джерело до історії Визвольної війни українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького // Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура: Збірник наукових праць. – К., 1986.

Визвольна війна 1648–1654 рр. і возз'єднання України з Росією. – К., 1954.

Викторовський П. Западно-русские дворянские фамилии, отпавшие от православия в конце XVI и XVII вв. – К., 1912. – Вып. 1.

Винар Л. Козацька Україна: Вибрані праці. – Київ–Львів–Нью-Йорк – Лондон, 2003.

Винар Л. Наукова творчість проф. д-ра Олександра Оглоблина // Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина. – Нью-Йорк, 1977.

Винар Л. Питання походження полковника Максима Кривоноса // Український історик. – 1971. – № 3-4.

Винар Л. Силуети епох: Дмитро Вишневецький, Михайло Грушевський: Історичні розвідки. – Дрогобич, 1992.

Вирський Д. «Дискурс» про козаків (характеристика українського козацтва в річпосполитській історіографії останньої третини XVI – середини XVII ст.). – К., 2005.

Вирський Д. Станіслав Оріховський-роксолан як історик та політичний мислитель. – Кременчук, 2001.

Вирський Д. Стріла «натягнутого лука»: Україна в Речі Посполитій (1505–1795) // Соціополітичний простір ранньомодерної України: Історичні нариси. – К., 2018.

Власовський І. Нарис історії української православної церкви. – Т. I: (X–XVII ст.). – К., 1998.

Вовк О.Б. Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія // Архіви України. – 2010. – № 3.

Возняк М. До питання про походження Богдана Хмельницького // 300 років возз'єднання України з Росією: Науковий збірник Львівського університету. – Львів, 1954.

Воллис В. Очерк истории Ахтырского слободского казачьего полка (XVII–XVIII вв.). – Харьков, 2007.

Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. — Вид. 2-е, доп. – К., 1995.

Ворончук І. Шляхетський двір, його слуги та челядь // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2004. – Вип. 4.

Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. – М., 1953.

Востоков А. Первые сношения Богдана Хмельницкого с Москвой // Киевская старина. – 1887. – Т. XVIII.

Гадяцька унія 1658 року. – К., 2008.

Газін В. Гетьман Павло Тетеря. Соціально-політичний портрет. – Кам'янець-Подільський, 2007.

Газін В. Політична програма гетьмана П. Тетері // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – Вип. 7. – К., 2000.

Газін В. Причини руїни Української козацької держави у другій половині XVII ст. // Український історичний збірник. – Вип. 1. – К., 1997.

Газін В. Участь січовиків у подіях Чорної Ради 1663 р. // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури / Матеріали міжн. наук.-практ. конф. – Запоріжжя, 1994. – Т. 1.

Газін В. Чорна рада 1663 року: підготовка та наслідки для Української держави // Наукові праці історичного факультету. – Кам'янець-Подільський, 1996. – Т. 2.

Галактионов І. Из истории русско-польского сближения в 50–60-х годах XVII в. (Андрусовское перемирие 1667 года). – Саратов, 1960.

Галь Б. Система фінансового управління Гетьманщиною з часів Данила Апостола (1727–1734) // Гетьман Данило Апостол, його роль і місце в історії України / Матеріали наукових читань (Полтава–Великі Сорочинці; 4 лютого 2005 р.). – Полтава, 2005.

Гамрецький М. Боротьба трудящих Волині проти гніту панської Польщі в 1648–1654 рр. // Наукові записки Київського університету. – 1954. – Т. 13. – Вип. 1.

Ганновер Н. Богдан Хмельницький. – Лейпциг, 1883.

Гарасимчук В. Матеріали до історії козащини XVII віку // Василь Гарасимчук: життя і творчість (1880–1994). – Львів, 1994.

Гвоздик-Пріцак Л. Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке. – К., 1999.

Гвоздик-Пріцак Л. Из досліджень про державу Богдана Хмельницького 1648–1657 рр.: Статті і матеріали. – Харків, 2003.

Гвоздик-Пріцак Л. Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького 1648–1657 рр. – Харків, 2003.

Гебеи Ш. Дипломатические сношения между Трансильванским княжеством и Запорожским Войском в 1648 году // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2005. – Вип. 5.

Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – 1909. – Т. 87.

Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 р. // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Львів, 1913. – Т. 113.

Гербільський Г. Західноукраїнські землі в роки Визвольної війни і возз'єднання України з Росією (1648–1654) // 300 років возз'єднання України з Росією: Науковий збірник Львівського університету. – Львів, 1954.

Герье В. Борьба за польский престол в 1733 г. – М., 1862.

Гирич І. Між політикою та історією. Переяслав і українська суспільно-політична думка XIX – початку XX ст. // Молода нація. Альманах. – К., 2003. – № 3.

Гой П. Дипломатичні стосунки України з Московщиною, 1648–1651. – Львів, 1996.

Голенченко Г. «Шляхетская демократия» в Великом княжестве Литовском XVI–XVIII вв. // Беларусь и Россия: общества и государства. – Минск, 1998. – Вып. 2.

Голобуцький В. Дипломатическая история Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – К., 1962.

Голобуцький В. Запорожская Сечь // Вопросы истории. – 1970. – № 12.

Голобуцький В. Походы Богдана Хмельницкого в 1648–1654 гг. // Военно-исторический журнал. – 1973. – № 2.

Голобуцький В. Богдан Хмельницький – великий син українського народу. – К., 1954.

Голобуцький В. Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період. – К., 1970.

Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К., 1994.

Голобуцький В. Про одну легенду з історії України XVII ст. // Український історичний журнал. – 1985. – № 9.

Голобуцький В. Про політичну діяльність Богдана Хмельницького напередодні і на початку Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. // 300 років возз'єднання України з Росією: Науковий збірник Чернівецького університету. – Львів, 1954.

Голобуцький В. Про цехове ремесло і зародження капіталістичного виробництва в XVI – першій половині XVII ст. в Україні // Вісник АН УРСР. – К., 1958.

Голобуцький В. Соціально-економічна політика гетьманської адміністрації (1648–1657 рр.) // Український історичний журнал. – 1979. – № 1.

Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт исторического исследования). – Киев, 1883. – Т. 1.

Гончарук Т. Гетьман Д.Апостол та спроби організації міжнародної транзитної торгівлі через землі Наддніпрянщини // Гетьман Д. Апостол його роль і місце в історії України / Матеріали наукових читань (Полтава–Великі Сорочинці, 4 лютого 2005 року). – Полтава, 2005.

Горбачевский Н. Археографический календарь на две тысячи лет (325–2324) и на семьсот сорок два года (1583–2324) по григорианскому численю. – Вильно, 1869.

Горішній П. Охоронні археологічні дослідження в Чигирині й Суботіві // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина / Матеріали міжнародної наукової конференції. – К., 1993. – Вип. 1.

Горобець В. Украинско-российские отношения и политико-правовой статус Гетманщины (вторая половина XVII – первая четверть XVIII века) // Россия – Украина: история взаимоотношений. – М., 1997.

Горобець В. Білорусь козацька. Полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655–1659). – К., 1998.

Горобець В. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. – К., 1995.

Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. – К., 2009.

Горобець В. «Волимо царя східного...»: Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К., 2007.

Горобець В. Гадацька угода 1658 року у контексті міжнародних відносин // Київська старовина. – 1999. – № 1.

Горобець В. Гетьман Руїни. Іван Брюховецький та Москва. – К., 2017.

Горобець В. До питання про еволюцію гетьманської влади в Україні у першій третині XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1993. – № 2-3.

Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Московією та Варшавою, 1654–1665. – К., 2000.

Горобець В. Запорозький кіш в політичній структурі козацької України (друга половина XVII – початок XVIII ст.) // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній свідомості / Матеріали міжнародної наукової конференції. – К. – Запоріжжя, 1997.

Горобець В. Засади політичних систем та інституційні моделі Гетьманщини, Запорозької Січі, Слобожанщини та Правобережної України // Історія української культури: У 5 т. – Т. 3. – К., 2003.

Горобець В. Зірки та терени Козацької революції. Історія звитяг і поразок. – Харків, 2017.

Горобець В. Князі і гетьмани усієї Русі. «Через шаблю маєм право». Злети і падіння козацької держави, 1648–1783 роки. – Харків, 2016.

Горобець В. Козацький гетьманат у соціополітичній структурі Речі Посполитої: проект устrojової моделі гетьмана Павла Тетері з року 1664 // Молода нація. Альманах. – 2000. – № 1.

Горобець В. Конфлікт і влада в ранньомодерній Україні. Сотник новгород-сіверський проти гетьмана Війська Запорозького, 1715–1722. – К., 2016.

Горобець В. Малоросійська колегія та реформа державного устрою України: 1722–1727 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1993.

Горобець В. Між Кам'янцем і Озерною: українська зовнішня політика другої половини 1655 року в контексті геополітичних перегрупувань у Центрально-Східній Європі // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII ст. – К., 2000.

Горобець В. Московська політика Богдана Хмельницького: дипломатична риторика та політична практика // Український історичний журнал. – 1995. – № 4.

Горобець В. «... Нам згідно звичаю давнього нашого, того гетьмана обрати, кого все Військо любить». Елекційні змагання на Лівобережній Україні початку 60-х рр. XVII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 4. – К., 2004.

Горобець В. Політичний устрій українських земель другої половини XVII–XVIII століть: Гетьманщина, Запорожжя, Слобожанщина, Правобережна Україна (спроба структурно-функціонального аналізу). – К., 2000.

Горобець В. Прибуткове суддівське ремесло: «вина панська» і «вина врядова» у судочинстві Гетьманату // Соціум. Альманах соціальної історії. – № 7. – К., 2007.

Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. – К., 1998.

Горобець В. Світанок Української держави. Люди, соціум, влада, порядки, традиції. – Харків, 2017.

Горобець В. Судова реформа в Україні 1722–1727 рр.: передумови, альтернатива, результати // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Других Всеукраїнських історичних читань). – Вип. 2. – Черкаси, 1992.

Горобець В. Українська зовнішня політика напередодні та в часи війни з Російською державою (1657–1659 рр.) // «Істину встановлює суд історії»: Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. – Т. 2. – К., 2004.

Горошко С. Дрижипільська битва: крок до руїни // Київська старовина. – 2000. – № 5.

Грабовецький В. День перший і останній // Жовтень. – 1982. – № 7.

Грабовецький В. Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648–1654 рр. – К., 1972.

Грабовецький В. Страта Івана Підкови у Львові // Жовтень. – 1966. – № 6.

Грабовецький В. Щоб навіки єдині були // Жовтень. – 1979. – № 1.

Грабовецький В., Гавриленко В. Невідомий універсал і найдавніша козацька печатка гетьмана Григорія Лободи з 1595 р. // Середні віки на Україні. – К., 1971. – Вип. 1.

Григор'єва Т. Якості та функції дипломата у ранньомодерний період в уявленнях теоретиків та у практичних інструкціях послам з Речі Посполитої до Османської імперії в XVII ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. – Вип. 4. – К., 2004.

Гриценко І. Із історії антифеодальної боротьби селянських мас Лівобережної України під час Визвольної війни 1648–1654 рр. // 300 років возз'єднання України з Росією: Науковий збірник Чернівецького університету. – Львів, 1954.

Гриценко О. Архетипальний володар (Богдан Хмельницький) // Герої та знаменитості в українській культурі. – К., 1999.

Гришко В. До суспільної структури Хмельниччини // В 300-ліття Хмельниччини: Збірник. – Мюнхен, 1948.

Гриценко І. Із історії антифеодальної боротьби селянських мас Лівобережної України під час Визвольної війни 1648–1654 рр. // 300 років возз'єднання України з Росією: Науковий збірник Чернівецького університету. – Львів, 1954.

Гром В. Початковий етап Хмельниччини у висвітленні української зарубіжної історіографії // Українська козацька держжава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань). – Київ–Черкаси, 1994.

Гроссман Ю. Черты феодального землевладения в Русском и Белзском воеводствах XVI–XVII вв. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1964. – Кишинев, 1966.

Грушевський М. Очерк истории украинского народа. – СПб., 1906.

Грушевський М. 250 літ // Вивід прав України: Документи і матеріали з історії української політичної думки. – Нью-Йорк, 1964.

Грушевський М. До історії Переяславської ради 1654 року // Український історик. – 2002. – № 1-4.

- Грушевський М. С.* З історії релігійної думки на Україні. – К., 1992.
- Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. VII. – К., 1995; Т. VIII. – Ч. 2. – К., 1995; Т. VIII. – Ч. 3. – К., 1995; Т. IX. – Ч. 1. – К., 1996; Т. IX. – Ч. 2. – К., 1997; Т. X. – К., 1998.
- Грушевський М.* Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці // Жовтень. – 1989. – № 1-4.
- Грушевський М.* На порозі нової України: Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк–Київ–Торонто–Мюнхен, 1992.
- Грушевський М.* На українські теми: «Мазепинство» і «Богданівство» // Київська старовина. – 1995. – № 6.
- Грушевський М.* Пересування культурно-національного центру на схід: козащина як чергова рушійна сила національного українського активу // Український історик. – 1991–1992. – Т. 28-29.
- Грушевський М.* Переяславська умова України з Московією 1654 року. – К., 1917.
- Грушевський М.* Про старі часи на Україні. – СПб., 1907.
- Грушевський М.* Український рух на Схід: Розселення за Московською границею до 1648 р. // Україна. – К., 1914. – Кн. 1.
- Грушевський М.* Хмельницький і Хмельщина // Розвідки й матеріали до історії України-Руси. – Львів, 1900. – Т. 3.
- Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991.
- Грушевський М., Левицький О.* Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси XVI–XVIII ст. – Львів, 1900.
- Гудзяк Б.* Криза і реформа. Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. – Львів, 2000.
- Гуляй А.* Документи з історії українсько-російських відносин другої половини XVII ст. // Київська старовина. – 1993. – № 3.
- Гурбик А.* Антон Жданович // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. – Кн. 1. – К., 1998.
- Гурбик А.* Антон Жданович: політик, дипломат, полководець // Богдан Хмельницький та його доба (матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана). – К., 1996.
- Гурбик А.* Запорізька Січ і формування органів суду в українській державі // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку / Матеріали республіканських історичних читань. – К., 1991.
- Гурбик А.* Київський полковник Антон Жданович // Український історичний журнал. – 1998. – № 3-4.

Гурбик А. Місцеве самоврядування в суспільній практиці // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: Нариси з історії ментальності. – К., 2001.

Гурбик А. Міське самоврядування та самоврядні засади сільських громад // Історія української культури: У 5 т. – Т. 3. – К., 2003.

Гурбик А. Основні етапи та наслідки походу українських військ в Польщу 1657 р. // Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України: Науковий збірник на пошану докт. іст. наук, професора В. Степанкова. – К., 2007.

Гурбик А. Похід військ Раднотської коаліції на Варшаву та повернення в Україну (1657 р.) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2006. – Вип. 6.

Гурбик А. Правові відносини та судочинство в Запорозькій Січі // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина / Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 500-річчю козацтва (Київ–Дніпропетровськ, 1317 травня 1991). – К., 1993. – Вип. 1.

Гурбик А. Правові уявлення та народна правосвідомість // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. – К., 2001.

Гурбик А. Раднотський зовнішньополітичний курс гетьмана України Богдана Хмельницького (1656–1657) // Український історичний журнал. – 2008. – № 5.

Гурбик А. Сподвижник Богдана Хмельницького Антон Жданович // Доба Богдана Хмельницького: Збірник наукових праць. – К., 1995.

Гурбик А. Україна в умовах Раднотської системи: похід української армії на Краків (1657 р.) // Україна і Польща: стратегічне партнерство на зламі тисячоліть. – К., 2001.

Гурбик А. Україна і Трансільванське князівство в умовах війни Раднотської коаліції (1656–1657) // Україна–Угорщина: спільне минуле та сьогодення. Матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 14–16.IV.2005). – К., 2006.

Гурбик А. Українська армія у війні коаліційних сил проти Речі Посполитої (1656–1657) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К., 2000. – Вип. 7.

Гурбик А. Українське військо у війні Раднотської коаліції проти Польщі: від Кракова до Бреста // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2005. – Вип. 5.

Гурбик А. Український Гетьманат в умовах Віленсько-Раднотської системи міжнародних відносин 50-х років XVII ст.: історіографічний

аспект проблеми // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2008. – Вип. 8.

Гурбик А. Українсько-російські військово-політичні відносини в період Раднотської системи (1656–1657 рр.) // «Істину встановлює суд історії»: Збірник на пошану Ф.П. Шевченка. – К., 2004. – Т. 2.

Гуржій О. Витоки формування ринку вільнонайманої праці в Україні. – К., 2014.

Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський і запорожці (1708–1722 рр.) // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури / Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Запоріжжя, 1994. – Т. 1.

Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. – К., 1998.

Гуржій О. Гетьманська влада в Українській козацькій державі першої чверті XVIII ст. (на прикладі діяльності І. Скоропадського): Дис. ... докт. іст. наук. – К., 1999.

Гуржій О. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII–XVIII ст.). – К., 1994.

Гуржій О. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної, Слобідської та Південної України // Історія українського селянства: Нариси в 2 т. – К., 2006. – Т. 1.

Гуржій О. Заїмка землі й вільні військові села та містечка в загальному розвитку аграрних відносин на Лівобережній Україні (друга половина XVII – перша половина XVIII ст.) // Історія та історіографія України. – К., 1985.

Гуржій О. Податне населення України XVII–XVIII ст.: нариси з історії та статистики. – К., 2009.

Гуржій О. Політико-адміністративне й територіальне реформування Гетьманщини у XVIII ст.: причини, перебіг, наслідки. – К., 2015.

Гуржій О. Право в Українській козацькій державі (друга половина XVII–XVIII ст.). – К., 1994.

Гуржій О. Про особливості українсько-російських взаємовідносин у середині XVII ст. (1654–1657 рр.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 10.

Гуржій О. Про характер земельної власності та землеволодіння на Україні доби пізнього феодалізму // Історичні дослідження: Вітчизняна історія. – К., 1986. – Вип. 12.

Гуржій О. Проблеми формування південних губерній Російської імперії в політиці Катерини II. – К., 2017.

Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. – К., 1996.

Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII ст.: територіальні межі та населення. – К., 1992.

Гуржій О. Українське селянство в часи соціокультурних трансформацій в другій половині XVII–XVIII ст. // Історія українського селянства. – Т. 1.

Гуржій О., Коляда І., Милько В. Іван Скоропадський. – Харків, 2014.

Гуржій О., Корнієнко В. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. – К., 2004.

Гуржій О., Орлик В. Оподаткування сільського населення України (XVII – середина XIX ст.). – Черкаси, 2011.

Гуржій О., Ресет О., Шапошнікова Н. Нариси з історії розвитку виробничих відносин і торгівлі в Україні другої половини XVII – початку XX ст. – К., 2018.

Гуржій О., Чухліб Т. Гетьманська Україна. 1676–1764. – К., 2016.

Гуржій О., Чухліб Т. Історія козацтва. Держава – військо – битви. – К., 2015.

Гуслистий К. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття (60-ті роки XVI – 30-ті роки XVII ст.) // Нариси з історії України. – К., 1941. – Вип. 1.

Даденков М. Школи на Україні в XVI–XVII століттях у боротьбі за зміцнення культурних зв'язків з Росією // Доповіді наукової сесії Київського педагогічного інституту, присвяченої 300-річчю возз'єднання України з Росією. – К., 1954.

Дан О. Козацтво Брацлавщини у боротьбі за свободу і незалежність (1648–1676 рр.). – К., 2004.

Дашкевич Я. Клан Хмельницького – легенда чи дійсність? // Україна в минулому. – К.–Львів, 1992. – Вип. 2.

Дашкевич Я. Козацтво на Великому кордоні // Український історичний журнал. – 1990. – № 12.

Дашкевич Я. Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. – К., 1994.

Дашкевич Я. Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України. Націогенез – національне відродження – національна свідомість українців на зламі XVI–XVII ст. // Наука і культура. – К., 1993. – Вип. 26-27.

Дашкевич Я. Протурецька орієнтація XVI–XVIII ст. в Україні та міжнародні відносини // Україна – Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє. – К., 2004.

Дашкевич Я. Україна і Туреччина: Дослідження взаємовідносин XV–XVIII ст. // Проблеми української історичної медієвістики. – К., 1990.

Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XVI–XVII ст.) // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – 1991. – Т. 222.

Дашкевич Я. Ясир з України (XV – перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема // Український археографічний збірник. – К., 1993. – Т. 5.

Дегтярев А.К., Черноус В.В. Конфессиональный раскол как инструмент отчуждения в российско-украинских отношениях // Наука. Искусство. Культура. – 2016. – Вып. 1 (9).

Держава, суспільство і Церква в Україні у XVII ст. / Матеріали II «Берестейських читань». Львів–Дніпропетровськ–Київ, 1–6 лютого 1996 р. – Львів, 1996.

Деркач А. Глухів – гетьманська столиця. – К., 2000.

Джеджула Ю. Таємна дипломатія Богдана Хмельницького // Політика і час. – 1993. – № 10-12; 1994. – № 1-7.

Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / Упоряд.: о. Юрій Мицик. – К., 2012–2014. – Т. 1-3.

Джиджора І. До історії Генеральної військової канцелярії // Всеукраїнська Академія Наук. Історична секція. – 1930. – Т. 36. – С. 110–118.

Джиджора І. Економічна політика російського правительства проти України в 1710–1730 рр. // Всеукраїнська Академія Наук. Історична секція. – 1930. – Т. 36.

Дзира Я. Українська історіографія другої половини XVII – початку XVIII ст. та перекази про Богдана Хмельницького // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1968. – Вип. 1.

Дзюба Е. Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским: Вторая половина XVI – первая половина XVII вв. – К., 1987.

Дзюба Е. Роль просвещения в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским (вторая половина XVI – первая половина XVII в.): Дисс. ... канд. ист. наук. – К., 1983.

Дмитрачков П.В. В составе Речи Посполитой: из истории развития государственности на белорусских землях (вторая половина XVI – XVIII вв.) // *Беларуская думка.* – 2009. – № 7.

Дмитриев М. Православие и реформация. Реформационные движения в восточнославянских землях Речи Посполитой во второй половине XVII в. – М., 1990.

Дмитриев М., Флоря Б., Яковенко С. Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI – начале XVII в. – Ч. 1: Исторические причины. – М., 1996.

Дневник генерала Патрика Гордона, веденный им во время его шведской и польской службы от 1655 до 1661 г. и во время его пребывания в России от 1661 до 1699 гг. // *Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском ун-те.* – М., 1891. – Кн. IV.

Дневник Симеона Окольского // *Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси.* – К., 1896. – Вып. 2.

Дневник Эриха Ляссоты // *Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси.* – К., 1890. – Вып. 1.

До 400-річчя з дня народження Богдана Хмельницького: Збірник статей. – Дніпропетровськ, 1994.

Доба Богдана Хмельницького: Збірник наукових праць. – К., 1995.

Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) / Упоряд. І. Крип'якевич та І. Бутич. – К., 1961.

Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги. – К., 2016.

Документи об Освободительной войне украинского народа 1648–1854 гг. – К., 1965.

Документы эпохи Богдана Хмельницкого, 1656–1657 гг. // *Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России.* – К., 1911. – Вып. 1.

Документы, объясняющие историю Западно-Русского края и его отношения к России и к Польше. – СПб., 1865.

Домет О. Українсько-бранденбурзькі політичні зносини в XVII ст. // *Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка.* – Львів, 1931. – Т. CLI.

Донцов Д. Дух нашої давнини. – 2-ге вид. – Дрогобич, 1991.

Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. – К., 1991.

Дополнения к актам историческим, относящимся к России: Собраны в иностранных архивах и библиотеках и изданы Археографической комиссией. – СПб., 1848.

Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985.

Дорошенко Д. Нарис історії України: У 2 т. – Мюнхен, 1966; Вид. 2-е. – Львів, 1993.

Драгоманів М. Козаки. – Львів, 1906.

Драгоманов М.П. Вибране. – К., 1991.

Дубровський В. Богдан Хмельницький і Туреччина // Український історик. – 1975. – № 3-4.

Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959.

Еврейские хроники XVII столетия (Эпоха «хмельниччины») / Исследование, перевод и комментарии С.Я. Борового. – Москва–Иерусалим, 1997.

Економічна історія України і світу / За ред. Б. Лановика. – К., 2004.

Економічна історія України. Історико-економічне дослідження в двох томах. – Т. 1. – К., 2011.

Ермоленко А. Украинско-молдавские отношения в годы Освободительной войны украинского народа (1648–1654 гг.) // Воссоединение Украины с Россией: Сборник статей. – К., 1954.

Ефименко А. История украинского народа. – К., 1990.

Ефименко А. Южнорусские братства // Южная Русь. – Т. 1. – СПб., 1905.

Ермоленко О. Відносини України з Молдавією в період визвольної війни українського народу (1648–1654 рр.) // Наукові записки Інституту історії України. – К., 1952. – Кн. 4.

Єдлінська У. Спостереження над мовою першого листа Богдана Хмельницького до московського царя Олексія Михайловича // Віковічна дружба народів-братів. – К., 1954.

Єрмолаєв В., Козаченко А. Органи влади і управління Української держави (друга половина XVII–XVIII ст.). – Харків, 2002.

Єршов А. До історії грошової лічби й монети на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. // Записки історичної секції ВУАН. – К., 1929. – Т. 32.

Жебокрицький В. Міжнародна обстановка напередодні Визвольної війни українського народу проти шляхетської Польщі // Наукові записки Київського університету. – К., 1954. – Т. 13. – Вип. 1.

Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1898. – Т. 4; 1901. – Т. 5; 1908. – Т. 8; 1911. – Т. 12; 1913. – Т. 6; 1924. – Т. 16.

Жукович П. Борьба против унии на современных ей литовско-польских сеймах (1595–1600). – СПб., 1897.

Жукович П. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (с 1609 г.). – СПб., 1903. – Вып. 1; 1906. – Вып. 3; 1912. – Вып. 6.

Жуковський А. Петро Могила й питання єдності церков. – К., 1997.

Журко О. Люблінська унія в історичних землях Волино-Подільського краю: спогади про майбутнє // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: Збірник наукових праць. – Хмельницький, 1999.

Журко О. Острозька Русь – правова держава європейського відродження // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження: Науковий збірник. – Хмельницький, 1995.

Журко О. Поділля в добу милосердя: братський рух // Пилявецька битва 1648 року в історії України / Матеріали науково-практичної конференції. – Стара Синява, 1995.

Заборовский Л. Борьба русской и польской дипломатии и позиция Османской империи в 1653–1654 гг. // Освободительные движения на Балканах. – М., 1978.

Заборовский Л. Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа (1655–1656 гг.): Документы, исследования. – М., 1994.

Заборовский Л. Канун и начало русско-польской войны и позиция государств Юго-Восточной Европы (50-е годы XVII в.) // Карпато-Дунайские земли в средние века. – Кишинев, 1975.

Заборовский Л. Католики, православные, униаты. Проблемы религии в русско-польско-украинских отношениях конца 40-х – 80-х гг. XVII в.: Документы. Исследования. — Ч. 1: Источники времени гетманства Б.М. Хмельницкого. – М., 1998.

Заборовский Л. Начало русско-польской войны и дипломатические контакты России с Австрией, Бранденбургом и другими европейскими державами (конец 1653 – январь 1655 г.) // Исследования по славяно-германским отношениям. – М., 1971.

Заборовский Л. Переяславская рада и московские соглашения 1654 года: проблемы исследования // Россия – Украина: история взаимоотношений. – М., 1997.

Заборовский Л. Порта, Крымское ханство и государства Центральной и Восточной Европы в 1648–1654 гг. // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVIII в. – М., 1998.

Заборовский Л. Последний шанс умиротворения: переговоры Б.А. Репнина во Львове 1653 г. // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII ст. – К., 2000.

Заборовский Л. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. Из истории международных отношений в Восточной и Юго-Восточной Европе. – М., 1981.

Зайцев В., Слабеев І. Україна кінця XVI – першої половини XVII ст. в описах і мемуарах іноземців // Український історичний журнал. – 1961. – № 8.

Замлинский В. Богдан Хмельницкий. – М., 1989.

Замлинський В. Богдан Хмельницький // Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. – К., 1994.

Записки Перепятковича. К вопросу о сношениях Польши с казаками в 1657–1659 гг. – К., 1873.

Заремба С. Слава не вмере, не поляже... // Хотинська війна 1621. – К., 1991.

Заруба В. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. – Дніпропетровськ, 2007.

Заруба В. Охотницьке (наймане) військо на Лівобережній Україні в останній чверті XVII століття // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Т. 225. – Львів, 1993.

Заруба В. Украинское козацкое войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (Последняя четверть XVII в.). – Харьков, 1993.

Заславський І. Між Сходом і Заходом: Нариси з культурно-політичної історії Української Церкви. – Львів, 1994.

Захарчишина П. Писарі й архівісти земських і гродських канцелярій на західно-українських землях у XV–XVIII ст. // Архіви України. – 1969. – № 1.

Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі від найдавніших часів до наших днів. – Львів, 2002.

Зема В.Є. Київська митрополія перед викликами Ренесансу і Реформації. – К., 2019.

Зеркаль С. Руїна козацько-селянської України в 1648 – 1764 – 1802 роках. – Новий Йорк, 1968.

Зибер Н. Еще о братствах // Слово. – 1881. – № 1.

Іванов Д.ІІ. Речь Посполитая в планах московских политиков накануне Виленских переговоров 1656 года (из истории международного кризиса в Восточной Европе середины XVII в.) // Славяноведение. – 2002. – № 2.

Исаевич Я. К вопросу об экономических взаимоотношениях между городом и деревней и их влияние на развитие городов Прикарпатья в XVI–XVIII вв. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1960. – К., 1962.

Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII в.: Документы и материалы: В 3 т. – М., 1965. – Т. 1; 1968. – Т. 2.

История внешней политики России, конец XV–XVII в. – М., 1999.

Иванцов І. Повстання українського народу проти шляхетської Польщі 1635–1638 рр. – К., 2002.

Ляріон, митрополит. Наслідки Берестейської унії в буденному житті народу // Віра й Культура. – Ч. 8 (22). – 1956.

Ляріон. Українська Церква за час Руїни. – Вінніпег, 1956.

Інкін В. Исторична оцінка панщинно-фільваркової системи феодалного господарства Польщі // Проблеми слов'язнознавства: Республіканський міжвідомчий збірник. – Львів, 1985. – Вип. 26.

Исаевич Я. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII ст. – К., 1966.

Исаевич Я. Україна давня і нова: народ, релігія, культура. – Львів, 2002.

Ісіченко І. Історія Христової Церкви в Україні. — Вид. 3-є, випр. і доп. – К., 2008.

Історичні пісні. – К., 1961.

Історія державної служби в Україні: У 5 т. – Т. 1. – К., 2009.

Історія Запорозької Січі. – К., 2015.

Історія Русів. – К., 1991.

Історія України в документах і матеріалах. – К., 1941. – Т. 3.

Історія України в особах. IX–XVIII ст. – К., 1993.

Історія України. – Уфа, 1943. – Т. 1.

Історія України: Передкапіталістична доба. – К., 1932.

Історія українського війська. — 4-е вид., змінене й доп. – Львів, 1992.

Історія українського козацтва: Нариси у 2-х т. – К., 2006–2007; 2-е вид. – К., 2010–2011.

Історія Української держави. Гетьманат ранньомодерної доби. – К., 2018.

Історія Української культури: У 5 т. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століть. – К., 2001.

Історія української культури: У 5 т. – Т. 3: Українська культура другої половини XVII–XVIII ст. – К., 2003.

Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3-х кн. – Кн. 3. – К., 1994.

Кальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.). – К., 2001.

Каманин И. Битва казаков с поляками под м. Берестечком в июне 1651 г. (с 2-мя планами и 4-мя снимками). – К., 1910.

Каманин И. Главные моменты в истории развития южно-русского письма в XV–XVIII вв. // Палеографический изборник.— К., 1899. – Вып. 1.

Каманин И. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1894. – Кн. 8.

Каманин И. К подробностям о начале войн Богдана Хмельницкого. – К., 1905.

Каманин И. Материалы к «Очерку гетманства Петра Сагайдачного» // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. – К., 1901. – Кн. 15.

Каманин И. Положение и взаимные отношения сословий Южной Руси накануне войн Богдана Хмельницкого как причина этих войн. – К., 1914.

Каманин И. Участие южно-русского населения в восстании Богдана Хмельницкого // Архив Юго-Западной России. – К., 1914. – Т. 4. – Ч. 3.

Каменецкая хроника // Османская империя в первой четверти XVII века: Сборник документов и материалов. – М., 1984.

Капраль М. Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини). – К., 2003.

Карпов Г. В защиту Богдана Хмельницкого. – М., 1890.

Карпов Г. Критический обзор разработки главных русских источников до истории Малороссии относящихся за время: 8-е января 1654–30-е мая 1672 года. – М., 1870.

Карпов Г. Начало исторической деятельности Богдана Хмельницкого. – М., 1873.

Касименко О. До питання про місце народження Богдана Хмельницького // Вісник Академії наук УРСР. – К., 1954. – № 3.

Касименко О. Російсько-українські взаємовідносини 1648 – початку 1651 р. – К., 1955.

Каспрук А. Богдан Хмельницький у творчості І. Франка // Радянське літературознавство. – 1978. – № 12.

Катаева И. Богдан Хмельницкий, гетман Малороссии. – М., 1901.

Каховский В. Опыт изучения войн Богдана Хмельницкого. – Белая Церковь, 1862.

Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. – Перемишль–Львів, 1996.

Кашуба М.Ф. Реформаційні ідеї в діяльності братств на Україні (XVI–XVII ст.) // Секуляризація духовного життя на Україні в епоху гуманізму і Реформації. – К., 1991.

Кику И. Положение и антифеодалная борьба крестьян Волыни в 30–40-х годах XVII в. (На материалах волыньских актовых книг): Дис. ... канд. ист. наук. – Днепропетровск, 1984.

Кириченко М. Соціально-політичний устрій Запорозжя XVIII ст. – Харків, 1931.

Килессо С. Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю. – К., 2000.

Килессо С. Будинок Богдана Хмельницького в Суботіві // Український історичний журнал. – 1972. – № 7.

Килессо С. Усипальня Богдана Хмельницького // Пам'ятки України. – 1979. – № 1.

Кісь Я. Промисловість Львова у період феодалізму (XIII–XIX ст.). – Львів, 1968.

Кісь Я. Участь міст західноукраїнських земель у Визвольній війні українського народу (1648–1654 рр.) // Питання історії СРСР. – Львів, 1957. – № 7.

Клименко П. Місто й територія на Україні за Гетьманщини (1654–1767 рр.) // Записки історико-філологічного відділу УАН. – К., 1926. – Кн. 7-8.

Клименко П. Цехи на Україні. – К., 1929.

Кобзарева Е. Дипломатическая борьба России за выход к Балтийскому морю в 1655–1661 гг. – М., 1993.

Ковалевский П. История Малороссии. – СПб., 1912.

Коваленко О. Павло Полуботок // Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. – К., 1994.

Коваленко С. Опис козацької України 1649 року: Довідник. – К., 2004.

Ковальский Н., Мыцык Ю. Анализ архивных источников по истории Украины XVI–XVII вв. – Днепропетровск, 1984.

Ковальский Н., Мыцык Ю. Анализ отечественных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – Днепропетровск, 1986.

Ковальський Н., Мыцык Ю. Методические указания к изучению курса «Источниковедение истории СССР». – Днепропетровск, 1984.

Ковальський М. Політичні зв'язки західноукраїнських земель з Російською державою в другій половині XVII ст. (від Визвольної війни українського народу до кінця XVII ст.) // Наукові записки Львівського університету. – Серія історична. – Львів, 1957. – Вип. 6.

Ковальський М. Проблеми джерелознавства історії українського козацтва // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина / Матеріали міжнародної наукової конференції: У 3 вип. – К., 1993. – Вип. 1.

Когтянц К. Ім'я гетьмана Хмельницького: спроба релігійнознавчого аналізу // До 400-річчя з дня народження Богдана Хмельницького: Зб. статей. – Дніпропетровськ, 1994.

Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004.

Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів / Матеріали Другої польсько-української наукової зустрічі. – Львів–Люблін, 1996.

Козацькі Січі (нариси з історії українського козацтва XVI–XIX ст.). – Київ–Запоріжжя, 1998.

Козаченко А. Борьба украинского народа против иноземных поработителей за воссоединение Украины с Россией. – М., 1954.

Козаченко А. Органи державної влади і управління України другої половини XVII ст.: Дис. ... канд. юрид. наук. – Харків, 2001.

Коли земля стогнала, друга половина XVI – перша половина XVII ст. – К., 1995.

Компан О. До питання про заселення України в XVII ст. // Український історичний журнал. – 1960. – № 1.

Компан О. Кипень у «казані історії» // Вітчизна. – 1986. – № 9.

Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. // Історик Олена Компан. Матеріали до біографії / Упорядн. Я. Компан. – К., 2007.

Компан О. Участь міського населення у Визвольній війні українського народу 1648–1654 рр. – К, 1954.

Кононенко В. Модернізація Гетьманщини: проекти козацької адміністрації 1687–1764 рр. – К., 2017.

Конотопська битва 1659 року. – К., 1996.

Кордуба М. Боротьба за польський престіл по смерті Володислава IV // Жерела до історії України-Руси. – 1911. – Т. 12.

Кордуба М. Венецьке посольство до Хмельницького (1650 р.) // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – 1907. – Т. 78.

Кордуба М. Між Замостем та Зборовом (Сторінка зносин Семигроду з Україною і Польщею) // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – 1922. – Т. 133.

Кордуба М. Нові причинки до початків Хмельниччини // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – 1926. – Т. 144–145.

Кордуба М. Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – 1908. – Т. 84.

Корецкий В. Формирование крепостного права и первая крестьянская война в России. – М., 1975.

Корзо М. Украинская и белорусская катехетическая традиция конца XVI–XVIII вв.: становление, эволюция и проблема заимствования. – М., 2007.

Корчмарик Б. Духовні впливи Києва на Московщину в добу гетьманської України. – Львів, 1993.

Костомаров Н. Богдан Хмельницький: В 3 т. — Изд. 4-е, испр. и доп. – СПб., 1884.

Костомаров Н. Гетманство Выговского // Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования. – СПб., 1872. – Т. 2.

Костомаров Н. Гетманство Юрия Хмельницкого // Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования. – СПб., 1872. – Т. 2.

Костомаров Н. Казаки. Исторические монографии и исследования. – М., 1995.

Костомаров Н. Мазепа. – М., 1992.

Костомаров Н. Малороссийский гетман Зиновий-Богдан Хмельницкий // Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. – К., 1989.

Костомаров Н. Несколько слов о памятнике Хмельницкому // Український історичний журнал. – 1992. – № 5.

Костомаров Н. Последние годы Речи Посполитой. – СПб., 1905.

Костомаров Н. Руина // Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования. – СПб., 1905. – Т. 15.

Котляр М. Гроші й грошове господарство // Історія української культури: У 5 т. – Т. 3. – К., 2003.

Котляр М. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – К., 1971.

Котляр М. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. – К., 1981.

Кравець М. Роль Запорізької Січі у визвольній боротьбі українського народу. – Вінниця, 1999.

Красковский А. Борьба против унии в Западной России и единство русского народа в 1648–1668 гг. – Витебск, 1914.

Краткая летопись о войнах поляков с козаками 1646–1656 гг. // Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. – К., 1898. – Т. 1.

Краткое описание Малороссии // Летопись Самовидца. – К., 1878.

Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. – Вид. 2-е, доп. – К., 2004.

Кривошея В. Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків: Білоцерківський полк. – К., 2002.

Кривошея В. Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків: Канівський полк. – К., 2006.

Кривошея В. Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків: Переяславський полк. – К., 2004.

Кривошея В. Національна еліта Гетьманщини: (Персональний склад і генеалогія української старшини. 1648–1782 рр.): У 2 ч. – К., 1998.

Кривошея В. Українська козацька старшина. — Ч. 1: Урядники гетьманської адміністрації. — Вид. 2-е, доп., уточн. і випр. – К., 2005.

Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст.: кордони воєводств у світлі джерел. – К., 1992.

Крип'якевич І. Адміністративний поділ України 1648–1654 рр. // Історичні студії та їх використання. – К., 1966. – Вип. 2.

Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року і відповідь короля Яна Казимира на неї // Україна модерна. – Львів, 1999. – Ч. 2-3.

Крикун М. Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття. – К., 2006.

Крикун М. Населення Подільського воєводства в першій половині XVII ст. // Український історико-географічний збірник. – К., 1971. – Вип. 1.

Крип'якевич І. Богдан Хмельницький – видатний державний діяч і полководець // 300 років возз'єднання України з Росією: Науковий збірник Львівського університету. – Львів, 1954.

Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – К., 1954; Вид. 2-е, випр. і доп. – Львів, 1990.

Крип'якевич І. До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці XVI – на початку XVII ст. // Український історичний журнал. – 1966. – № 2.

Крип'якевич І. Історія України. – Львів, 1990.

Крип'якевич І. Листи Максима Кривоноса // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1965. – № 2.

Крип'якевич І. Монети Б. Хмельницького і П. Дорошенка // Стара Україна. – 1924. – № 1.

Крип'якевич І. Соціально-політичні погляди Богдана Хмельницького (До 300-річчя з дня смерті) // Український історичний журнал. – 1957. – № 1.

Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – 1925. – Т. 138–140; 1926. – Т. 144–145; 1927. – Т. 147; 1931. – Т. 151.

Крип'якевич І. Учитель Богдана Хмельницького (Андрій Гонцель Мокрський) // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Львів, 1922. – Т. 138.

Круглый стол по проблеме терминологии и хронологии истории Украины XVII в. // Украина и соседние государства в XVII веке / Материалы международной конференции. – СПб., 2004.

Крупницький Б. Богдан Хмельницький в світлі української історіографії // Київська старовина. – 1995. – № 6.

Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр.: Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. – Острог, 2002.

Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). – К., 2006.

Кулиш П. История воссоединения Руси. – СПб., 1874–1877. – Т. 1–3.

Кулиш П. Материалы для истории воссоединения Руси. – М., 1877. – Т. 1.

Кулиш П. Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654). – М., 1888. – Т. 1–3.

Кучернюк М. Джерела про російсько-українські політичні зв'язки в роки Визвольної війни українського народу (1648–1654). – Львів, 1980.

Кучернюк М. Підпільний фронт Богдана Хмельницького // Жовтень. – 1978. – № 10.

Кушевич С. Листи зі Львова // Жовтень. – 1980. – № 1–4.

Лазаревский А. Акты по истории монастырского землевладения в Малороссии (1636–1730 гг.) // Чтения в Историческом обществе Несатора-летописца. – К., 1891. – Кн. 5.

Лазаревский А. Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.). – К., 1908.

Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. – К., 1888–1902. – Т. 1-3.

Лазаревский А. Суды в старой Малороссии // Киевская старина. – 1898. – № 7-8.

Лазаревский А. Хмельницкий в представлении Кромвеля // Киевская старина. – 1882. – Т. 1.

Лазаревська К. Матеріали для історії цехів на Лівобережній Україні XVII–XIX вв. // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – Кн. VI. – К., 1925.

Ляхно О.П. Из спостережень над мовою документації канцелярії Богдана Хмельницького // Українська мова в школі. – 1953. – № 6.

Лащенко Х. Реєстри татарських претензій до запорожців як джерело для локалізації запорозьких зимівників // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури / Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Запоріжжя, 1994. – Т. 1.

Левіцький І. Український гетьман Богдан Хмельницький і козачина. – Львів, 1878.

Легкий В. Крестьянство Украины в начальный период освободительной войны 1648–1654 гг. – Львів, 1959.

Ленченко В. Гетьманський двір Богдана Хмельницького в Чигирині за джерелами XVII–XVIII ст. // Архітектурна спадщина України. – К., 1996. – Вип. 3. – Ч. 1.

Ленченко В. Гетьманський замок у Чигирині // Пам'ятки України: історія та культура. – 1994. – № 3/6.

Ленченко В. Гетьманські резиденції. Двори козацької старшини XVII–XVIII ст. // Україна – козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах. – К., 2004.

Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996.

Леп'явко С. Козацькі повстання 1591–1596 років в Україні: Дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1991.

Леп'явко С. С. Наливайко і повстання 1591–1596 рр. у пам'яті сучасників і нащадків // Український історичний журнал. – 1992. – № 2.

Леп'явко С. Повстання С. Косинського (1591–1593 pp.) // Український історичний журнал. – 1994. – № 4, 5.

Леп'явко С. Про природу станових привілеїв українського козацтва // Проблеми української медієвістики. – К., 1990.

Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). – Чернігів, 1999.

Летопись Григория Грабянки. – К., 1854.

Ливанцев К. Сословно-представительная монархия в Польше. – Ленинград, 1968.

Литинський В. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. – Філадельфія, 1980.

Литинський В. Твори: У 6 т. – Т. 2: Україна на переломі 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. – Відень, 1920.

Листи Івана Сірка до українського дипломатарію. – К., 1995.

Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К., 1994. – Т. 1.

Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569–1648) / Пер. з польськ. – К., 2016.

Літопис Самовидця. – К., 1971.

Лойка П.А. Рэалізацыя акта Люблінскага сойма 1569 г. у гістарычнай рэчаіснасці другой паловы XVI – пачатку XVII ст. // Лойка П.А. Выбраныя навуковыя працы ВДУ. – Мінск, 2001.

Лызлов Г. Польско-русские отношения в период Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг.: Дис. ... канд. ист. наук. – К., 1959.

Любащенко В.І. Елементи вільнодумства в ідеології ранньої Реформації на Україні // Секуляризація духовного життя на Україні в епоху гуманізму і Реформації. – К., 1991.

Мазепа І. Підстави нашого відродження: Причини нашої бездержавности. – [Б. м.], 1946.

Макарець О. Боротьба українського народу проти панської Польщі в XVII ст. – К., 1940.

Максимович М. Собрание сочинений. – М., 1876. – Т. 1.

Мальдзіс А. Беларускае ставленне да Люблінскай уніі і інтэграцыйных традыцыяў на працягу XX ст. // Unia lubelska i tradycje integracyjne w Europie srodkowo-wschodniej. – Lublin, 1999.

Мальцев А. Боевое содружество русского, украинского и белорусского народов в борьбе за освобождение Украины и Белоруссии (1654–

1655 г.) // Воссоединение Украины с Россией: Сборник статей. – М., 1954.

Мальчевський О. Полонізація української шляхти (1569–1648 рр.) // Україна в минулому. – Київ–Львів, 1992. – Вип. 1.

Маркевич Н. История Малороссии. – М., 1842. – Т. 1.

Маркина В. Крестьяне Правобережной Украины. Конец XVII – 60-е годы XVIII ст. – К., 1971.

Маркина В. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (социально-экономическое развитие). – К., 1961.

Марочкін В. Антифеодальний і визвольний рух на Україні в першій чверті XVII ст. – К., 1989.

Марочкін В. Чи був Хмельницький під Дюнкерком? (Слідами однієї версії) // Вітчизна. – 1979. – № 5.

Марченко М. Українська історіографія (3 давніх часів до середини XIX ст.). – К., 1959.

Маслак В. Базова термінологія з історії Гетьманщини в сучасній польській та російській історіографії // Історіографічні дослідження в Україні. – 2014. – Вип. 25.

Маслійчук В. Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII – першої третини XVIII ст. – Харків, 2003.

Маслійчук В. Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст. – Харків, 2007.

Матях В. Формування системи політичних цінностей козацької громади та їх укорінення в суспільну свідомість // Історія українського козацтва: Нариси у 2 т. – Т. 1. – К., 2006.

Мацьків В. Нова інтерпретація Хмельниччини // Український історик. – 2001. – Т. 38.

Мацьків Т. Цісарське посольство до Б. Хмельницького в 1657 році // Український історик. – 1973. – № 3-4; 1974. – № 1-3.

Межигорская летопись 1608–1700 // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной России. – К., 1888.

Мезько-Оглоблин О. Переяславський договір 1654. – Нью-Йорк–Острог–Київ–Торонто, 2003.

Мельник Л. Международные отклики на Освободительную войну украинского народа 1648–1654 гг. // Вопросы новой и новейшей истории. – Харьков, 1979. – Вып. 25.

Мельник Л. Політична історія Гетьманщини XVIII ст. у документах і матеріалах. – К., 1997.

Мельниченко В. Торговельні зв'язки між Лівобережною і Правобережною Україною у другій половині XVII ст. // Український історичний журнал. – 1998. – № 1.

Мемуари до історії Південної Русі. – Вип. 2. – Дніпропетровськ, 2006.

Меріме П. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990.

Михайлина П. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569–1654). – К., 1975.

Михайлина П. Положение городского населения Украины и его участие в освободительной борьбе украинского народа (от Люблинской унии 1569 г. до освободительной войны 1648–1654 гг.): Дис. ... д-ра ист. наук. – К., 1981.

Мыцьк Ю. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 годов. – Днепропетровск, 1988.

Мыцьк Ю. Анализ источников по истории освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – Днепропетровск, 1983.

Мыцьк Ю. Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – Днепропетровск, 1985.

Мыцьк Ю. Записки иностранцев как источник по истории Украины (Вторая половина XVI – середина XVII в.). – Днепропетровск, 1981.

Мыцьк Ю. Источники по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг.: Дис. ... докт. ист. наук. – К., 1989.

Мыцьк Ю. Немецкая печатная реляция 1649 г. об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. // Вопросы германской истории. – Днепропетровск, 1980.

Мыцьк Ю. Немецкие «летучие листки» об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. // Вопросы германской истории: Классовая борьба и социальные движения нового и новейшего времени. – Днепропетровск, 1981.

Мыцьк Ю. Новые документы Б. Хмельницкого об антифеодальной борьбе народных масс на Украине и социальной политике гетманской администрации в период Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. // Актуальные проблемы аграрной истории Украины: Сборник научных трудов. – Днепропетровск, 1980.

Мыцьк Ю. Три неизвестных письма Богдана Хмельницкого Адаму Киселю 1649 г. // Советские архивы. – 1982. – № 4.

Мыцьк Ю. Украинские летописи XVII в. – Днепропетровск, 1978.

Мицик Ю. Батозька битва очима автора «Віршованої хроніки» // Пам'ять століть. – 2002. – № 2.

Мицик Ю. Берестецька битва 1651 року очима її учасників // Український історичний журнал. – 2001. – № 2.

Мицик Ю. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військово мистецтво: Збірник статей. – К., 1998.

Мицик Ю. Визвольна війна очима полонених повстанців // Київська старовина. – 1995. – № 4.

Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. – К., 2004.

Мицик Ю. Два публіцистичних трактати про причини Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. на Сіверщині очима полонених повстанців // Сіверянський літопис. – 2000. – № 3.

Мицик Ю. Деякі документи до історії козацтва першої половини XVII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку / Матеріали Шостих Всеукраїнських історичних читань. – Київ–Черкаси, 1997.

Мицик Ю. Джерела до вивчення історії антифеодальної та визвольної боротьби українського народу наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. у фондах ПНР // Архіви України. – 1986. – № 5.

Мицик Ю. Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. – Дніпропетровськ, 1996.

Мицик Ю. Джерела з польських архівосховищ до історії України другої половини XVII ст. // Український археографічний щорічник. – К., 1992. – Вип. 1.

Мицик Ю. Дипломатичне листування Османської імперії як джерело до історії Визвольної війни українського народу середини XVII ст. // Международные отношения и государственные структуры в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европе в IV–XVIII вв. / Матеріали наукової конференції. – Запорожжє, 1993.

Мицик Ю. Дрижипільська битва 1655 р. на сторінках «Віршованої хроніки» // Journal of Ukrainian Studies. [Edmonton]. – Kins, 2005.

Мицик Ю. 3 «Віршованої хроніки» (До 350-ліття Жванецької битви та оборони Буші) // Українська історична наука на сучасному етапі розвитку / II Міжнародний науковий конгрес українських істориків. – Кам'янець-Подільський–Київ–Нью-Йорк–Острог, 2005. – Т. 1.

Мицик Ю. 3 джерел до історії Визвольної війни українського народу середини XVII ст. (До 400-річчя від дня народження Богдана

Хмельницького) // До 400-річчя з дня народження Богдана Хмельницького: Збірник статей. – Дніпропетровськ, 1994.

Мицик Ю. З дипломатичного листування уряду Кримського ханства (друга половина XVI – початок XVIII століть) // ЗНТШ. – Львів, 2000. – Т. 240.

Мицик Ю. З документації гетьмана Петра Дорошенка // На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа: Науковий збірник. – К., 1999.

Мицик Ю. З документів українських гетьманів та полковників доби руїни (за матеріалами польських архівосховищ) // Сіверянський літопис. – 1999. – № 3.

Мицик Ю. З листів гетьмана Павла Тетері // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Львів, 2002. – Т. 238.

Мицик Ю. З нових документів про Національно-визвольну війну українського народу // Український історичний журнал. – 1998. – № 2.

Мицик Ю. З українського дипломатарія другої половини XVII ст. // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Львів, 1997. – Т. 233.

Мицик Ю. Козацька держава очима поляка // Київська старовина. – 1993. – № 4.

Мицик Ю. Козацький край (нарис з історії Дніпропетровщини XVII–XVIII ст.). – Дніпропетровськ, 1997.

Мицик Ю. Листи гетьмана Виговського // Конотопська битва 1659 року. – К., 1996.

Мицик Ю. Національно-визвольна війна українського народу 1648–1658 рр. (деякі підсумки, проблеми і перспективи дослідження) // Пам'ять століть. – 1998. – № 4.

Мицик Ю. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. очима Єрлича // Архіви України. – 1995. – № 4-6.

Мицик Ю. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. у першоджерелах // Український історичний журнал. – 1998. – № 6.

Мицик Ю. Невідомий лист Тимофія Хмельницького // Український історичний журнал. – 1984. – № 1.

Мицик Ю. Невідомі листи керівників Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 // Український історичний журнал. – 2001. – № 1.

Мицик Ю. Нововиявлені документи з історії Національно-визвольної війни середини XVII ст. // Український історичний журнал. – 1998. – № 6.

Мицик Ю. Один з епізодів Руїни у висвітленні польської віршованої хроніки // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету (На пошану професора В.С. Степанкова). – Кам'янець-Подільський, 2008. – Т. 18.

Мицик Ю. Полин-корінь (Скільки діяв українсько-російський договір 1654 року?) // Старожитності. – 1991. – № 1.

Мицик Ю. Польський публіцистичний трактат першої чверті XVII століття про запорозьке козацтво // Український археографічний щорічник. – Вип. 8/9. – Т. 11/12.

Мицик Ю. Проблема унії в дипломатичних інструкціях гетьманів України до уряду Речі Посполитої (середина – друга половина XVII ст.) // *Warszawskie zeszyty Ukrainoznawcze.* – Warszawa, 1997. – Т. IV-V.

Мицик Ю. Про деякі «білі плями» історії України козацької доби та кроки на шляху їх подолання // Історія в школах України. – 2002. – № 6.

Мицик Ю. Три листи до історії Хмельниччини з архівосховищ Польщі // Доба Богдана Хмельницького (До 400-річчя від дня народження великого гетьмана): Збірник наукових праць. – К., 1995.

Мицик Ю. Умань козацька і гайдамацька. – К., 2002.

Мицик Ю. Чигирин – гетьманська столиця. – К., 2007.

Мицик Ю. Юрій Хмельницький // Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. – К., 1994.

Мицик Ю., Брехуненко В. Джерела з історії Жовтоводської битви 1648 р. – Запоріжжя, 1999.

Мицик Ю., Плохій С., Стороженко І. Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорозьке козацтво. – Дніпропетровськ, 1990.

Мицик Ю., Степанков В., Стороженко І. Сполохи козацької звитяги. – Дніпропетровськ, 1991.

Мицик Ю., Стороженко І.С. За світ встали козаченьки. – Дніпропетровськ, 1990.

Мицик Ю., Цибульський В. Волинь в роки Визвольної війни українського народу XVII століття: Документи і матеріали. – Рівне, 1999.

Мицик Ю. та ін. «Тії слави козацької повік не забудем». – Дніпропетровськ, 1989.

Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576–1636). – К., 1990.

Між двох вогнів. Друга половина XVI – перша половина XVII ст. – К., 1996.

Модзалевський В. Гути на Чернігівщині. – К., 1926.

Молчановский Н. Донесение венецианца Альберто Вимина о козаках и Б. Хмельницком // Киевская старина. – 1900. – № 1.

Мякотин В. Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII вв. – Прага, 1924–1926. – Т. 1. – Вып. 1–3.

Назаренко Ю. Исследование истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. и воссоединения Украины с Россией в советской историографии середины 30-х – середины 80-х гг.: Дис. ... канд. ист. наук. – Днепропетровск, 1987.

Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения Уложения. – К., 1889.

Наливайко Д. Західноєвропейські історико-літературні джерела про визвольну війну українського народу 1648–1654 рр. // Український історичний журнал. – 1969. – № 8-12; 1970. – № 1.

Наливайко Д. Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). – К., 1992.

Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI – XVIII ст. – К., 1998.

Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001.

Наріжний С. «Московська служба» Івана Виговського // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – 1928. – Т. 149.

Натякач П. Общественно-политическое движение на Украине в конце XVI – первой половине XVII в.: Дис. ... канд. ист. наук. – К., 1978.

Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво: Збірник статей. – К., 1998.

Нечитайло В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність. – Кам'янець-Подільський, 2004.

Новицький І. Начерк історії селянської верстви в Правобічній Україні XV–XVIII вв. // Розвідки про селянство на Україні-Руси в XV–XVIII вв. – Львів, 1901. – Ч. 1.

Новосельский А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. – М.–Л., 1948.

Обухов В. Полковник Богун. – К., 2006.

Овсій І. Дипломатичне забезпечення визвольної війни 1648–1657 рр.: До 400-річчя від дня народження Б. Хмельницького // Нова політика. – 1995. – № 6.

Огієнко І. Українська Церква. Нариси з історії Української Православної Церкви: У 2 т. – Т. 1. – К., 1993.

Оглоблин А. Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетманщине. – К., 1925.

Оглоблин А. Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика. – К., 1925.

Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа і Москва // Іван Мазепа і Москва: Історичні розвідки і статті. – К., 1994.

Оглоблин О. Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини й Переяславська угода 1654 року // Оглоблин О. Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк–Київ–Торонто, 1995.

Оглоблин О. Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини й Переяславська угода 1654 року // Український історик. – 1965. – № 1-4.

Оглоблин О. Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк–Київ–Торонто, 1995.

Оглоблин О. Українсько-Московська угода 1654 // Літературна Україна. – 1992. – 2, 9, 16, 23 липня; 6, 13 серпня; 3, 10 вересня; 15, 22 жовтня; 26 листопада; 2, 10, 17, 24, 31 грудня.

Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). – К., 2003.

Оглоблин О. Хмельниччина і українська державність. – Лекція 1. – Нью-Йорк, 1954.

Однороженко О. Геральдичні традиції українського козацтва // Історія українського козацтва: Нариси у 2 т. – Т. 2. – К., 2007.

Однороженко О. Українська руська еліта доби середньовіччя і раннього модерну: структура та влада. – К., 2011.

Однороженко О. Українські державні земельні та міські печатки козацької доби (кінець XVI–XVIII ст.). – Харків, 2003.

Окиншевич Л. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. // Праці комісії для виучування історії західньо-руського та українського права. – К., 1929. – Т. 6.

Окиншевич Л. Наука історії українського права: Право державне // Україна. – 1927. – Кн. 1-2.

Окиншевич Л. Рада старшинська на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. // Праці комісії для виучування історії західньо-руського та українського права. – К., 1927. – Вип. 3.

Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. – К., 1929–1930. – Ч. 1-2.

Олійник О. Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734–1775). – Запоріжжя, 2005.

Олійник Л. Спільна боротьба українського і російського народів проти польсько-шляхетської агресії (1654–1656 рр.) // Нариси з соціально-економічної історії України дожовтневого періоду. – К., 1963.

Оляничин Д. Опис подорожі шведського посла на Україну 1656–1657 рр. // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Львів, 1937. – Т. 154.

Оляничин Д. Пункти Івана Виговського українським послам на варшавський сейм 1659 року // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Львів, 1991. – Т. 222.

Оляничин Д. Українсько-бранденбурзькі політичні зносини XVII ст. // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – 1931. – Т. 151.

Омельченко О. Монархия просвещенного абсолютизма в России: Политическая доктрина: правовая политика, государственные реформы: Дис. ... докт. юрид. наук. – М., 2002.

Описи Острожчини другої половини XVI – середини XVII ст. – К., 2004.

Орлик В. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореволюційний період. – Кіровоград, 2007.

Осипов К. Богдан Хмельницький. – М., 1939; 2-е изд., перераб. – М., 1948.

Отамановский В. Развитие городского строя на Украине в XIV–XVIII вв. и магдебургское право // Вопросы истории. – 1958. – № 3.

Отрывки из дневника Станислава Освенцима (1643–1651). – К., 1883.

Очерки зарубежной историографии истории запорожского казачества. – Запорожье, 1994.

Павлицев Н. Польская анархия при Яне Казимире и война за Украину. – СПб., 1887. – Т. 1-2.

Падох Я. Міські суди на Україні-Гетьманщині після 1648 р. // В 300-ліття Хмельниччини: Збірник. – Мюнхен, 1948.

Пажитнор К. Проблема ремесленных цехов в законодательстве русского абсолютизма. – М., 1952.

«Пакти і конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення). – К.–Львів, 2011.

Пам'ятники історії Східної Європи. Джерела XV–XVII ст. – Т. V: Руська (Волинська) метрика. Книга за 1652–1673 рр. – Острог–Варшава–Москва, 1999.

Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. – К., 1845. – Т. 1; 1846. – Т. 2; 1852. – Т. 3; 1852. – Т. 4

Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. – К., 1898. — Т. 1-3.

Панащенко В. З історії національних державних інституцій: Генеральна військова канцелярія // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. – К., 1998.

Панащенко В. Знатне військово товариство Гетьманщини // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2000.

Панащенко В. Полкове управління в Україні (середина XVII–XVIII ст.). – К., 1997.

Панащенко В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII ст.). – К., 1995.

Панащенко В. Чорноморські походи запорізьких козаків у першій половині XVII ст. // Історичні дослідження: Вітчизняна історія. – К., 1989. – Вип. 15.

Паньонка І. Апарат управління Запорозької Січі (середина XVI ст. – 1775 р.): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Львів, 2000.

Паньонка І. Органи влади Запорозької Січі. – Львів, 2006.

Паславський І. З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI – першій третині XVII ст. – К., 1984.

Пашук А. Суд і судівництво на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. (1648–1782). – Львів, 1967.

Пеленський Я. В'ячеслав Липинський – засновник державницької школи в українській історіографії // Український історичний журнал. – 1992. – № 2.

Переписка нежинского воеводы И.И. Ржевского с московским правительством. 1665–1667 гг. // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов, 1901. – № 4.

Переяславська рада: історичне значення та політичні наслідки. – К., 2003.

Переяславська рада очима істориків, мовою документів. – К., 2003.

Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 р.: історія, історіографія, ідеологія. – К., 2005.

Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). – К., 2003.

Переяславська угода 1654 року: історичні уроки для українського народу. Аналітичні оцінки Національного інституту стратегічних досліджень. – К., 2004.

Петкевич К. Казацкое государство // Природа и самоорганизация общества. – М., 2002.

Петрів В. Стратегічні операції Богдана Хмельницького під час війни 1648–1654 рр. (Історико-психологічний нарис) // Військо України. – 1993. – № 6-8.

Петровський Н. Богдан Хмельницкий. – М., 1944.

Петровський М. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654). – К., 1940.

Петровський М. До біографії Івана Богуна // Записки Ніжинського інституту народної освіти. – Ніжин, 1930. – Кн. 10.

Петровський М. З українсько-російського листування 1649 року // Наукові записки Інституту історії і археології АН УРСР. – К., 1943. – Кн. 1.

Петровський М. Нариси історії України XVII – початку XVIII ст.: Досліди над Літописом Самовидця. – Харків, 1930. – Т. 1.

Петровський М. Чи існувала на Україні власна монета за часів Богдана Хмельницького? // Історична секція ВУАН. Науковий збірник за рік 1926. – К., 1926.

Петрушевич С. Дополнения по сводной Галицко-русской летописи с 1600 по 1700 год. – Львов, 1891.

Петрушевич С. Сводная Галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. – Львов, 1874.

Пинчук Ю. Роль народных масс в Освободительной войне 1648–1654 гг. и воссоединение Украины с Россией. – К., 1986.

Пиріг П. Економічні зв'язки Чернігівщини в середині XVII ст. // Український історичний журнал. – 1991. – № 12.

Пиріг П. Нариси соціально-економічної історії Чернігівщини в другій половині XVII ст. – К., 1998.

Пиріг П. Чернігівщина у визвольній війні українського народу 1648–1654 рр. – К., 1993.

Пирко В. Северное Приазовье в XVI–XVIII вв. – К., 1988.

Пичета В. Казацкое государство на Украине (XVII–XVIII вв.). – К., 1945.

Пичета В. Литовско-польские унии и отношение к ним литовско-русской шляхты // Пичета В.И. Белоруссия и Литва XV–XVI вв.

(исследования по истории социально-экономического, политического и культурного развития). – М., 1961.

Пінчук С. Козацькі літописи XVII століття про Богдана Хмельницького // Радянське літературознавство. – 1959. – № 1.

Пінчук С. Образ Богдана Хмельницького в давній українській поезії // Українська мова і література в школі. – 1979. – № 1.

Пінчук Ю. Визвольна війна 1648–1654 рр. і возз'єднання України з Росією в оцінці М.І. Костомарова // Український історичний журнал. – 1971. – № 2.

Пірко В. Заселення Донеччини у XVI–XVIII ст.: Короткий історичний нарис і уривки з джерел. – Донецьк, 2003.

Пірко В. Заселення і господарське освоєння степової України в XVI–XVIII ст. – Донецьк, 2004.

Плохий С. Ватикано-польские отношения 1648–1654 гг. (анализ папских бреве) // Вопросы новой и новейшей истории. – К., 1987. – Вып. 33.

Плохий С. Латиноязычные сочинения середины XVII века как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг.: Дис. ... канд. ист. наук. – М., 1982.

Плохий С. Между Киевом и Чигирином. Украинское казачество в поисках столицы и идентичности // Украина и соседние государства в XVII веке / Материалы международной конференции. – СПб., 2004.

Плохий С. Освободительная война украинского народа 1648–1654 гг. в латиноязычной историографии середины XVII в. – Днепропетровск, 1983.

Плохий С. Папство и Украина: Политика римской курии на украинских землях в XVI–XVII вв. – К., 1989.

Плохий С. Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // Mediaevalia Ukrainica: ментальність та історія ідей. – К., 1992. – Т. 3.

Плохий С. До історії формування політичного секуляризму на Україні (Богдан Хмельницький і Сильвестр Косов) // Секуляризація духовного життя на Україні в епоху гуманізму і Реформації: Збірник наукових праць. – К., 1991.

Плохий С. Документи Богдана Хмельницького на сторінках творів І. Пасторія // Український історичний журнал. – 1984. – № 2.

Плохий С. Крила протекції: до визначення правового змісту Переяславської угоди 1654 року // Mediaevalia Ukrainica: ментальність та історія ідей. – К., 1992. – Т. 4.

Плохий С. Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – К., 2006.

Плохий С. Священне право повстання: Берестейська унія і релігійна легітимація Хмельниччини // Держава, суспільство і Церква в Україні у XVII столітті / Матеріали II «Берестейських читань». – Львів, 1996.

Подолінський С. Ремесло і фабрики на Україні. – Женева, 1880.

Подорожний М. Визвольна війна українського народу (1648–1654). – К., 1940.

Політична система для України: історичний досвід та виклики сучасності. – К., 2008.

Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети. – К., 1998. – Кн. 1; К., 2004. – Кн. 2.

Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830.

Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. — 2-ге вид. – К., 1993. – Т. 2.

Полонська-Василенко Н. Майно запорозької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запорожжя // Нариси з соціально-економічної історії України. – К., 1932. – Т. 1.

Пономарьов О. Про початок мануфактурного періоду на Україні // Український історичний журнал. – 1970. – № 3.

Поршнев Б. К. характеристике международной обстановки освободительной войны украинского народа 1648–1654 годов // Вопросы истории. – 1954. – № 5.

Потульницький В. Україна і всесвітня історія. Історіософія світової та української історії XVII–XX ст. – К., 2002.

Привілеї національних громад міста Львова (XIV–XVIII ст.) – Львів, 2000.

Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки / Упор. Ю. Мицик, М. Кравець. – К., 2003.

Прицак О. Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 року // В 300-ліття Хмельниччини: Збірник. – Мюнхен, 1948.

Прицак О. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник. – К., 1993. – Т. 5.

Радач В. Богдан Хмельницький. – 2-е изд. – М., 1911.

Разин Е. Военное искусство в Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. // История военного искусства. – М., 1961. – Т. 3.

Ранньомодерна Україна на перехресті цивілізацій, культур, держав та регіонів. – К., 2014.

Рафальський О. Переяславський договір України з Росією 1654 року. – К., 2004.

Рашиба Н. Очерк истории польско-турецких отношений в XVI – первой четверти XVII в. // Османская империя в первой четверти XVII в.: Сборник документов и материалов. – М., 1984.

Реєстр Війська Запорозького 1649 року: Транслітерація тексту / Підгот. О.В. Тодійчук. – К., 1995.

Рибалка І. Історія України. – Ч. 1. – Харків, 1995. – С. 272.

Рибчин І. Динаміка українського козацтва. – Мюнхен, 1970.

Ричка В., Салій К. Духовенство // Історія української культури: У 5 т. – К., 2003. – Т. 3.

Рознер І. Антифеодальные государственные образования в России и на Украине в XVI–XVIII вв. // Вопросы истории. – 1970. – № 8.

Романовский В. Развитие городов Левобережной Украины после воссоединения с Россией (во второй половине XVII века) // Воссоединение Украины с Россией: Сборник статей. – М., 1954.

Рубинштейн Н. Классовая борьба на Украине в XVII в. // Борьба классов. – 1936. – № 4.

Рубчак М. Від периферії до центру: розвиток української національної самосвідомості у Львові XVI століття // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – № 1.

Рудницький С. Українські козаки в 1625–1630 рр.: Критично-історичні розвідки. – [Б. м. і р. в.].

Руїна, друга половина XVII ст. – К., 1996.

Русская историческая библиотека. – СПб., 1884. – Т. 8.

Савич О. Андрусівське перемир'я 1667 року // Наукові записки Інституту історії і археології АН УРСР. – К., 1946. – Кн. 2.

Савич О. Нариси з історії культурних рухів на Україні та Білорусі в XVI–XVIII вв. – К., 1929.

Савчук Ю. Війська Запорозького воїн знаменитий: витоки, сутність та еволюція державного герба Гетьманату // Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст. у 2 кн. – Кн. 1. – К., 2018.

Савчук Ю. Війська Запорозького воїн знаменитий: витоки, сутність та еволюція державного герба Гетьманату // Історія Української держави: Гетьманат ранньомодерної доби. – К., 2018.

Савчук Ю. Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького у колекціях музеїв Європи // Історія в школах України. – 2003. – № 1.

Савчук Ю. Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького у колекціях музеїв Європи (пошуки, знахідки, атрибуція). – К., 2006.

Савчук Ю. Одиссея козацьких прапорів / The Odyssey of Cossack flags. – Stockholm, 2012.

Савчук Н. Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького (1659 – початок 1663 рр.). – Кам'янець-Подільський, 2001.

Санін Г. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII в. – М., 1987.

Санін Г. Русско-польские отношения 1667–1672 гг. и крымско-турецкая политика в Восточной Европе // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII в. – М., 1978.

Санін Г. Украина в политических отношениях Российского государства и Османской империи (1667–86 гг.) // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII ст. – К., 2000.

Сас П. Витоки українського націотворення. – К., 2010.

Сас П. Ідейні вектори політичної культури українського козацтва напередодні Визвольної війни середини XVII ст. // Богдан Хмельницький та його доба / Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Великого гетьмана. – К., 1996.

Сас П. Петро Конашевич-Сагайдачний: молоді роки. – К., 2006.

Сас П. Політична культура суспільства // Історія Української культури: У 5 т. – Т. 2. – К., 2001.

Сас П. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 1998.

Сас П. Полководець Петро Сагайдачний. – К., 2014.

Сас П. «Руська» орієнтація політичної свідомості Адама Кисіля // Український історичний журнал. – 2000. – № 5.

Сас П. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. – К., 1989.

Сборник Муханова. – Изд 2-е. – СПб., 1866.

Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. – К., 1916. – Вып. 2.

Свєшніков І. Берестечко // Жовтень. – 1985. – № 7.

Свєшніков І. Битва під Берестечком. – Львів, 1992.

Свєшніков І. На місці Берестецької битви // Жовтень. – 1977. – № 7.

Семаньків К. Матеріали для нового видання «Документів Богдана Хмельницького» // Україна в минулому. – 1992. – Вип. 2.

Семенова Л. Русско-валашские отношения в конце XVII – начале XVIII в. – М., 1969.

Сергієнко Г. Великий воїн і політик // Вітчизна. – 1979. – № 1.

Сергієнко Г. Исторична роль Богдана Хмельницького в підготовці повстання, керівництві визвольною війною українського народу і здійсненні возз'єднання України з Росією // Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура. – К., 1986.

Сергієнко Г. Міжнародно-правовий статус Запорозької Січі в другій половині XVII ст. // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури / Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Запоріжжя, 1994. – Т. 1.

Сергійчук В. Народная армия на Украине в годы Освободительной войны 1648–1654 (организация, вооружение, обеспечение): Дис. ... канд. ист. наук. – К., 1982.

Сергійчук В. Армія Богдана Хмельницького. – К., 1996.

Сергійчук В. Військово-територіальна організація народної армії в перший період Визвольної війни 1648–1654 рр. // Український історичний журнал. – 1982. – № 7.

Сергійчук В. Дипломатична служба Богдана Хмельницького: Хроніка 1648–1657 років // Жовтень. – 1988. – № 9, 11-12; 1989. – № 1, 6, 9.

Сергійчук В. Запорозці за Дунаєм, Віслою, Рейном... // Всесвіт. – 1990. – № 6.

Сергійчук В. Іменем Війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст. – К., 1991.

Сергійчук В. Переяславська рада – трагедія України і програв Європи. – К., 2003.

Сергійчук В. Родина Богдана Хмельницького // Наука і суспільство. – 1987. – № 10.

Сергійчук В. Розвідка Богдана Хмельницького // Дніпро. – 1982. – № 8.

Сергійчук В. Українське козацьке військо в другій половині XVI – середині XVII ст.: Дис. ... докт. іст наук. – К., 1991.

Серчик В. Речь Посполитая и казачество в первой четверти XVII в. // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII вв. – М., 1979.

Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. К., 1895.

Сецинский Е. Материалы для истории цехов в Подолии. – Каменец-Подольский, 1904.

Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів: У 3 т. – К., 2005.

Сидоренко В. Козацька піхота та її озброєння під час Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1972. – Вип. 7.

Сидоренко О. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – середина XVII ст.): Дис. ... докт. іст. наук. – К., 1997.

Сидоренко О. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – середина XVII ст.). – К., 1992.

Сисин Ф. Поняття нації в українській історіографії 1920–1990 рр. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – К., 1992.

Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації // Український історичний журнал. – 1995. – № 3-4.

Сисин Ф. Чи було повстання Богдана Хмельницького революцією? Зауваги до типології Хмельниччини // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Просфони́ма. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича. — Львів, 1998. – Вип. 5.

Ситий І. Гетьманські та козацькі печатки (українська сфрагістика) // Україна – козацька держава: Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах. – К., 2004.

Ситий І. Державна печатка Гетьманату // Історія Української держави: Гетьманат ранньомодерної доби. – К., 2018.

Ситий І. Державна печатка Гетьманату // Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст. у 2 кн. – Кн. 1. – К., 2018.

Сідак В., Степанков В. З історії української розвідки та контррозвідки: Нариси. — Вид. 2-е, доп. – К., 1995.

Січинський В. Нариси з історії української промисловості. – Львів, 1938.

Скрынников Р. Россия в начале XVII в.: «Смута». – М., 1988.

Скубицкий Т. К истории крестьянской войны (1647–1658 гг.) // Под марксистско-ленинским знаменем. – 1936. – № 4.

Скура́тівський В. Феномен українського бароко // Українське бароко. – Т. II. – К., 2004.

Слабченко М. Малорусский полк в административном отношении. – Одесса, 1909.

Слабченко М. Опыты по истории права Малороссии XVII–XVIII вв. – Одесса, 1911.

Слабченко М. Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны. – Одесса, 1922. – Т. 1.

Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких Вольностей // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – Вип. 6.

Слабченко М. Соціально-правова організація Січі Запорозької // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – К., 1927. – Вип. 3.

Слабченко М. Судівництво на Україні XVII–XVIII ст.: Конспект лекцій, чит. на Одеських учительних курсах в серпні 1918 р. – Харків, 1919.

Слабченко М. Чи була в Гетьманщині своя монета? // Історична секція ВУАН: Науковий збірник за рік 1925. – К., 1926. – С. 64–66.

Слабченко М. Центральные учреждения Украины XVII–XVIII ст. – Одесса, 1918.

Смирнов Н. Россия и Турция в XVI–XVII вв. // Ученые записки Московского университета. — 1946. – Вып. 94. – Т. 1–2.

Смолий В. Социальное сознание участников народных движений на Украине (вторая половина XVII – XVIII вв.): Автореф. дис. ... докт. ист. наук. – К., 1985.

Смолий В. Богдан Хмельницький і Київ // Роль столиці в процесах державотворення: історичні та сучасні аспекти / Матеріали науково-практичної конференції. – К., 1996.

Смолий В. Богдан Хмельницький і питання державотворення: до політичної характеристики гетьмана // Альманах «Гоміну України» на 1998 рік. – Торонто, 1998.

Смолий В. Богдан Хмельницький: особистість в контексті епохи // Український історичний журнал. – 1995. – № 4.

Смолий В. Богдан Хмельницький: політичний і соціальний аспекти діяльності // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали П'ятих Всеукраїнських історичних читань). – К.; Черкаси, 1995.

Смолий В. Богдан Хмельницький: штрихи до політичного портрета // Слово і час. – 1995. – № 11-12.

Смолий В. Визвольна війна і державотворчий процес в Україні другої половини XVII–XVIII ст. // Історія України. – 1998. – № 33.

Смолий В. Витоки українського козацтва в загальноісторичному контексті // Методичні рекомендації на допомогу бібліотекам до святкування 500-річчя українського козацтва. – К., 1993.

Смолій В. Гетьман Богдан Хмельницький і його доба // Доба Богдана Хмельницького: Збірник наукових праць. – К., 1995.

Смолій В. Державотворець (Б. Хмельницький) // Історія України. – 1996. – № 14, 15.

Смолій В. Державотворець // Київська старовина. – 1995. – № 4.

Смолій В. Державотворча спадщина Богдана Хмельницького та сучасність // Черкаський край – земля Богдана і Тараса: Культурологічний збірник. – К., 2003.

Смолій В. До проблеми історії української державності в середині XVII ст. // Історія в школах України. – 1996. – № 1.

Смолій В. Історичні уроки Української революції // Історія України. – 2000. – № 41.

Смолій В. Національно-визвольна війна в контексті українського державотворення // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військово мистецтво. – К., 1998.

Смолій В. Основні тенденції класової боротьби на Україні доби пізнього феодалізму // Український історичний журнал. – 1983. – № 9.

Смолій В. Основні тенденції соціальної політики в Україні (друга половина XVII – XVIII ст.) // Середньовічна Україна. – К., 1997. – Вип. 2.

Смолій В. Переяслав 1654 року та українсько-російські відносини крізь призму століть // Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 р.: Історія, історіографія, ідеологія (матеріали міжнародного «круглого столу»). – К., 2005.

Смолій В. Петро Сагайдачний // Історія України в особах. Литовсько-польська доба. – К., 1997.

Смолій В. Українська держава: ідея, традиції, шляхи історичного розвитку // Вісник Національної академії наук України. – 1994. – № 5.

Смолій В. Українська козацька держава // Історія України. – 1996. – № 4.

Смолій В. Українська козацька держава // Український історичний журнал. – 1991. – № 4.

Смолій В. Український державотворчий процес у контексті Національної революції // Україна у XX столітті: уроки, проблеми, перспективи. – К., 2001.

Смолій В. Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до вивчення проблеми // Українсько-російський договір 1654 р.: Нові під-

ходи до історії міждержавних стосунків (матеріали науково-теоретичного семінару). – К., 1995.

Смолій В. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // Український історичний журнал. – 1991. – № 5.

Смолій В. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби: друга половина XVII – XVIII ст. – К., 1985.

Смолій В. Ще раз про Богдана Хмельницького, Переяславську угоду та уроки історії // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Шостих Всеукраїнських історичних читань). – Черкаси, 1997. – Кн. 1.

Смолій В., Гуржій О. Становлення української феодальної державності // Український історичний журнал. – 1990. – № 10.

Смолій В., Гуржій О. Як і коли почала формуватися українська нація. – К., 1991.

Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності. – К., 1994.

Смолій В., Степанков В. Богдан Великий (до 350-річчя з дня смерті) // Гетьман. – 2007. – № 3-4.

Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. – К., 2003.

Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – 3-є, доопр. вид. – К., 2009.

Смолій В., Степанков В. Гетьман України Богдан Хмельницький // Державна справа. – 2007. – № 10.

Смолій В., Степанков В. Державна ідея за козацької доби // Історія українського козацтва: Нариси у 2 т. – Т. 1. – К., 2006.

Смолій В., Степанков В. Інститут влади в політичній системі України. – К., 2014.

Смолій В., Степанков В. Людина і епоха (400-річчю Богдана Хмельницького присвячується) // Вісник Національної академії наук України. – 1995. – № 9-10.

Смолій В., Степанков В. Міра відповідальності // Переяславська рада очима істориків, мовою документів. – К., 2003.

Смолій В., Степанков В. Переддень Руїни (1650–1670 рр.) // Київська старовина. – 1993. – № 6.

Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Політичний портрет. – К., 2011.

Смолій В., Степанков В. Політична система українського суспільства у роки Національної революції XVII ст. – К., 2008.

Смолій В., Степанков В. Правобережна Україна у другій половині XVII – XVIII ст.: проблема державотворення. – К., 1993.

Смолій В., Степанков В. Проблема української революції в XVII ст. у висвітленні Михайла Грушевського // Український історик. – Нью-Йорк; Торонто–Київ–Львів–Мюнхен, 1998. – Т. 35.

Смолій В., Степанков В. Творець української держави // Україна. – 1992. – № 29-32.

Смолій В., Степанков В. Традиції національного державотворення в другій половині XVI – XVIII ст. // Державотворчий процес в Україні. 1991–2006. – К., 2007.

Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. – К., 1992.

Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: Проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997.

Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – К., 1999.

Смолій В., Степанков В. Українська національна революція крізь призму століть // Український історичний журнал. – 1998. – № 1, 2, 3.

Смолій В., Степанков В. Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення. – К., 1999.

Смолій В., Степанков В. Українська національна революція середини XVII ст. (1648–1676 рр.). – К., 2009.

Смолій В., Степанков В. Українська національна революція (1648–1676). – К., 2016.

Смолій В., Степанков В. Українська революція XVII ст.: вектори концептуалізації дослідницького поля // Соціополітичний простір ранньомодерної України: Історичні нариси. – К., 2018.

Смолій В., Степанков В. Український політичний проект XVII ст.: Становлення національного інституту влади. – К., 2014.

Смолка А. О. Соціально-економічна думка та політика в Україні XVII – початку XVIII ст. – 2-е вид, доп. – К., 2007.

Собеский Я. История Хотинского похода 1621 г. // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – К., 1896. – Вып. 2.

Сокирко О. Жолдацькі формування в Гетьманщині 1669–1765 рр. // Український історичний журнал. – 2006. – № 4. – С. 64–77.

Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. – К., 2006.

Сокирко О. «Незнане» військо Хмельницького: про природу організації збройних сил гетьманату (до постановки питання) // Молода нація. Альманах. – 2000. – № 4.

Сокирко О. «Панове жовніри»: формування й розвиток жолдацьких команд кінця XVII–XVIII століття // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2008. – Вип. 8.

Соловьев С. История России с древнейших времен: В 15 кн. – М., 1961. – Кн. 5.

Солтовський О. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку XX ст.). – К., 2002.

Соса П. Таємниця поховання Богдана Хмельницького // Становлення української державності в XVII ст.: Богдан Хмельницький та його спадкоємці. – К., 1998.

Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. – К., 1992.

Соціально-економічні трансформації в Україні та Білорусі в XVI–XVIII ст.: фактор реформ. – К., 2016.

Соціополітичний простір ранньомодерної України: Історичні нариси. – К., 2018.

Спаский И. Денежное хозяйство Русского государства в середине XVII в. и реформы 1654–1663 гг. // Археографический ежегодник за 1959 г. – М., 1960.

Станіславський В. Запорозька Січ у другій половині XVII – на початку XVIII ст. // Історія українського козацтва: Нариси у 2 т. – Т. 1. – К., 2006.

Старченко Н. Люблінська унія як ресурс формування концепту політичного «народу руського» (1569–1648 рр.) // Український історичний журнал. – 2019. – № 2.

Старченко Н. Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI–XVII століття). – К., 2014.

Стахів М. Вплив Хмельниччини на формування української нації // В 300-ліття Хмельниччини: Збірник за ред. Б. Крупницького. – Мюнхен, 1948.

Стеньгач Н. Українсько-російські відносини в 1659–1660 роках // Наукові праці історичного факультету. – Кам'янець-Подільський, 1996. – Т. 2.

Степанков В. Антифеодалная борьба крестьянства и казацких низов в годы Освободительной войны (1648–1654): Дис. ... канд. ист. наук. – Днепропетровск, 1980.

Степанков В. Аграрна політика Богдана Хмельницького (1648–1657) // Феодалізм на Україні: Зб. наук. праць. – К., 1990.

Степанков В. Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648–1654). – Львів, 1991.

Степанков В. Богдан Хмельницький і проблеми державності України // Український історичний журнал. – 1991. – № 9, 11.

Степанков В. Велич і трагедія гетьмана Петра Дорошенка // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2002. – Т. 9.

Степанков В. Дипломатична служба України та основні принципи її функціонування у роки гетьманування Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2001. – Т. 6 (8).

Степанков В. Жванецька кампанія Б. Хмельницького: витоки, хід, політичні наслідки (серпень–грудень 1653 року) // Наукові праці історичного факультету. – Кам'янець-Подільський, 1996. – Т. 2.

Степанков В. Зрада королю чи законне право на виступ? (Козацьке повстання першої половини 1648 р. у сприйнятті Війська Запорозького) // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2006. – Вип. 6.

Степанков В. Ідея Української держави й Річ Посполита (1648–1660) // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / Матеріали Міжн. наук. конф. – К., 1993. – Вип. 1.

Степанков В. Кам'янецька угода й Переяславська рада: спроба дослідження політичних наслідків Жванецької кампанії // Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків (Матеріали науково-теоретичного семінару). – К., 1995.

Степанков В. Між Москвою і Стамбулом: чи існувала проблема вибору протекції у 1648–1654 рр.? // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2004. – Вип. 4.

Степанков В. Особливості антифеодальної боротьби на Україні в роки Визвольної війни (1648–1654) // Історичні дослідження: Вітчизняна історія. – К., 1989. – Вип. 15.

Степанков В. Переяслав 1654 року: витоки, сутність, наслідки // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. – К., 2003.

Степанков В. Переяславська присяга 1654 р.: зміст і наслідки // Український історичний журнал. – 2003. – № 6; 2004. – № 1.

Степанков В. Петро Дорошенко: шлях до булави // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 2006. – Вип. 6.

Степанков В. Політична роль Запорозжя в розвитку національної революції 1648–1676 рр. // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури / Матеріали міжн. наук.-практ. конф. – Запоріжжя, 1994. – Т. 1.

Степанков В. Постаць Петра Дорошенка у висвітленні істориків // «Істину встановлює суд історії»: Зб. на пошану Федора Павловича Шевченка. – Т. 2. – К., 2004.

Степанков В. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.) // Український історичний журнал. – 1995. – № 4.

Степанков В. Програма державного будівництва Богдана Хмельницького // Вісник Академії наук України. – 1991. – № 10.

Степанков В. Селянська війна 1648 – першої половини 1652 років: основні події, періодизація, особливості, наслідки // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2005. – Вип. 5.

Степанков В. Становлення розвідки й контррозвідки та їх роль у боротьбі за незалежність України в середині XVII ст. (1648–1657 рр.) // Сідак В.С., Степанков В.С. З історії української розвідки й контррозвідки (Нариси). – К., 1994.

Степанков В. 1648 рік: початок Української революції чи домової війни в Речі Посполитій? // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2003. – Вип. 3.

Степанков В. Українська держава у середині XVII століття: проблеми становлення й боротьби за незалежність (1648–1657 рр.): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 1994.

Степанков В. Українська національна революція XVII ст.: причини, типологія, хронологічні межі (дискусійні нотатки) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. – К., 1998.

Степанков В. Українська революція XVII ст. у висвітленні істориків Радянської України 20-х – першої половини 40-х років // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 1998. – Т. 4.

Степанков В. Українська революція 1648–1676 рр. у контексті європейського революційного руху XVI–XVII ст.: спроба порівняльного аналізу // Український історичний журнал. – 1997. – № 1.

Степанков В. Формування Української держави на початковому етапі Національної революції (1648–1650 рр.) // *Середньовічна Україна: Зб. наук. праць.* – К., 1997. – Вип. 2.

Степанков В. Формування української державної еліти та особливості її менталітету у середині XVII ст. (1648–1657): Постановка проблеми // *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Третіх Всеукраїнських історичних читань).* – Київ; Черкаси, 1993.

Степанков В.В. Боротьба Петра Дорошенка за збереження цілісності козацької України (друга половина 1668–1669 рр.) // *Український історичний збірник.* – К., 2003. – Вип. 5.

Степанков В.В. Чуднівський вибір: втрачені можливості козацької старшини // *Тегга Cossacorum: Студії з давньої і нової історії України.* Науковий збірник на пошану д. і. н., проф. Валерія Степанкова. – К., 2007.

Стецюк К. Вільні військові села – соціальний наслідок Визвольної війни 1648–1654 рр. // *Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура: Зб. наук. праць.* – К., 1986.

Стецюк К. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50–70-х роках XVII ст. – К., 1960.

Стороженко А. Стефан Баторий и днепровские казаки. – К., 1904.

Стороженко І. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII ст. – Дніпропетровськ, 1996. – Кн. 1.

Стороженко І. Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII століть: генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі. – Дніпропетровськ, 2007.

Стороженко І. Воєнне мистецтво Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1994.

Стороженко І. До питання військової доктрини Української козацької держави XVI – середини XVII ст. // *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Других Всеукраїнських історичних читань).* – Черкаси, 1992.

Стришинец Н. Промышленность Украины XVI – первой половины XVII вв.: Дис. ... канд. ист. наук. – Ярославль, 1980.

Стрішенець О. Товарне виробництво і торгівля в Україні (друга половина XVII – кінець XVIII ст.). – Чернівці, 2009.

Строков А. Военное искусство украинского народа в Освободительной войне 1648–1654 гг.: Богдан Хмельницкий // История военного искусства: рабовладельческое и феодальное общества. – М., 1955.

Струкевич О. Події Визвольної війни крізь призму політичної свідомості козацької старшини другої половини XVIII ст. // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.: політика, ідеологія, військове мистецтво. – К., 1998.

Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). – К., 2002.

Струкевич О. Політична еліта // Історія української культури: У 5 т. – Т. 3. – К., 2003.

Струкевич О. Політична культура еліти Української козацької держави: методологічні аспекти дослідження // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.) – К., 2003. – Вип. 3.

Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – К., 1994.

Субтельний О. Україна: Історія. – К., 1991.

Сушинський Б. Козацькі вожді України. Історія України в образах її вождів та полководців XV–XIX століть: Історичні есе: У 2 т. – 2-е, доп. вид. – Одеса, 2004.

Тазбир Я. Роль протестантов в политических связях Польши с Трансильванией // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII вв. – М., 1979.

Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954 рр.). – К., 1954.

Телєгін Д. Часи козацькі, Січі Запорозькі: За письмовими та археологічними джерелами. – К., 1997.

Терлецький О. Історія Української держави: Козацька доба. – Львів, 1924. – Т. 2.

Тетра Cossacorum: Студії з давньої і нової історії України. Науковий збірник на пошану д. і. н., проф. Валерія Степанкова. – К., 2007.

Тимофєєва О. Визвольна війна українського народу (1648–1654) в творах Проспера Меріме // 300 років возз'єднання України з Росією: Науковий збірник Львівського університету. – Львів, 1954.

Тимошенко Л. Берестейська унія 1596 р. – Дрогобич, 2004.

Тимошенко Л. Берестейські церковні собори у жовтні 1569 р.: підготовка, склад учасників та провідники // Україна в Центрально-

Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2007. – Вип. 7.

Тисс В. До питання про полководське мистецтво Богдана Хмельницького // 300 років возз'єднання України з Росією: Науковий збірник Львівського університету. – Львів, 1954.

Тисс-Крохмалюк Ю. Бої Богдана Хмельницького: Військово-історична студія. – Мюнхен, 1954; 2-ге вид. – Львів, 1994.

Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. – К., 2001. – Т. 2. – Кн. 2; Т. 3. – Кн. 1.

Ткач А. Історія кодифікації дореволюційного права України – К., 1968.

Ткач А. Общественный и государственный строй Украины периода народно-освободительной войны и воссоединения Украины с Россией (1648–1654 гг.): Дис. ... канд. юрид. наук. – К., 1953.

Ткач А. Складывание украинской государственности в период народно-освободительной войны 1648–1654 гг. // Наукові записки Київського університету. – К., 1954. – Т. 13. – Вип. 5.

Ткаченко М. Канівська сотня Переяславського полку за Рум'янцевською ревізією // Записки історико-філологічного відділу УАН. – К., 1926. – Кн. 7-8.

Толтов Р. Розвиток ремесла і виникнення мануфактури на Україні (XVI–XVII ст.) // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – К., 1983. – Вип. 17.

Томазов В. Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVII – початок XXI ст.). – К., 2006.

Томашівський С. До історії перелому Хмельниччини: Листи королівського секретаря Паоло Доні до римського нунція П'єтро Відоні з 1653 р. // Ювілейний збірник на пошану академіка Д.І. Багалія. – К., 1927.

Томашівський С. Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – 1898. – Т. 23-24.

Томашівський С. Перший похід Богдана Хмельницького в Галичину // Два місяці української політики 1648 р. – Львів, 1914.

350-річчя Української держави Богдана Хмельницького / Матеріали міжнар. наук. конф. – К., 1996.

Туранли Ф. Літописні твори М. Сенаї та Г. Султана як історичні джерела. – К., 2000.

Туранли Ф. Українсько-турецькі міждержавні стосунки у середині – другій половині XVII століття: встановлення союзів, їх значення та

наслідки // Україна – Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє. – К., 2004.

Украина и соседние государства в XVII веке / Материалы международной конференции. – СПб., 2004.

Украинский народ в его прошлом и настоящем. – СПб., 1914.

Україна – козацька держава: Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах. – К., 2004.

Україна Incognita. Дві Русі. – К., 2003.

Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2000–2018. – Вип. 1-18.

Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси у 3 т. – Т. 3: Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П. Українські проекти в Російській імперії. – К., 2004.

Україна перед визвольною війною 1648–1654 рр.: Збірка документів (1639–1648 рр.). – К., 1946.

Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин: Зб. наук. праць. – К., 2003.

Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. – К., 2014.

Українська ідея. Історичний нарис. – К., 1995.

Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – Київ–Черкаси, 1990–2006. – Вип. 1-8.

Українська народність: Нариси соціально-економічної і етно-політичної історії. – К., 1990.

Українське бароко: У 2 т. – К., 2004.

Українське Козацтво і Велике князівство Литовське. – К., 2014.

Українське козацтво: золоті сторінки історії / Чухліб Т., Бачинська О., Щербак В. – К., 2015.

Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: Нариси з історії ментальності та національної свідомості. – К., 2001.

Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст. у 2 кн. – К., 2018. – Кн. 1-2.

Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків (матеріали науково-теоретичного семінару). – К., 1995.

Ульяновський В. Пилип Орлик // Володарі гетьманської булави. – К., 1994.

Універсали Богдана Хмельницького. 1648–1657. – К., 1998.

Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / Упоряд. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. – К.–Львів, 2004.

Утвенко В. Формування української фіскальної системи в добу Гетьманщини (друга половина XVII – початок XVIII ст.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005.

Фаизов С. Письма ханов Ислам-Гирея III и Мухаммед-Гирея IV к царю Алексею Михайловичу и королю Яну Казимиру, 1654–1658: Крымско-татарская дипломатика в политическом контексте постпереездовского времени. – М., 2003.

Федака С., Задорожний В. Внутрішні суперечності козацької держави Богдана Хмельницького і причини Руїни // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Третіх Всеукраїнських історичних читань). – Київ–Черкаси, 1993.

Феденко П. Триумф і катастрофа: Оцінка досягнень і поразки революції Богдана Хмельницького // Культура і життя. – 1990. – 12, 19 серп.

Федоренко П. Рудни Левобережної України в XVII–XVIII вв. – М., 1960.

Федорів Ю. Історія Церкви в Україні. – Львів, 2007.

Федоров Б. Богдан Хмельницький. – М., 1941.

Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 – серпень 1649 рр.). – Львів, 1993.

Федорук Я. Критичні замітки до соціально-політичного портрета Богдана Хмельницького // Україна в минулому. – Київ–Львів, 1994. – Вип. 5.

Федорук Я. Лист Богдана Хмельницького до ротмістра Яна Кондрацького // Україна і минулому. – 1993. – Вип. 4.

Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. – Ч. 1: 1654 рік. – Львів, 1996.

Федорук Я. Столітні традиції історичного міфу про Богдана Хмельницького та Олівера Кромвелля // Silva rerum: Збірник наукових праць на пошану професора Н. Перналя. – Львів, 2007.

Федорук Я. Туреччина, Крим і політика Богдана Хмельницького: перші місяці повстання // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Третіх Всеукраїнських історичних читань). – Київ; Черкаси, 1993.

Федорук Я. Туреччина та її васали у відносинах з Богданом Хмельницьким у 1654 р.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1996.

Федорук Я. Універсали та листи Богдана Хмельницького (11 документів) // Україна модерна. – Львів, 1996. – Ч. 1.

Федорук Я. Хмельниччина в документах (між Замостям та Зборовом) // Україна в минулому. – 1992. – Вип. 1.

Флоря Б. Богдан Хмельницький і турецька «протекція» // Київська старовина. – 2001. – № 3.

Флоря Б. Запорожское казачество и Крым перед восстанием Хмельницкого // Исследования по истории Украины и Белоруссии. – М., 1995. – Вып. 1.

Флоря Б. Отношения украинского казачества к Речи Посполитой во время казацких восстаний 20–30-х годов XVII века и на начальном этапе народно-освободительной войны // Славяноведение. – 2002. – № 2.

Флоря Б. Переяславская рада 1654 г. и ее место в истории Украины // Белоруссия и Украина. История и культура: Ежегодник 2004. – М., 2005.

Флоря Б. Россия и походы запорожцев в Молдавию в 70-х годах XVI в. (Карпато-Дунайские земли в средние века). – Кишинев, 1975.

Флоря Б. У истоков польско-украинского конфликта // Славяноведение. – 2004. – № 4.

Франко І. Великі роковини // Дніпро. – 1990. – № 5.

Франко І. Причинки до історії України-Руси. – Львів, 1912. – Т. 1.

Франко І. Студії над українськими народними піснями // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – 1910. – Т. 98; 1911. – Т. 101, 104, 105–106.

Франко І. Хмельниччина 1648–1649 років у сучасних віршах. – Львів, 1898.

Франко І. Хутірна поезія П.А. Куліша // Франко І. Твори: У 20 т. – Т. 17: Літературно-критичні статті. – К., 1955.

Харишин М. Богдан Хмельницький та українська православна церква // Український історичний журнал. – 1995. – № 4-5.

Хмельницкая летопись (1636–1650 гг.) // Летопись Самовидца. – К., 1878.

Ходырева Г. Взаимоотношения России и гетманов Украины с Турцией в 1666–1681 гг.: Дис. ... канд. ист. наук. – М., 2001.

Хоткевич Г. Два гетьмани. – К., 1991.

Целевич О. Причинки до зносин Петра Дорошенка з Польщею в 1670-2 р. // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Львів, 1898. – Т. 25.

Цибульський В. Визвольна війна українського народу середини XVII ст. у зарубіжній історіографії: Збірник наукових праць. – Рівне, 2000.

Цибульський В. Козацька держава Богдана Хмельницького і Переяславський договір // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина: Матеріали міжнар. наук. конф.: У 3 вип. – К., 1993. – Вип. 1.

Чаплинский В. Органы государственной власти в Польше XVI–XVIII веков // Вопросы истории. – 1977. – № 12.

Ченцова В. Восточная церковь и Россия после Переяславской рады. 1654–1658: Документы. – М., 2004.

Чистякова О. Антифеодальный рух у фортецях Південно-Західної дільниці Белгородської сторожової смуги (1648–1650) // Український історичний журнал. – 1961. – № 4.

Чуприна В., Чуприна З. Хмельниччина 1648–1657 рр. – Львів, 2003.

Чухліб Т. Богдан Хмельницький очима сучасників // Український історичний журнал. – 1995. – № 4.

Чухліб Т. Відповідь Українського гетьманату на російсько-польські домовленості в Андрусові 1667 // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2003. – Вип. 3.

Чухліб Т. Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті – початок 1680-х рр.). – К., 2008.

Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах, 1648–1714 рр. – Вид. 2-е, доопр. – К., 2005.

Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи. – К., 2004.

Чухліб Т. Донеччина та Луганщина – козацькі землі України (XVI–XVIII ст.). – Вид. 2-е. – К., 2017.

Чухліб Т. Козаки і татари. Українсько-кримські союзи 1500–1700-х років. – К., 2017.

Чухліб Т. Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. – К., 2010.

Чухліб Т. Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.). – К., 1996.

Чухліб Т. Концепція полівасалітетної підлеглості Б. Хмельницького та українсько-російські взаємовідносини середини XVII ст. // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин: Зб. наук. праць. – К., 2003.

Чухліб Т. Культура дипломатичних відносин // Історія української культури: У 5 т. – Т. 3. – К., 2003.

Чухліб Т. Магнат, Козак і Гайдамака. Боротьба за владу Русі-України з Короною Польською (1569–1769). – К., 2018.

Чухліб Т. Міждержавні відносини у Європі на зламі Середньовіччя і Ранньомодерного часу: проблема сюзеренно-васальних відносин // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2002. – Вип. 2.

Чухліб Т. Особливості селянського господарювання на Правобережній Україні (остання чверть XVII–XVIII ст. // Історія українського селянства: Нариси у 2 т. – Т. 1. – К., 2006.

Чухліб Т. Переяслав 1654 року та проблема міжнародного утвердження Українського гетьманату. – К., 2003.

Чухліб Т. Петро Дорошенко. – К., 2007.

Чухліб Т. Правобережна Україна в міжнародних договорах у другій половині XVII – на початку XVIII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Третіх Всеукраїнських історичних читань). – К., Черкаси, 1993.

Чухліб Т. Проблема поділу Української держави у світлі польсько-російських стосунків (1656–1667) // Богдан Хмельницький та його доба / Матеріали Міжн. наук. конф., присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана. – К., 1996.

Чухліб Т. Український гетьманат у протистоянні держав Європи з Османською імперією (1667–1699 рр.): міжнародне становище, зовнішня політика, зміна сюзеренів: Дис. ... докт. іст. наук. – К., 2008.

Шама О. Від Люблінської унії 1569 р. до Переяславсько-Московського договору 1654 р. (про зміни в уструповій структурі українських земель) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку / Матеріали Шостих Всеукраїнських історичних читань. – Київ–Черкаси, 1997. – Кн. 1.

Шаманський М. Максим Кривоніс. – К., 1941.

Шамрай М. Чи був Богдан Хмельницький учасником повстань 30-х рр. XVII ст.? // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань). – Київ–Черкаси, 1994.

Швыдько А. Борьба городов Украины за осуществление решений Переяславской рады (вторая половина XVII – середина XVIII в.) – Днепропетровск, 1983.

Швыдько А. Социальные отношения и классовая борьба в городах Левобережной Украины во второй половине XVII – середине XVIII века. – Днепропетровск, 1984.

Швидько А. Социально-экономическое развитие городов Украины в XVI–XVIII вв.: Учебное пособие. – Днепропетровск, 1979.

Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. – К., 1960.

Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом: Нариси з історії культури до початку XVIII ст. – Львів, 2001.

Шевченко Ф. Дипломатична служба на Україні під час Визвольної війни 1648–1654 рр. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1964. – Вип. 1.

Шевченко Ф. Історичне минуле в оцінці Б. Хмельницького // Український історичний журнал. – 1970. – № 2.

Шевченко Ф. Історичне минуле у сприйнятті Богдана Хмельницького // Доба Богдана Хмельницького (До 400-річчя від дня народження великого гетьмана): Збірник наукових праць. – К., 1995.

Шевченко Ф. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. – К., 1959.

Шевченко Ф. Реєстр Війська Запорізького 1649 р. – джерело історії козацтва на Україні // Історичні джерела та їх використання. – К., 1966. – Вип. 2.

Шевчук В. Богдан Хмельницький – фундатор козацької держави (з циклу «Етюди до історії українського державотворення») // Розбудова держави. – 1993. – № 9.

Шевчук В. Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення. – К., 1995.

Шепетяк О. Церква і екуменізм: кроки до об'єднання // Наука. Релігія. Суспільство. – 2014. – № 1.

Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії. – К., 1994.

Шеретюк В. Українське дисидентське питання в політичних відносинах Росії і Речі Посполитої (кінець XVII–XVIII ст.). – Рівне, 2015.

Шиян К. Селянство – основна і вирішальна сила Визвольної війни українського народу. – К., 1954.

Шугаєвський В. Монета и денежный счет в Левобережной Украине в XVII в. – Чернигов, 1918.

Шугаєвський В. До питання про грошовий обіг на Україні в XVII віці (Чи була на Україні власна монета?) // Історична секція ВУАН. Науковий збірник за рік 1924. – К., 1925. – С. 55–61.

Шугаєвський В. Чи була на Україні в XVII ст. власна монета? Стаття друга (Відповідь на закиди професора М. Слабченка проти моєї першої статті) // Історична секція ВУАН. Науковий збірник за рік 1925. – К., 1926. – С. 112–119.

Щербак В. Антифеодальні рухи на Україні напередодні Визвольної війни 1648–1654 рр. – К., 1989.

Щербак В. Витоки козацького права // Історія українського козацтва: Нариси у 2 т. – Т. 1. – К., 2006.

Щербак В. Державна ідея в ранньомодерній Україні. – Вінниця, 2019.

Щербак В. Запорозька Січ як фактор консолідації українського козацтва до середини XVII ст. // Український історичний журнал. – 1995. – № 5.

Щербак В. Право як станова ознака українського козацтва другої половини XVI – першої половини XVII ст. // На чолі козацької держави. Деякі аспекти історії Визвольної війни українського народу XVII століття. – Вип. 1. – Рівне, 1994.

Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К., 2000.

Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. – М., 1899.

Яворницький Д. Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман війська запорозьких низових козаків // Іван Сірко: Збірник. – К., 1992.

Яворницький Д. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. – Дніпропетровськ, 1991.

Яворницький Д. Історія запорозьких козаків: У 3 т. – К., 1990–1991.

Яворський М. Нарис історії України. – Харків, 1924. – Ч. 2.

Яковенко В. Богдан Хмельницький, его жизнь и общественная деятельность. – СПб., 1894.

Яковенко Н. Здобутки і втрати Люблінської унії // Київська старовина. – 1993. – № 3.

Яковенко Н. Зрадливий перевертень чи цементуючий фермент нації? (шкіц до історії української шляхти) // Наше минуле. – 1993. – № 1.

Яковенко Н. Між правдою та славою (Не зовсім ювілейні роздуми до ювілею Богдана Хмельницького) // Сучасність. – 1995. – № 12.

Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – Вид. 3-є, перероб і розшир. – К., 2006.

Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002.

Яковенко Н. У кольорах пролетарської революції // Український гуманітарний огляд. – К., 2000. – Вип. 3.

Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – 2-ге вид. – К., 2008.

Яковенко Н. Шляхта в козацькій революції середини XVII ст. (полемічні зауваги до схеми В'ячеслава Липинського) // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів / Матеріали Другої польсько-української наукової зустрічі (Львів, 12-13 жовтня 1995 р.). – Львів–Люблін, 1995.

Яковлева Т. Богдан Хмельницький і рядове козацтво // Український історичний журнал. – 1995. – № 4.

Яковлева Т. Гадячский договор – легенда и реальность // Исследования по истории Украины и Белорусии. – М., 1995. – Вып. 1.

Яковлева Т. Генезис государственной идеи в Украине на примере договоров с Польшей и Россией // Россия – Украина: история взаимоотношений. – М., 1997.

Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст.: Причини і початок Руїни. – К., 1998.

Яковлева Т. Документи до історії Гетьманщини у фондах Санкт-Петербурзьких архівів // Український археографічний щорічник. – К., 2004. – Вип. 8/9. – Т. 11-12.

Яковлева Т. Кримсько-турецький фактор у політиці гетьманів України у 60-ті рр. XVII ст. / Український історичний журнал. – 2003. – № 2.

Яковлева Т. Початковий етап Руїни; соціально-політичне становище та зовнішня політика України кінця 50-х років XVII ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1994.

Яковлева Т. Проблемы взаимоотношений Украины и России 1654–1667 гг. // Белоруссия и Украина. История и культура: Ежегодник. – М., 2003.

Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.). – К., 2003.

Яковлева Т. Судьба Гетманщины в середине XVII в. // Памяти Ю.Д. Марголиса. – СПб., 2000.

Яковлева Т. Украина в XVII веке: руина, революция? // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2005. – Вип. 5.

Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 року // Переяславська рада 1656 року (Історіографія та дослідження). – К., 2003.

Яковлів А. Московські проекти договірних пунктів з гетьманом Ів. Виговським // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Львів, 1933. – Т. СЛІІ.

Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII ст. – Варшава, 1934.

Ярошенко А. Богдан Хмельницький і його роль в історії України. – К., 1950.

Ярошинський О. Волинь у роки Української національної революції середини XVII ст. – К., 2005.

* * *

350-lecie Unii Hadziackiej (1658–2008). – Warszawa, 2008.

Abdullah Z. S. Jarlyki krymskie z czasów Jana Kazimierza. – Warszawa, 1939.

Abrahamowicz Z. Katalog rękopisów orientalnych ze zbiorów polskich. – Warszawa, 1959. – Cz. 1.

Akta unij Polski z Litwa. 1385–1791. – Kraków, 1932.

Alexandrowicz S. Plan obronnego obozu wojsk polskich pod Zborowem z sierpnia 1649 roku // Z dziejów Europy środkowo-wschodniej. – Białystok, 1995.

Archiv für österreichische Geschichte. – Wien, 1879. – Bd. 59.

Baliński M. Pamiętniki historyczne. – Wilno, 1859.

Baranowski B. Polska a tatarszczyzna w latach 1624–1629. – Łódź, 1948.

Baranowski B. Geneza sojuszu kozacko-tatarskiego z 1648 r. // Przegląd historyczny. – Warszawa, 1948. – T. 37.

Baranowski B. Tatarszczyzna wobec wojny polsko-szwedzkiej w latach 1655–1660 // Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660. – Warszawa, 1957. – T. 1.

Barącz S. Pamiętnik dziejów polskich. – Lwów, 1855.

Bartoszewicz J. Bitwa pod Beresteczkiem 28-30 czerwca 1651 r. // Bartoszewicz J. Studia Historyczne i Literackie. Dzieła. – Kraków, 1881. – T. 3.

Białobocki J. Poematy rycerskie. Wstęp i opracowanie Piotr Borek. – Kraków, 2004.

Biedrzycka A. Złoty pokój: kozacy zaporoscy w służbie Rzeczypospolitej 1639–1647 // Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace historyczne. – Kraków, 2000. – Z. 127.

Biernacki W. Powstanie Chmielnickiego. Działania wojenne na Litwie w latach 1648–1649. – Zobrze, 2006.

Biernacki W. Żołty Wody – Korsuń 1648. – Częstochowa, 2000.

Błażczyk G. Rzeczpospolita w latach 1569-1795. Węzłowe problemy stosunków polsko-litewskich // *Zapiski Historyczne*. – 1998. – T. LXIII. – Z. 1.

Bobiatynski K. Od Smoleńska do Wilna. Wojna Rzeczpospolitej z Moskwa, 1654–1655. – Zobrze, 2004.

Borc A. Działania wojenne na terenie przemyskiej i sanockiej w latach «potopu» 1655–1657. – Przemgśl, 1999.

Borek P. Od Pilawiec do Humania. *Studia staropolskie*. – Kraków, 2005.

Borek P. Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach. Bohaterowie, fortece, tradycja. – Kraków, 2001.

Bożecri J. Obleżenie drugiego miasta Lwowa ot wojsk kozackich i moskowskich w roku 1655 // *Жерела до історії України-Руси*. – Львів, 1913. – T. 6.

Bytomsk J. Obsidio Zamoscana // *Жерела до історії України-Руси*. – Львів, 1913. – T. 6.

Cebrowski A.K. Roczniki miasta Łowicza pisane w latach 1648–59 (58). – Łowicz, 1937.

Chodynicki K. Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska: Zarys historyczny 1370–1632. – Warszawa, 1934.

Chrzęszcz I.E. Pierwszy okres buntu Chmielnickiego w oświetleniu uczestnika wyprawy Żółtowodzkiej i naoczego świadka wypadków // *Prace historyczne w 30-lecie działalności profesorskiej Stanisława Zakrzewskiego*. – Lwów, 1934.

Chrzęszcz I.E. Stosunki kozacko-tatarskie z uwzględnieniem stosunków z Turcją, Mołdawią i Siedmiogrodem w pierwszej połowie 1649 roku // *Prace historyczne*. – Lwów, 1929.

Chynczewska-Hennel T. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowie XVII w. – Warszawa, 1985.

Ciesielski T. Armia koronna w latach 1651–1653. Część 2: Od Batochu do Zwańca // *Studia i materiały do historii wojskowości*. – Białystok, 2003. – 40.

Ciesielski T. Epidemia dżumy w latach 1651–1654 na terenach Rzeczypospolitej // *Człowiek i Kościół w dziejach*. – Opole, 1999.

Ciesielski T. Kampania żwaniicka 1653 r. // *Studia i materiały do wojskowości* – Białystok, 2004. – T. 41.

Ciesielski T. Sejm brzeski 1653. Studium z dziejów Rzeczypospolitej w latach 1652–1653. – Toruń, 2004.

Ciesielski T., Nagielski M. Komputy wojska koronnego w latach 1651–1653 // *Studia i materiały do historii wojskowości.* – Warszawa, 2003. – T. XL.

Czapliński W. Dwa sejmy w roku 1652. – Wrocław, 1955.

Czapliński W. Ruchy Ludowe w roku 1651 // *Przegląd historyczny.* – Warszawa, 1953. – T. 44. – Z. 1-2.

Czelowski A. Relacya o oblężeniu miasta lwowa przez Bohdana Chmielnickiego 1648 roku // *Kwartalnik historyczny.* – Lwów, 1892. – R. VI.

Czermak W. Plany wojny tureckiej Władysława IV. – Kraków, 1895.

Częcik L. Sejm warszawski w 1649/50 roku. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1978.

Czołowski A. Kudak. Przyczynki do założenia i upadku twierdzy // *Kwartalnik historyczny.* – Lwów, 1926.

Darowski A. Zatargi o starostów pogranicznych 1618–1654 // *Szkice historyczne.* – Pelersburg, 1897. – Ser. 3.

Dąmbrowski J.S. Po ugodzie białocerkowskiej. Kwestia kozacka na pierwszym sejmie 1652 roku // *Poprzez stulecia.* – Kraków, 2000.

Dąmbrowski J.S. Przed «potopem». Senatorowie koronni wobec Kozaczyzny i Ukrainy w latach 1654–1655 // *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne.* – 2003. – Z. 130.

Dąmbrowski J.S. Przed Beresteczkiem. Elita korony wobec Kozaczyzny na sejmie 1650 roku // *Kwartalnik historyczny.* – 1999. – R. CVI. – № 3.

Dec L. Bitwa pod Konstantynowem // *Teka historyka.* – Warszawa, 1998. – Z. 12.

Demel J. Historia Rumunii. – Wrocław i in., 1986.

Diariusz sejmu zwyczajnego 1670 roku. – Kraków, 2005.

Diariusz sejmu zwyczajnego 1672 roku. – Kraków, 2007.

Długolecki W.J. Batoh 1652. – Warszawa, 1995.

Dobrowski J. Próby rozwiązania konfliktu kozackiego w latach 1648–1672 przez polskie elity polityczne // *Соціум: Альманах соціальної історії.* – К., 2007. – Вип. 7.

Dreścik J.J. Kufel «Bohdana Chmielnickiego» w Muzeum XX Czarotorskich w Krakowie // *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.).* – К., 2003. – Вип. 3.

Druszkiewicz S.Z. Pamiętniki 1648-1697. – Siedce, 2001.

Dubiecki M. Dwi chwile dziejów polskiej kolonizacji na Nizu (1638 i 1648). – Kraków, 1980.

Duda J. Wysiłek militarny Rzeczypospolitej w 1651 roku // Polska w Europie. Studia historyczne. – Lublin, 1968.

Dwa pamiętniki z XVII w. – Wrocław–Kraków, 1954.

Działania militarne w Polsce Południowo-Wschodniej. – Warszawa, 2000.

Epoka Ogniem i Mieczem we współczesnych badaniach historycznych. – Warszawa, 2000.

Eras L. Bitwa pod Zborowem w r. 1649 // Kwartalnik historyczny. – Lwów, 1932. – T. 46. – Z. 1.

Floria B.N. Konflikt między zwolennikami unii i prawosławia w Rzeczypospolitej (w świetle źródeł rosyjskich) // Barok. – 1996. – T. 3.

Franz M. Idea państwa kozackiego za ziemiami ukraińskimi w XVI–XVII wieku. – Toruń, 2006.

Franz M. Powstanie kozackie 1637 roku // Україна в Центральній Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2005. – Вип. 5.

Franz M. Wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej w XVI–XVII wieku. Geneza i charakter. – Toruń, 2002.

Fras L. Bitwa pod Zborowem w r. 1649 // Kwartalnik historyczny. – Lwów, 1932. – T. 46. – Z. 1.

Fras L. Obrona Zbaraża w r. 1649. – Kraków, 1932.

Gajecy G. The Cossack Administration of the Hetmanate. – Cambridge; Harvard, 1978. – Vol. 1-2.

Gawęda M. Powstanie kozackie 1637. – Zbrze, 2007.

Gotocki P. Zapisy rocznikarskie w Poniecu 1617–1651. Opracował ks. Jan Związek. – Kielce, 1998.

Górka O. Bohdan Chmielnicki – jego historycy, postać i dzieło // Sesja naukowa w Trzechsetna, rocznica, zjednoczenia Ukrainy z Rosją 1654–1954. – Warszawa, 1956, 1986.

Górka O. Liczebność tatarów krymskich i ich wojsk // Przegląd historyczno-wojskowy. – Warszawa, 1936. – T. VIII. – Z. 2.

Górka O. «Ogniem i mieczem» a rzeczywistość historyczna. – Warszawa, 1934.

Górski K. O działaniach wojska koronnego Rzeczypospolitej Polskiej w wojnie z kozakami (Okres od dnia 19-go lutego do 10-go lipca 1651-go roku. Bitwa pod Beresteczkiem) // Biblioteka Warszawska. – Warszawa, 1877. – T. 2.

- Grabowski A.* Ojczyście spominki. – Kraków, 1845. – T. 1-2.
- Grabowski A.* Starożytności historyczne Polskie. – Kraków, 1840. – T. 1-2.
- Grabowski A.* Władysława IV króla polskiego listy i inne pisma urzędowe. – Kraków, 1845.
- Grondski S.* Historia belli cosacico-polonnici. – Pestini, 1789.
- Hadzy Mehmed Senai.* Historia chana Islam Gereja III. – Warszawa, 1971.
- Hejdensztejn R.* Dzieje poiski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594. – Petersburg, 1857. – T. 1.
- Historia dyplomacji Polskiej 1572–1795 / Pod redakcją Z. Wójcika. – T. II. – Warszawa, 1982.
- Historia państwa i prawa poiski od połowy XV w. do r. 1795. – Warszawa, 1957.
- Holsten H.C.* Przygody wojenne 1655–1666 / Tłumaczył Józef Leszczyński. – Warszawa, 1980.
- Hornowa E.* Stosunki ekonomiczno-społeczne w miastach ziemi Halickiej w latach 1590–1648. – Opole, 1963.
- Jablonowski A.* Historia Rusi Południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej. – Kraków, 1912.
- Janas E.* Konfederacja wojska koronnego w latach 1661–1663. Dzieje i ideologia. – Lublin, 1998.
- Jemiolowski M.* Pamiętnik... obejmujący dzieje Poiski od roku 1648 do 1679... – Lwów, 1850.
- Józefowicz J.T.* Kronika miasta Lwowa obejmująca w ogólności dzieje dawnej Rusi Czerwonej (1634–1690). – Lwów, 1854.
- Kaczmarczyk J.* Bohdan Chmielnicki. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1988.
- Kaczmarczyk J.* Bohdan Chmielnicki i Jan Wyhowski wobec problemów wyznaniowych Rzeczypospolitej // Krakowskie zeszyty ukrainoznawcze. – 1996–1997. – T. V-VI.
- Kaczmarczyk J.* Rzeczpospolita trojga narodów mit czy rzeczywistość. Ugoda Hadziacka – teoria i praktyka. – Kraków, 2007.
- Kadziela L.* Rozbiory Polski 1772–1793–1795. – Warszawa, 1990.
- Kalicki B.* Xiądz Adryan Pikarski i jego dziennik wyprawy przeciw Rakocemu roku 1657 // Biblioteka Ossolińskich. – Lwów, 1864. – T. IV.
- Katalog dokumentów tureckich. Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455–1672. – Warszawa, 1959.

Kazimierski J. Nowe materiały do ruchu ludowego w Wielkopolsce w 1651 roku // *Przegląd Historyczny*. – Warszawa, 1959. – T. 50. – Zesz. 2.

Kempa N. Zimie ruskie inkorporowane do Korony w 1569 roku – odrębności prawnoustrojowe i postawy szlachty ukraińskiej (ruskiej) do połowy XVII wieku // *Rzeczpospolita w XVI–XVII wieku: państwo czy wspólnota? Zbiór studio*. – Toruń, 2007.

Kersten A. Hieronim Radzejowski. Studium władzy i opozycji. – Warszawa, 1988.

Kersten A. Na tropach Napierskiego. W kregu mitów i faktów. – Warszawa, 1970.

Kersten A. Stefan Czarniecki, 1599–1665. – Warszawa, 1963.

Klaczewski W. W przededniu wojny domowej w Polsce. Walra sejmowa lat 1664–1665. – Lublin, 1984.

Kluczycy F. Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego. – Kraków, 1880–1881. – T. I. – Cz. 1-2.

Klaczewski W. Jerzy Sebastian Lubomirski. – Wrocław–Warszawa–Kraków, 2002.

Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. – Poznań, 1859. – T. II.

Kochowski V. Annalium Poloniae ab obitu Viadisłai IV. – Kraków, 1863. – T. I.

Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. – Poznań, 1859. – T. I.

Kojalowicz A.W. De rebus anno 1648 et 1649 contra Zaporovios cosacos gestis. – Vilno, 1651.

Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki 1672–1699. – Warszawa, 1994.

Korzon T. Dola i niedola Jana Sobieskiego 1629–1674. – Kraków, 1898. – T. I-III.

Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce: Epoka przedrozbiorowa. – Kraków, 1912. – T. 2.

Korzon T. O Chmielnickim. Sądy pp. Kulusza i Karpowa // *Kwartalnik historyczny*. – 1892. – R. VI.

Kotlubaj E. Życie Janusza Radziwiłła. – Vilno–Witebsk, 1859.

Krasiński J. Taniec Rzeczypospolitej Polskiej. Opracował M. Korolko. – Warszawa, 1996.

Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwa w latach 1658–1660. – Warszawa, 2008.

- Kronika Marcina Bielskiego. – Sanok, 1856. – T. 3.
- Kubala L. Bitwa pod Beresteczkiem. – Warszawa, 1909.
- Kubala L. Jerzy Ossoliński. – Lwów, 1924.
- Kubala L. Krwawy swaty // Szkice historyczne. – Kraków, 1896. – Ser. 2.
- Kubala L. Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657. – Lwów, (S. a.).
- Kubala L. Wojna moskiewska r. 1654–1655 // Szkice historyczne. – Kraków, 1910. – Ser. 3.
- Kubala L. Wojna szwedcka w roku 1655 i 1656. – Lwów, 1913.
- Kubala L. Wojny duński i pokój oliwski 1657–1660. – Lwów, 1922.
- Kubala L. Wyprawa żwaniecka // Szkice historyczne. – Kraków, 1896. – Ser. 2.
- Kubala L. Zaprzepaszczona kraina // Kwartalnik historyczny. – 1907. – R. XXI. – Z. 4.
- Kuszewicz S. Arma cosacica // Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1913. – Т. 6.
- Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza. – Warszawa, 1853. – T. 1-2.
- Libiszowska Z. Rec. na: *I.P. Krypiakewycz*. Bohdan Chmelnyckyj. Kijów, 1954 // Kwartalnik historyczny. – Warszawa, 1955. – R. 62. – № 3.
- Libiszowska Z. Stosunek polskich mas ludowych do walki narodowo-wyzwoleńczej na Ukrainie w latach 1648–1654 // Sesja naukowa... – Warszawa, 1956.
- Lipiński W. Stanisław Michał Krzyczewski // Z dziejów Ukrainy. – Kraków, 1912.
- Listy Jana Sobieskiego. – Kraków, 1860.
- Listy Stanisława Żółkiewskiego (1584–1620). – Kraków, 1868.
- Litwin H. Katolicyzacja szlachty ruskiej a procesy asymilacyjne na Ukrainie w latach 1569–1648 // Triumfy i porażki. Studia z dziejów kultury polskiej XVI–XVIII wieku. – Warszawa, 1989.
- Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648. – Warszawa, 2000.
- Maciszewski J. Szlachta polska i jej państwo. – Warszawa, 1969.
- Majewski K. Cecora. Rok 1620. – Warszawa, 1970.
- Majewski W. Krytyczny przegląd źródeł do dziejów powstania Chmielnickiego w okresie początkowym (jesień 1647 – maj 1648) // Studia źrydłoznawcze. – Warszawa–Poznań, 1981. – T. XXVI.

Makilla D. Władza wykonawcza w Rzeczypospolitej od pospolitej od połowy XVII wieku do 1768 roku: Studium historyczno-prawna. – Toruń, 2003.

Makowiecki S. Relacja Kamieńca wziętego przez Turków w roku 1672. – Kraków, 2008.

Makowski M.P. Wizerunek przeciwnika kształtowany w publicystyce pospolitej czasu wojen kozackich // Między Wschodem a Zachodem. Rzeczypospolita XVI–XVIII w. – Warszawa, 1993

Malewska H. Listy staropolski z epoki Wazów. – Warszawa, 1977.

Maroń J. Kampania zadnieprzańska Jana Kazimierza 1663–1664 // Od armii komputowej do narodowej (XVI–XX w.). – Toruń, 1998.

Materiały do powsiania Kostki Napierskiego w 1651 r. – Wrocław, 1951.

Matwijów M. Ostatnie sejmy przed abdykacją Jana Kazimierza 1667 i 1668. – Wrocław, 1992.

Mazur K. W stronę z Koroną: sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648. – Warszawa, 2006.

Merkuriusz Polski. – Kraków, 1960.

Michalowski J. Księga pamiętnicza. – Kraków, 1864.

Między Zachodem a Wschodem. Studia z dziejów Rzeczypospolitej w epoci Nowożytniej. – Toruń, 2002.

Milewski D. Kryzys wojskowości polskiej na przykładzie kampanii żwianieckiej Jana Kazimierza // Barok. – 2001. – R. VIII 1 (15).

Mironowicz A. Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej. – Białystok, 2001.

Mironowicz A. Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza. – Białystok, 1996.

Mokry W. Potrzeba kolejnej dyskusji wokół «Ogniem i mieczem» Henryka Sienkiewicza // Між сусідами. – Краків, 1999. – Т. 9.

Nagielski M. Armia koronna w latach 1651–1653. Część 1: Armia koronna od Beresteczka (VI 1651) do Batołu (V 1652) // Studia i materiały do historii wojskowości. – Warszawa, 2003. – Т. 40.

Nagielski M. Armia koronna wobec sojuszu kozacko-tatarskiego w latach 1648–1654 // Rzeczypospolita w dobie Trylogii. – Warszawa, 1999.

Nagielski M. Diariusz ekspedycji Zborowskiej // Przegląd Wschodni. – 1991. – Т. I. – Z. 4.

Nagielski M. Kampania zimowo-wiosenna 1651 roku hetmana polnego koronnego Marcina Kalinowskiego przeciwko kozakom // Przegląd Wschodni. – 1998. – Т. V. – Z. 3.

Nagielski M. Liczebność i organizacja gwardii przybocznej i komputowej za ostatniego Wazy (1648–1668). – Warszawa, 1989.

Nagielski M. Oblężenie Kamieńca Podolskiego przez siły kozacko-tatarskie w maju 1651 roku // *Barok: Historia. Literatura. Sztuka.* – Warszawa, 2001. – R. VIII/1 (15).

Nagielski M. Rokosz Jerzego Lubomirskiego w 1665 roku. – Warszawa, 1994.

Niemcewicz J.U. Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce. – Puławy, 1830. – T. 5.

[*Noyers des Pierre*]. Portofolio krylowej Maryi Ludwiki... Wyd. przez Hr. E. Raczyńskiego. – Poznań, 1844. – T. I–II.

Nowak Z. Zapomniane wiersze o wojnie polsko-kozackiej: Ze zbiorów biblioteki Gdańskiej // *Libri geganenses.* – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1976. – T. 5.

Nowak-Dłużewski J. Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce: Dwaj młodzi Wazowie. – Warszawa, 1972.

Ochmann S. Sejmy lat 1661–1662. Przegrana batalia o reforme ustroju Rzeczypospolitej. – Wrocław, 1977.

Ochmann S. Sejm koronacyjny Jana Kazimierza w 1649 r. – Warszawa, 1985.

Od Żółkiewskiego i Kosińskiego do Piłsudskiego i Petlury. Z dziejów stosunków polsko-ukraińskich od XVI do XX wieku. – Warszawa, 2000.

Olszewski H. Ustrój polityczny Rzeczypospolitej // *Polska XVII wieku: Państwo, społeczeństwo, kultura.* – Warszawa, 1969.

Orłowski D. Chocim 1673. – Warszawa, 2007.

Oświencim S. Dyaryusz 1643–1651 // *Scriptores rerum Polonicarum.* – Kraków, 1907. – T. 19.

Ossoliński Z. Cudnów – Słobodyszcze 1660. – Zabrze, 2006.

Ossoliński Z. Rzecz o hetmanie Wyhowskim. – Warszawa, 2009.

Pajewski J. Bunczuk i koncerz. Z dziejów wojen polsko-tureckich. – Poznań, 1997.

Pakta hadyjackie autentyczne 6/16 Septembris 1658 postanowione (transkrypcja i opracowanie Piotr Borek, na podstawie rkpsu 402 IV Biblioteki XX Czartoryskich w Krakowie. – S. 281–305) // *W kręgu Hadziacza A. D. 1658. Od historii do literatury.* – Kraków, 2008.

Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza. – Warszawa, 1846. – T. I.

Pamiętniki Maskiewiczów. – Wrocław, 1961.

Pamiętniki o wojnach kozackich za Chmielnickiego przez nieznanego autora – Wrocław, 1840.

Pastorii ab Hirtenberg J. Historiae Poloniae plenioris. – Dantisci, 1684–1685. – T. 1-2.

Pelenski J. Inkorporacja ukraińskich ziem dawnej Rusi do Korony w 1569 roku. Ideologia i korzysci – próba nowego spojrzenia // Przegląd historyczny. – Warszawa, 1974. – T. 65. – № 2.

Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko a Polska. – Kraków, 2000.

Pernal A.B. The Expenditures of the Crown Treasury for the Financing of Diplomacy between Poland and the Ukraine during the Reign of Jan Kazimierz // Harvard Ukrainian Studies. – 1981. – V. 5. – № 1.

Pisma Aleksandra Jabłonowskiego. – Warszawa, 1910, 1911. – T. 2-3.

Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy 1648–1668. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1989. – T. 1.

Pisma Stanisława Żółkiewskiego. – Lwów, 1861.

Plokhyy S. The Origins of the Slavic Nations in Russia, Ukraine and Belarus. – Cambridge, 2006.

Poczobut-Odlanicki J.W. Pamiętnik (1640–1684). – Warszawa, 1987.

Pod sztandarem bratniej przyjaźni. – Warszawa, 1954.

Podhorodecki L. Chanat Krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII wv. – Warszawa, 1987.

Podhorodecki L. Stanisław Koniecpolski. Ok. 1592–1646. – Warszawa, 1978.

Podhorodecki L. Stefan Czarniecki. – Warszawa, 1966.

Podhorodecki L., Raszba R. Wojna Chosimska 1621 roku. – Kraków, 1979.

Przyboś A. Samuel Grądzki ariański dziejopis wojny polsko-siedmiogrodzkiej 1657 r. // Małopolskie studia historyczne. – Kraków, 1959. – R. II. – Z. 1.

Raba J. Between Remembrance and Denial: The Fate of the Jews in the Wars of the Polish Commonwealth during the Mid-Seventeenth Century as Shown in Contemporary writings and Historical Research. – Boulder, 1995.

Rachuba A., Kiaupienie J., Kiaupa Z. Historia Litwy. Dwugłos polsko-litewski. – Warszawa, 2008.

Radziwiłł A.S. Pamiętnik o dziejach w Polsce, 1647–1656. – Warszawa, 1980. – T. 3.

Radziwiłł B. Autobiografia. – Warszawa, 1979.

Rawita-Gawroński F. Bohdan Chmielnicki. – Lwów, 1906–1909. – T. 1-2.

Rawita-Gawroński F. Hetman kozacki Bohdan Chmielnicki. – Lwów, 1914.

Rawita-Gawroński F. Poselstwo Bieniewskiego od śmierci B. Chmielnickiego do umowy Hadziackiej. – Lwów, 1907.

Rawita-Gawroński F. Sprawy i rzeczy Ukraińskie. – Lwów, 1914.

Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu «Ogniem i mieczem» (1648–1651) / Opracował, wstępem i przypisami opatrzył Mirosław Nagielski. – Warszawa, 1999.

Romański R. Beresteczko 1651. – Warszawa, 1995.

Romański R. Cudnów 1660. – Warszawa, 1996.

Romański R. Kozaczyzna. – Warszawa, 1999.

Romański R. Wojny kozackie. – Warszawa, 2005.

Rudawski J. Historia Polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju Oliwskiego. – Petersburg – Mohylew, 1855. – T. I.

Rudomicz B. Efendos czyli Diariusz przywatny pisany w Zamościu w latach 1656–1672. – Lublin, 2002. – Cz. 1.

Rusiński W. Gospodarka i społeczeństwo w Polsce w okresie późno-feudalnym (XVI–XVIII w.). – Poznań, 2008.

Rzeczpospolita w XVI–XVII wieku: państwo czy wspólnota? Zbiór studio. – Toruń, 2007.

Rzeczpospolita w XVI–XVIII wieku. Państwo czy wspólnota? – Toruń, 2007.

Sajkowski A. W stronę Wiednia. Dole i niedole wojenne w świetle listów i pamiątek. – Poznań, 1984.

Serczyk W.A. Historia Ukrainy. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1979.

Serczyk W.A. Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku. – Kraków–Wrocław, 1984.

Serczyk W.A. Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648–1651. – Warszawa, 1999.

Sękowski J. Collectanea z dziejopisów tureckich. Rzeczy do historii polskiej służących. – Warszawa, 1824. – T. I.

Sikorski M. Wyprawa Sobieskiego na crambuly tatarskie 1672. – Zobrze, 2007.

Sledziński K. Zbaraż 1649. – Warszawa, 2005.

Spierski Z. Stefan Czarniecki 1604–1665. – Warszawa, 1974.

Staropolska sztuka wojenna XVI–XVII wieku. – Warszawa, 2002.

Stefan Czarniecki żołnierz – obywatel – polityk. – Kielce, 1999.

- Studia Historyczno-Wojskowe. – Zabrze, 2008. T. II.
- Sysyn F.E.* Between Poland and the Ukraine: The dilemma of Adam Kysil, 1600–1653. – Harvard, 1985.
- Sysyn F.E.* Documents of Bohdan Khmelnycky // Harvard Ukrainian studies. – 1978. – Vol. 2. – № 4.
- Sysyn F.E.* Stosunki ukraińsko-polskie w XVII wieku: rola świadomości narodowej i konfliktu narodowościowego w powstaniu Chmielnickiego // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1992. – T. 27.
- Szajnocha K.* Dwa lata dziejów naszych 1646–1648. – Lwów, 1865; 1869. – T. 1-2.
- Szczotka S.* Powstanie chłopskie pod wodzą Kostki Napierskiego. – Warszawa, 1951.
- Śreniowski S.* Oznaki regresu ekonomicznego w ustroju folwarczno-panszczyznianym w Polsce od schyłku XVI w. // Kwartalnik historyczny. – Warszawa, 1954. – R. 62. – № 2.
- [*Świesznik J.*] Bitwa pod Beresteczkiem w świetle źródeł kartograficznych i archeologicznych // Kartografia wojskowa krajów strefy bałtyckiej XVI–XX w. – Toruń, 1996.
- Świtalski Z.* Nieznana wiadomość z biografii Bohdana Chmielnickiego przed 1648 rokiem (Poselstwo kozackie do Warszawy na sejm w 1639 roku) // Kwartalnik historyczny. – Warszawa, 1959. – R. 66. – № 3.
- Tazbir J.* Okrucieństwo w nowożytnej Europie. Prace wybrane. – Kraków, 2000. – T. II.
- Tazbir J.* Państwo bez stosów i inne szkice: Prace wybrane. – Kraków, 2001. – T. 1.
- Tazbir J.* Sarmaci i świat: Prace wybrane. – Kraków, 2001. – T. 3.
- Temberski S.* Roczniki (1647–1656) // Scriptores rerum Polonicarum. – Kraków, 1897. – T. 16.
- Terlon H.* Pamiętniki ambasadora Ludwika XIV przy królu Szwecji Karolu X Gustawie 1656–1660. – Wrocław, 1999.
- Tokarz G.* Polska szlachecka. Analiza geopolityczna. – Wrocław, 2008.
- Tomkiewicz W.* Jeremi Wiśniowiecki (1612–1651). – Warszawa, 1933.
- Twardowski S.* Wojna domowa z kozaki, tatarzy, Moskwą, szwedami i węgry. – Calissu, 1681.
- Ugody polsko-ukraińskie w XVII wieku / Польсько-українські угоди в XVII столітті. – Kraków, 2002.
- Ukrainny sprawy: Przyczynek do dziejów polskich, tatarskich i tureckich XVII wieku. – Lwów, 1842.

Unia lubelska I tradycje integracyjne w Europie srodkowo-wschodniej. – Lublin, 1999.

Vernadsky G. Bohdan, Hetman of Ukraine. – New Haven; London, 1941.

Vimina A. Historia delle guerre di Polonia. – Venetia, 1671.

Volumina legum. – Petersburg, 1859. – T. 2-4.

Vorbek-Lettow W. Skarbnica pamięci. – Wrocław, 1968.

W kręgu Hadziacza A.D. 1658. Od historii do Literatyry. – Kraków, 2008.

Wagner M. Wojna polsko-turecka w latach 1672–1676. – Zabrze, 2009.

Wasilewski T. Ostatni Waza na polskim tronie. – Katowice, 1984.

Widacki J. Książ Jarema. – Katowice, 1984.

Wimmer J. Materiały do zagadnienia organizacji i liczebności armii koronnej w latach 1648–1655 // Studia i materiały do historii wojskowości. – Warszawa, 1960. – T. 5.

Wimmer J. Wojsko i finanse Rzeczypospolitej w czasie wojny ze Szwecją 1655–1660 // Wojna polsko-szwedzka 1655–1660. – Warszawa, 1973.

Wimmer J. Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku. – Warszawa, 1965.

Wisłocki J. O działalności emisariuszy Chmielnickiego w Wielkopolsce w 1651 roku // Studia i materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza. – Poznań, 1955. – T. I. – Z. I.

Wisner H. Janusz Radziwiłł, 1612–1655. Wojewoda Wileński hetman Wielki Litewski. – Warszawa, 2000.

Wisner H. Rozróżnieni w wierze. Szkice z dziejów Rzeczypospolitej schyłku XVI i połowie XVII wieku. – Warszawa, 1982.

Witusik A.A. Elekcja Jana Kazimierza w 1648 roku // Annales Universitatis Marie Curie-Skłodowska. – Lublin, 1962. – Vol. XVII. – № 7.

Wojtowicz P. Szlak wyprawy Rakoczego // Teki historyczne. – Londyn, 1960–1961.

Woliński J. Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672–1676 // Studia i materiały do historii wojskowości. – Warszawa, 1964. – T. X. – Cz. 1-2; Warszawa, 1965. – T. XI. – Cz. 2; Warszawa, 1966. – T. XII. – Cz. 2; Warszawa, 1967. – T. XIII. – Cz. 1-2; Warszawa, 1970. – T. XVI. – Cz. 1-2.

Woloszyn J.W. Problematyka wyznaniowa w praktyce parlamentarnej Rzeczypospolitej w latach 1648–1696. – Warszawa, 2003.

- Wójcik Z.* Czy zaporoscy buli na służbie Mazarini? // Przegląd historyczny. – Warszawa, 1973. – T. 64. – № 3.
- Wójcik Z.* Dzikie pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1968.
- Wójcik Z.* Feudalna Rzeczpospolita wobec umowy w Perejasławiu // Kwartalnik historyczny. – Warszawa, 1954. – R. 61. – № 3.
- Wójcik Z.* Jan Kazimierz Waza. – Wrocław i in., 2004.
- Wójcik Z.* Jan Sobieski 1629–1696. – Warszawa, 1983.
- Wójcik Z.* Między traktatem Andruszowskim a wojną turecką. Stosunki polsko-rosyjskie 1667–1672. – Warszawa, 1968.
- Wójcik Z.* Polska i Rosja wobec wspólnego niebezpieczeństwa szwedzkiego w okresie wojny północnej 1655–1660 // Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660. – Warszawa, 1957. – T. 1.
- Wójcik Z.* Rywalizacja polsko-tatarska o Ukrainę na przełomie lat 1660–1661 // Przegląd historyczny. – 1954. – T. XLV. – № 4.
- Wójcik Z.* Rzeczpospolita wobec Turcji i Rocji 1674–1679. – Wrocław, 1976.
- Wójcik Z.* Traktat Andruszowski 1667 roku i jego geneza. – Warszawa, 1959.
- Wójcik Z.* Ukraina w ramach Rzeczypospolitej do połowie XVII w. (Prawo, program, praktyka polityczna) // Historia. – Wrocław, 1988. – T. 66.
- Wójcik Z.* Wojny kozackie w dawnej Polsce // Dzieje narodu i państwa polskiego. – Kraków, 1989. – T. 1-2.
- Wójcik Z.* Z dziejów organizacji dyplomacji polskiej w drugiej połowie XVII wieku // Polska służba dyplomatyczna XVI–XVIII wieku. – Warszawa, 1966.
- Z czasów wojen kozackich: Przyczynki do dziejów Lublina z lat 1648–1655 // Przegląd Historyczny. – Warszawa, 1909. – T. 9. – Zesz. 2.*
- Z dziejów Ukrainy. – Kijów, 1912.*
- Zbior pamiętników do dziejów polskich. – Warszawa, 1859. – T. IV.*
- Życie gospodarcze Rzeczypospolitej w XIV–XVIII wieku / Materiały konferencji naukowej. – Toruń, 2007.*
- Zlepko D.* Der große Kosakenaufstand 1648 gegen die polnische Herrschaft. Die Rzeczpospolita und das Kozakentum in der ersten Phase des Aufstandes. – Wiesbaden, 1980.

Наукове видання

Валерій Смолій
Валерій Степанков

**ФЕНОМЕН
УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ
РЕВОЛЮЦІЇ XVII ст.:
КОМПАРАТИВНІ ТА ЕВРИСТИЧНІ ПРОЕКЦІЇ**

Комп'ютерна верстка Зубець Л.А.

Підписано до друку 31.10.2019 р. Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк. 21,74. Обл. вид. арк. 20,44.
Наклад 300 прим. Зам. 29. 2019 р.

Поліграфічна д-ця Ін-ту історії України НАН України
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.